

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

на правах рукопису

ФОМЕНКО КАТЕРИНА АНАТОЛІВНА

УДК 168. 522 (043.3)

**ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА: ДОСВІД
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
спеціальність 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

Науковий керівник:
кандидат філософських наук, доцент
Немчинов Ігор Геннадійович,
професор кафедри філософії
НПУ імені М.П. Драгоманова

Київ – 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми відчуження та методологія дослідження.....	11
Висновки до першого розділу.....	28
Розділ 2. Сучасне прочитання феномену відчуження як вияву антропологічної сутності сучасної людини.....	29
2.1. Феномен відчуження в структурі буття людини.....	29
2.2. Феномен відчуження в сучасних суспільно-політичних концепціях (політологія, соціологія, педагогіка, психологія)	43
Висновки до другого розділу.....	74
Розділ 3. Перспективи розв'язання проблеми відчуження в екзистенціальній антропології.....	77
3.1. Постановка філософсько-антропологічної проблеми відчуження.....	77
3.2. Зв'язок феномену «відчуження» із сакральним виміром людського буття	88
3.3. Аналіз суб'єктивних переживань відчуження особистості від зовнішнього світу.....	112
Висновки до третього розділу.....	125
Розділ 4. Збереження внутрішнього «Я» людини в умовах її відчуженості від світу.....	127
4.1. Екзистенціали усамітнення, самотності та відчуження як невід'ємні виразники внутрішньої сутності людини.....	127

4.2. Феномен відчуження в культурному вимірі буття сучасної людини.....	148
4.3. Ймовірність подолання відчуження людини в умовах суспільного буття	162
Висновки до четвертого розділу.....	170
Висновки.....	173
Список використаних джерел.....	176

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблему відчуження можна віднести до так званих «вічних» філософських проблем, адже скільки існує людина, стільки її супутником є відчуження в різних формах та проявах. Власне, з цим і пов'язана актуальність дисертаційного дослідження: ми прагнемо дослідити сучасні прояви феномену відчуження, усвідомлюючи його складність та діалектичний характер.

Позитивних наслідків відчуження достатньо для того, щоб говорити про нього не тільки як про суто деструктивне явище, але й таке, що сприяє розкриттю людиною своїх творчих потенцій, налагодженню людських стосунків, встановленню гармонії з буттям в цілому. Приміром, механізм відчуження задає необхідну дистанцію з іншим, яка забезпечує внутрішній комфорт кожної людини, визначає комунікативні можливості людини (для того, щоб «почути» іншу людину, потрібно вийти «за межі» власного світу), стимулює постійний розвиток, творення самого себе.

Варто відзначити, що аналіз позитивних характеристик феномену відчуження тривалий час виглядав непереконливо на тлі досліджень його негативних проявів. Тільки цим можна пояснити ледь не ігнорування багатьма дослідниками позитивної складової цього явища.

Негативне ставлення до відчуження залишається пануючим й у сучасному філософському дискурсі. Свідченням цього є активна презентація негативних проявів відчуження та численні спроби довести необхідність його подолання.

Актуальність дослідження обумовлена також тим, що філософія у наш час все активніше переходить до розгляду конкретних проявів відчуження в окремих сферах соціального життя: у політиці, культурі, мистецтві, педагогіці, літературі... Оскільки саме існування людини має багато вимірів (особистісних, соціальних, культурних тощо), виникає необхідність комплексного філософського осмислення як кожного з них окремо, так й їхньої взаємодії у житті сучасної людини.

Стан наукової розробки теми. Мислителі ХХ – початку ХХІ століття демонструють нам серйозну та різнопланову розробку проблематики відчуження, базуючись на значній історико-філософській традиції.

Так, Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас та ін., спираючись на розуміння відчуження К. Марксом, репрезентують феномен відчуження на рівні соціальної сфери. Проте надмірний наголос на залежності відчуження від політичних режимів, загалом, зосередження уваги на соціальних умовах існування людини, не дозволяють розглядати феномен на рівні внутрішнього світу людини.

З. Фройд, Е. Фромм, К. Хорні та ін., які розглядають відчуження у якості характеристики психіки людини, поклали в основу відчуження внутрішній конфлікт особистості, що дозволяє аналізувати відчуження, проте, в цілому, як виключно деструктивний феномен.

Органічною складовою життя людини у відчуженому та абсурдному світі відчуження постає у творчості філософів-екзистенціалістів як релігійного, так й атеїстичного спрямування. Основна відмінність поглядів представників релігійного (Г. Марселя, К. Ясперса) від представників атеїстичного (А. Камю, Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера) екзистенціалізму полягає в тому, що перші покладають свої надії на Бога, бо подолати відчуження самотійно людина не здатна, а другі – на власні сили людини, на творчість, свободу тощо. Представники обох напрямків обстоюють позицію, що світ як такий є відчуженим, а людина перебуває у стані «закинутості». Екзистенціалізм яскраво демонструє негативний підхід у дослідженні відчуження, оминаючи його позитивні сторони.

Проблема відчуження є однією з головних й у творчості філософів-персоналістів (Ж.-М. Доменака, П. Ландсберга, Ж. Лякруа, Е. Муньє, М. Недонсея, П. Рікера та ін.), які вважали, що буття персони охоплене сплетінням антитез та парадоксів, й намагалися вирішувати проблему відчуження, в основному, через співвіднесення з найвищим началом – Богом.

Культурологи (зокрема, Т. Адорно, Ж. Бодріяр, Р. Генон, Ф. Джеймсон, Ч. Евола, Ж. Еллюль, Е. Жільсон та ін.) негативно оцінюють прояви сучасної культури, зокрема й тому, що вона породжує відчуження.

Не оминули означену проблему й сучасні російські дослідники. Ними феномен відчуження здебільшого розглядається через такі його форми як аномія, самотність, також у співставленні з явищами девіантності й маргінальності (зокрема, у працях Р. Ануфрієвої, І. Попова, Е. Старікова та ін.); крізь призму значної криміналізації суспільства (у працях Ю. Антоняна, В. Васильєва, О. Тимченка та ін.); як спробу втекти від реального у віртуальний світ (у Е. Булін-Соколової, М. Кувшинова, В. Лебедева, С. Поздневої, А. Семенова та ін.).

Прояви відчуження в різних сферах життя людини досліджували вітчизняні дослідники В. Владимиров, Н. Єремєєва, Г. Зеленько, Ю. Кам'янська, О. Кочубейник, Л. Облова, Є. Проскуликов, С. Сарновська, Т. Стадницька, О. Тимченко, Л. Ткаченко, Л. Шелестова та ін. Їхня увага зосереджена на тому, як відчуження проявляється у різних просторах існування людини: соціальному, політичному, правовому, естетичному тощо. Доробок цих авторів створив теоретичне підґрунтя для подальшого дослідження проблеми відчуження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів», науковий напрям «Дослідження проблем педагогічних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який затверджений вченою радою університету від 29 січня 2009 року, протокол № 5. Тема дисертаційного дослідження затверджена радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 31 січня 2008 року, протокол № 7.

Мета дисертаційного дослідження полягає в здійсненні філософсько-антропологічного аналізу відчуження, як складного, амбівалентного феномену, який має не тільки негативні, але й позитивні наслідки.

Досягнення поставленої мети здійснюється через вирішення наступних **завдань**:

- здійснити аналіз проблеми відчуження у контексті сучасного філософського, психологічного, соціологічного, педагогічного, політологічного, лінгвістичного тощо знання;
- дослідити аналіз проявів негативних тенденцій феномену відчуження в умовах буття сучасної людини;
- визначити позитивні наслідки стану відчуження в структурі внутрішнього світу людини;
- дослідити особливості феномену відчуження в філософсько-антропологічному вимірі;
- запропонувати власне вирішення проблеми можливості та доцільності подолання відчуження.

Об'єктом дослідження є феномен відчуження як невід'ємна складова існування людини, як амбівалентне явище людської природи, що має як негативний, так й позитивний характер.

Предметом дослідження виступають саме позитивні наслідки відчуження, які проявляються у різних вимірах людського існування (особистісному і соціальному).

Теоретичні та методологічні засади дослідження. Базовими методами дисертаційного дослідження виступають діалектичний, феноменологічний та герменевтичний методи. Дані методи дозволяють послідовно досліджувати феномен відчуження з урахуванням його внутрішніх протиріч, в єдності та боротьбі його позитивних та негативних наслідків (діалектичний метод); зосередитись на сутності відчуження як антропологічного феномена (феноменологічний метод); шляхом тлумачення

текстів, що представляють різні позиції стосовно характеру відчуження, вивчати феномен як амбівалентне явище (герменевтичний метод).

Теоретичну базу дослідження також склали філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні, культурологічні, політологічні праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема В. Андрущенко, А. Бойка, І. Вдовіної, С. Великовського, Л. Вереїної, Г. Волинки, М. Заковича, В. Кременя, П. Козловського, В. Культенко, Т. Лютого, В. Лебедева, Н. Мозгової, Г. Меднікової, О. Невельської-Гордєєвої, А. Некити, Т. Розової, О. Яроша та ін.

Наукова новизна дослідження обумовлена намаганням довести необхідність бачити у відчуженні не тільки негативні, але й позитивні наслідки.

Абсолютизування негативних характеристик феномену відчуження є свідченням певної редукції, що властива більшості сучасних підходів в його дослідженні. У той же час, репрезентація позитивної складової функціонування феномену відчуження дозволяє охопити один з важливих та рівноправних аспектів досліджуваного явища.

Наукова новизна отриманих результатів розкрита в наступних положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

- встановлено, що абсолютизування або ігнорування однієї зі складових відчуження (позитивної або негативної) призводять до викривлення результатів його дослідження;

- доведено, що відчуження є нормальним та необхідним явищем здорової психіки людини, явищем, що створює внутрішній психологічний комфорт та зводить до мінімуму почуття тривожності; механізм відчуження допомагає людині у встановленні дистанції, коли вона відчуває загрозу власному внутрішньому світу.

Уточнено:

- положення, що соціальна реальність продукує соціальне відчуження: швидкий темп життя сучасної людини, процеси міграції, урбанізації створюють сприятливий ґрунт для негативних (відокремленість, розірваність попередніх зв'язків), але й для позитивних (захисні механізми: внутрішнє дистанціювання від небажаних чинників, реакція запобігання тощо) проявів відчуження;

- характер взаємозв'язку відчуження та масової культури, результатом якого є або свідоме дистанціювання людини від світу шаблонів та стандартів (позитивний вимір), або поривання зв'язків із зовнішнім світом взагалі та культурним зокрема на користь існування у віртуальній реальності (негативний вимір);

Одержали подальший розвиток:

- аналіз негативного наслідку відчуження сучасної людини від реального світу через занурення до віртуального простору;

- дослідження нездоланності відчуження, яке в дисертації представлене не як історичне явище, а як таке, що є іманентним буттю, що має як позитивні, так й негативні характеристики.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Проведене дослідження розширило філософсько-антропологічне знання про сутність, генезу та прояви феномену відчуження. Результати дослідження можуть бути використані для вирішення проблем, пов'язаних з вивченням філософської проблеми буття та особистісного виміру існування людини. Розроблені в дослідженні положення роблять певний внесок для проведення подальших антропологічних та соціально-філософських досліджень з даної проблематики.

Матеріали, що представлені в роботі можуть бути використані при вивченні динамічних процесів змін в суспільстві, осмисленні проблематики людини, буття та їх взаємозв'язку. Вони можуть бути використані при розробці курсів з філософських дисциплін (зокрема, «Сучасна зарубіжна філософія» та «Філософська антропологія»), культурології тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорені на засіданнях кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, апробовані в доповідях на міжнародних конференціях: «Дні науки філософського факультету – 2008: Міжнародна наукова конференція» (Київ, 2008); «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2009); «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 2009); «Дні науки філософського факультету – 2010: Міжнародна наукова конференція » (Київ, 2010).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлені в 9 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України для філософських наук, 4 – у збірниках науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 194 сторінок, з них основний текст – 175 сторінок. Список використаних джерел викладений на 18 сторінках і включає 198 найменувань.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ВІДЧУЖЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукова розробка проблеми відчуження на сьогодні становить собою багатий та різноплановий досвід напрацювань мислителів різних епох та сфер діяльностей. Зі змінами історичних епох відбуваються зміни в свідомості людини, в соціальному середовищі. Ці зміни, в свою чергу, диктують трансформацію форм відчуження, що володіють позитивними і негативними рисами. ХХ та початок ХХІ століття сприяли виникненню нових відтінків та особливостей досліджуваного феномену, на що й звертається увага в даному дисертаційному дослідженні.

Загалом, для характеристики наукової літератури за темою дисертаційного дослідження ми виокремили умовно два підходи у вивченні феномену відчуження: негативний та позитивний. Це дозволило систематично та стисло проаналізувати здобутки минулого стосовно окресленої проблеми та зосередитися на аспектах, котрим не приділено достатньо уваги.

Зазначимо, що позиції прихильників негативного підходу завжди були й залишаються більш міцними. Відчуження людини від різних сфер суспільного життя (культури, політики тощо), від самої себе, поривання будь-яких зв'язків з оточенням, загострені нині відчуття туги, розпачу, дезорієнтації, самотності людини дають підставу дослідникам відносити феномен відчуження до рядів глобальних проблем людства.

Негативний підхід реалізується через філософську, економічну та культурологічну позиції.

Філософська позиція була яскраво представлена мислителями екзистенціалізму та персоналізму: М. Бердяєвим [9], А. Камю [60; 61], Г. Марселем [99; 100; 101], Е. Муньє [110; 111], Ж.-П. Сартром [149; 150], М. Хайдеггером [185; 186; 187], К. Ясперсом [198] та ін. Відчуження постає органічною складовою у відчуженому та абсурдному світі. Даний підхід

акцентує особливу увагу на емоційно-особистісному аспекті феномену відчуження. В роботі ми акцентуємо увагу на поглядах видатних мислителів екзистенціалізму (релігійного та атеїстичного) та персоналізму, бо проблема відчуження постає чи не найголовнішою для творчості мислителів. Також позиція мислителів яскраво репрезентує саме негативний підхід у дослідженні відчуження.

Творчість представників екзистенціалізму стосовно проблеми людини та її становища у світі є достатньо вивченою в науковій літературі. Якщо говорити про вітчизняний філософський простір, то ці питання досліджували О. Запорожченко [53; 54], Л. Фльорко [178] та ін.

Представники релігійного підходу дають людині надію та орієнтир в особі Бога. Покладаючись на Бога, людина легше долає як внутрішні протиріччя, зокрема самовідчуження, так і протиріччя, що пов'язані з соціальним буттям, в тому числі міжособистісне відчуження, відчуження від культури, політики тощо (М. Бердяєв, Г. Марсель, Е. Муньє та ін.).

Мислителі нерелігійного спрямування: А. Камю [60; 61], Х. Ортега-і-Гасет [125], Ж.-П. Сартр [149; 150], М. Хайдеггер [187] та ін. по-іншому розв'язують проблему відчуження: відходячи від Бога, вони покладаються на творчість, свободу, вибір, що дозволяють людині комфортніше почуватися у світі, сповненому протиріч.

Проблема відчуження є однією з головних у творчості філософів-персоналістів, котрі обстоювали точку зору, згідно з якою буття персоні охоплено сплетінням антитез і парадоксів. Філософію персоналізму яскраво представили видатні мислителі Ж. Лякруа [83], Е. Муньє [110; 111], П. Рікер [143; 144] та інші.

Джерельною базою дисертаційного дослідження виступили праці видатного представника французького персоналізму Е. Муньє «Персоналізм» [112], «Маніфест персоналізму» [110] та ін., переклад з французької яких був зроблений І. Вдовіною. До речі, важливим джерелом виступила праця самої І. Вдовіної «*Французский персонализм (1932-1982)*» [17].

Е. Муньє розробив оригінальну концепцію відчуження, виділивши два основні його типи – «відчуження Нарциса» і «відчуження Геркулеса». Особливості кожного з типів будуть представлені в дослідженні.

В межах філософської позиції ми розглядали психологічну концепцію в аспекті її дослідження проблеми відчуження. Джерельною базою дослідження виступили праці мислителів З. Фройда: «Тотем і табу», «Я і Воно», «Майбутнє однієї ілюзії» [179] та Е. Фромма: «Мати або бути» [180], «Здорове суспільство» [138], «Мистецтво любити» [181] тощо. Праці яких представляють відчуження з деструктивної для людського буття сторони.

Представники *економічної позиції* відштовхуються, відповідно, від економічної форми відчуження і з неї виводить інші форми відчуження.

В дисертаційному дослідженні ми свідомо оминаємо марксистське розуміння природи відчуження через те, що дане розуміння є достатньо описаним та дослідженим в філософській літературі. Але в ключі зазначення всіх аспектів дослідження феномену відчуження, вважаємо за потрібне коротко згадати про даний аспект феномена.

Мабуть, найпоширенішим визначенням відчуження є наступне: відчуження – це є процес відділення від людей процесу та результату їх діяльності, котрі стають непідвладними людині і навіть домінуючими над нею. Марксистська теорія відчуження, що повсякчас розглядала відчуження як втрату смислу існування в процесі праці в епоху капіталізму, осмислювалась Марксом, передусім в його ранніх працях. Мислитель виділяв чотири види відчуження, а саме: відчуження від процесу праці, від продукту праці, від власної сутності і, врешті, людей одне від одного.

В сенсі марксистської концепції відчуження актуальною є праця Б. Новікова «*Отчуждение*» [122]. Дослідник зосереджується на дослідженні питань, в котрих, на його думку, або недостатньо розставлені акценти, або немає єдності марксистів-філософів, зокрема, щодо наявності в працях «зрілого» Маркса проблеми «відчуження», співвідношення відчуження та опредмечення-розпредмечення; відчуження та оречевлення тощо.

Наступною позицією стосовно проблеми відчуження була зазначена культурологічна, котра відкриває один з важливих аспектів досліджуваного феномену.

Культурологічна позиція представляє відчуження в традиційно негативному значенні. Сама культура постає негативною складовою буття людини, що несе прогресуюче відчуження. Перебуваючи в культурному просторі, мислителі констатують орієнтацію суспільства на матеріальне, що становить загрозу духовному, бо зациклюючись на матеріальній складовій життя, людина відчужується від духовного.

Джерельною базою дисертаційного дослідження в контексті співвідношення культури та відчуження виступили дослідження (наукові статті та монографії) вітчизняних дослідників: О. Александрової [3], Р. Ануфрієвої [6], О. Кудряшової [80], Ю. Кам'янської [62], М. Мамоненкової [95] та ін.

Тож, дане дисертаційне дослідження демонструє сучасні прояви негативної сутності феномену відчуження, що представлені зокрема вітчизняною філософською думкою. Негативний підхід, що має тенденцію до оновлення, цікавить нас в сенсі повноцінного дослідження феномену відчуження. Поряд з ним нас цікавить не менш важливий підхід, котрий дає змогу відобразити досліджуваний феномен у його цілісності – позитивний підхід.

Позитивний підхід у дослідженні феномену відчуження тривалий час залишався осторонь, бо вся увага зосереджувалась на негативних проявах феномену, адже вони становлять загрозу буттю окремої людини та суспільному буттю в цілому. Як наслідок – позитивна складова відчуження залишалася непоміченою. В дисертаційному дослідженні ми прагнемо реабілітувати її та представити як рівноправну поряд з негативною. Отже, даний підхід є новим у філософській думці, але його позиція поступово посилюється. Підхід представлений дослідженнями сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників Г. Коджаспирової та А. Коджаспирова [68],

О. Мурашова [113; 114], Л. Облової [123] та ін.

Позитивні характеристики відчуження такі як: свідоме індивідуальне дистанціювання людини, як внутрішній захисний психологічний механізм людини (що сприяє зняттю внутрішньої напруги людини) розцінюється як явище здорової психіки кожної людини. Більше того, даний механізм є не просто бажаним, а є необхідним людині. В даному дисертаційному дослідженні ми пропонуємо розглядати відчуження як амбівалентне та іманентне самому буттю явище, як своєрідну парадоксальність людського буття, і врешті, як явище природне та здорове в структурі внутрішнього буття людини.

Відчуження в контексті психологічного захисту представляють російські дослідники Г. Коджаспирова, А. Коджаспиров та ін. В своїх працях вони говорять про *психологічний захист* як про неусвідомлені психічні процеси, що спрямовані на підтримку високої оцінки у людини, і на створення внутрішнього психологічного комфорту, на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, що пов'язане з усвідомленням конфлікту, реакцію психіки людини на загрозу власному «Я». В цьому сенсі, як стверджують дослідники, психологічний захист є властивим кожній людині і розцінюється як явище здорової психіки, але за умови, якщо не стає надлишковим [68, с. 88-89].

До способів психологічного захисту Г. Коджаспирова та А. Коджаспиров відносять наступні механізми: витіснення, заміщення, ідентифікації, перцептивного захисту, проекції, реакції уникання тощо. І одним з важливих способів психологічного захисту постає механізм відчуження, який дослідники ставлять поруч з механізмом ізоляції. Важливість механізму відчуження полягає в тому, що фактори, котрі травмують людину, відокремлюються і локалізуються всередині свідомості, і там блокуються.

Ці та інші позитивні характеристики відчуження, на наш погляд, мають бути обов'язково враховані, коли йдеться про дослідження феномену в його

цілісності, а не про одностороннє його тлумачення.

Позитивний підхід в дослідженні зазначуваного явища дає змогу розширити культурологічну позицію, котра вище була представлена в рамках суто негативного підходу. Проаналізувавши погляди дослідників стосовно відчуження та культури, ми ствердилися в домінанті негативного підходу щодо проблеми відчуження, і не заперечуємо важливість даної позиції. Та, представляючи відчуження в дисертаційному дослідженні як явище амбівалентне, ми пропонуємо інший кут зору на проблему відчуження взагалі, і на співвідношення феноменів культури та відчуження зокрема. Останнє виступає не тільки як негативна сторона існування людини в культурному середовищі (в аспекті розриву зв'язків із зовнішнім світом взагалі та культурним зокрема), але і в позитивному – в аспекті свідомого дистанціювання від світу шаблонів та стандартів, що пропонує людині сьогоденні масова культура. Завдяки вродженості механізму відчуження людина автоматично відсторонюється від того, що загрожує її внутрішньому буттю. Відчужуючись, людина робить власний вибір – «споживати» те, що їй нав'язують чи відмовитись від цього. Даний аспект і буде висвітлюватись в роботі.

Говорячи про постановку філософсько-антропологічної проблеми відчуження в дисертаційному дослідженні, ми представляємо погляди російських мислителів М. Гоголя та Ф. Достоєвського, погляди яких випередили свій час й характеризують, скоріше, умови сучасності. Ми аналізуємо твори Гоголя та Достоєвського, в яких яскраво представлений негативний вимір відчуження: «*Преступление и наказание*» [43], «*Записки из подполья*» Ф. Достоєвського, «*Мертвые души*» [32], «*Шинель*» [33] М. Гоголя.

Мислителі в своїх працях яскраво змалювали гостре відчуття хворобливої самотності, туги, відчаю людини, що сприяли посиленню негативних паростків відчуження в різних сферах буття людини. Та запропонували шлях порятунку – обрати шлях віри, звернутися до Бога.

Мотивам відчуження у творчості Гоголя та Достоевського приділяло увагу чимало дослідників, зокрема, В. Єрофєєв [48], Д. Мережковський [104], І. Немчинов [120], М. Попович [133].

Піднімаючи питання одвічних екзистенціалів буття людини, таких як усамітнення, самотність та відчуження в дослідженні ми використовуємо здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників та мислителів.

Зокрема, важливою стала праця одного з трансценденталістів – Г. Торо «Уолден, или Жизнь в лесу» [169], в котрій мислитель розвиває думку про важливість свідомого дистанціювання, про необхідність «межі», котру встановлює для власного комфорту кожна людина. Стосовно ж розведення усамітнення та самотності, то Г. Торо, як і всі трансценденталісти, говорить про різне смислове навантаження даних феноменів: один з яких має суто негативний зміст (самотність), а другий є навпаки шляхом до світу, до самопізнання та самовдосконалення.

Говорячи в дослідженні про проблему самотності, котра є близькою феномену відчуження і усамітненню, ми прагнули дослідити межі їх взаємодії. На цьому шляху використовували наукові надбання зарубіжних та українських дослідників даної проблематики: Л. Вереїної [21], А. Демидова [39], Г. Корчагіної [75], В. Лебєдева [84], М. Мовчана [106], Е. Прохоренкової [137], Л. Собчик [156] та ін.

А. Демидов, котрий є автором праці «Феномены человеческого бытия» [39], досліджує самотність з різних сторін, представляючи феномен як самотність-«бездомність», самотність-незлиянність, самотність-відповідальність і самотність-усамітнення. В главі п'ятій даної праці, котра має назву «Понятие одиночества в философии и психологии», Демидов подає зазначену вище класифікацію феномену самотності, зазначаючи при цьому, що самотність-усамітнення представляє собою добровільне уникнення контактів з іншими людьми, що має на меті зосередитися на якійсь справі або ж на самому собі. Дослідник зазначає при цьому, що дану позицію обстоює Г. Торо та інші трансценденталісти [див.: 39].

Проте в главі третій цієї ж праці *«Различение понятий одиночества, уединения и изоляции в философии трансценденталистов»* Демидов, представляючи погляди Г. Торо, говорить про розмежування мислителем та іншими трансценденталістами категорій «самотності» та «усамітнення»: «Проводячи різницю між самотністю та усамітненням, Торо надавав першому негативного, а останньому позитивного значення. Самотність, на його думку, це хвороблива відірваність людини від природи, відчуження від самої себе як частини світової гармонії, що виникає в натовпі, в буденній марноті суспільного життя» [39].

Варто зазначити, що дану неточність можна пояснити тим, що самі трансценденталісти (Р. Емерсон, Е. Олкотт, Т. Паркер, Г. Торо та ін.) поняття «самотність» вживали в різних смислах, намагаючись не стільки академічно відобразити даний феномен, скільки відчувати та пережити його.

Аналізуючи проблему самотності у її зв'язку з відчуженням та усамітненням, ми розділяємо позицію тих дослідників, котрі наділяють самотність негативним змістом.

В дисертаційному дослідженні вагомим джерелом постала праця *«Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции»* [84], автором якої є В. Лебедев. Праця дослідника, в якій він розглядає проблему соціальної ізоляції, проблему втечі сучасної людини у віртуальні світи, проблему необхідності людини в усамітненні тощо, стала важливим джерелом дисертаційного дослідження. До речі, Лебедев, говорячи про проблему самотності, наводить позиції М. Покровського та ін., котрі не бачать в самотності позитивних рис: «Самотність, – говорить М. Покровський, – на відміну від об'єктивної ізоляції людини, яка може бути добровільною і сповненою внутрішнього сенсу, відображає тяжкий розлад особистості, панування дисгармонії, страждання, кризи «Я» [84, с. 41].

Зазначимо, що розгляд феномену відчуження через такі його форми як аномія, самотність, також у співставленні з явищами девіантності і

маргінальності знаходить свій вияв у працях Р. Ануфрієвої [6], розгляд відчуження з позиції криміналізації суспільства представлено в роботах О. Тимченка [165] та ін.

В даному дослідженні особлива увага приділяється проблемі віртуальних світів, що у вік комп'ютеризації становить собою загрозу суспільному буттю людини, посилюючи відчуження людини від реальності. Посилаючись на електронні ресурси мережі Інтернет, що представляють віртуальні світи, графічні чати, соціальні мережі, а також враховуючи напрацювання сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників М. Кувшинова [132], В. Лебедева [84], С. Поздневої [132] та ін., ми аналізуємо проблему віртуальних світів в умовах сьогодення.

Отже, відчуття покинутості, самотності сприяють втечі сучасної людини від реального у віртуальний світ, де вона починає вести більш «реальне» життя. Реальний світ чи світ ілюзій – це нова проблема, перед якою опинилася сучасна людина, незалежно від віку. В даній роботі ми досліджуємо основні характеристики віртуальних світів та прагнемо здійснити аналіз проблеми втечі людини в цей простір.

Культуру визначають способом суто людського буття, тому особливо актуальним у дослідженні постає аналіз сучасного виміру культури, зокрема нас цікавить феномен відчуження в культурному вимірі буття людини. Зазначимо, що культуру ХХ століття називають культурою відчуження, що яскраво відображається в мистецтві, публіцистиці, філософії тощо.

Сучасну вітчизняну розробку проблеми співвідношення культури та відчуження, на якій робиться акцент в розділі, представляють дослідження О. Александрової [3], О. Запорожченка [53; 54], В. Кавалерова [53], Ю. Кам'янської [62], О. Кудряшової [80] та ін., що лягли в основу джерельної бази. Окрім українських, ми враховували дослідження зарубіжних авторів А. Демидова [39], П. Козловського [70], О. Мурашова [113; 114] та ін.

Оригінальну позицію висловлює російський мислитель О. Мурашов, дослідження якого «*Амбивалентность отчуждения в современной культуре*»

[113] розширює погляд на проблему відчуження. Він висловлює думку, що якщо відчуження з розвитком культури постійно зростало, то ступінь чужості і роз'єднаності в сучасному світі повинні були вже давно досягти деякої критичної точки. Дослідники в XXI столітті продовжують розвивати дану позицію, хоча, на наш погляд, відчуження давно мало ствердитись в своїх позиціях. Тому можна зробити припущення про певний діалектичний процес: з одного боку відчуження в усіх його проявах, з іншого – протилежні процеси світової інтеграції (політична, економічна, загальна культурна інтеграція людства, екуменічні релігійні рухи в Європейському співтоваристві тощо). Ці протилежно спрямовані процеси створюють певну рівновагу, відштовхуючись від реалій сучасності. Дослідження Мурашова є цінним в розробці нового підходу стосовно двох феноменів – відчуження та культури та меж їх взаємодії.

Одним з центральних питань роботи постало подолання відчуження, котре стало логічним завершенням даного дисертаційного дослідження. Дійсно, якщо вбачати у відчуженні лише негативне явище, то цілком закономірним виявляється бажання та намагання мислителів розв'язати дану проблему, викоринити його з буття людини. Можливо, вони сподіваються, що з вирішенням даної проблеми людина буде почуватися комфортно на рівні соціальному та особистісному.

Зазначене питання нами було висвітлено сучасною вітчизняною філософською думкою, бо на наш погляд, найбільш відчуті, пережиті та відобразити прояви феномену здатні ті мислителі, котрі знаходяться в межах досліджуваного життєвого простору.

Джерельною базою дисертаційного дослідження виступають також праці вітчизняних дослідників І. Ковальчук [67], О. Кудряшової [80], С. Сарновської [148], Л. Ткаченко [167; 168] та ін., котрі представляють власні варіанти подолання негативних проявів відчуження.

Репрезентуючи нові варіанти вирішення проблеми відчуження в дисертаційному дослідженні, ми обстоюємо позицію нездоланності

відчуження, що буде розкрито в ході роботи.

Говорячи про стан наукової розробки проблеми відчуження, необхідним видається огляд дисертаційних робіт вітчизняних дослідників. Аналіз наукової літератури дає підставу зробити висновок про те, що феномен відчуження не перестає цікавити вітчизняних філософів. Результатом цього є наявні дисертації О. Александрової (дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук) та кандидатські дисертації О. Запорожченка, І. Ковальчук, О. Льовкіної, Л. Ткаченко та ін. Представники вітчизняної філософської думки аналізують певні складові відчуження, акцентуючи увагу на негативних його проявах. Ми коротко представимо дані роботи задля виокремлення у проблематиці відчуження нових аспектів, котрі потребують подальшого аналізу та доробку.

Виходячи з назви докторської дисертації О. Александрової «Відчуження як форма розвитку культури» [3], дослідниця мала на меті репрезентувати відчуження як форму розвитку культури, що дозволило дещо по-іншому подивитися на сам феномен культури. Культура виступає в даному випадку як спосіб буття людиною у відчуженні. О. Александрова говорить про діалектичну єдність двох феноменів, наголошуючи на тому, що відчуження та культура – це є феномени стану історичної обмеженості сутності людини світом предметного існування [3, с. 9].

Нам видається плідною думка автора стосовно «розведення» у філософській площині відчуження як факту втрати людиною своєї цілісності, і відчуження як свідомого індивідуального дистанціювання, як умови творчої реалізації людини. Цей аспект був намічений О. Александровою та буде розвинутий у нашому дослідженні. Ми маємо на меті, в певному сенсі, реабілітувати феномен відчуження шляхом репрезентації його позитивних характеристик (однією з котрих є свідоме встановлення дистанції задля збереження внутрішнього «Я») в бутті кожної людини. Адже «негативність» феномену відчуження достатньо досліджена представниками зарубіжної і вітчизняної філософської думки. Тож, «позитивність» цього феномену

потребує окремої уваги та вивчення.

О. Запорожченко в кандидатській дисертації «Феномен відчуження в умовах сучасного соціуму» [54] досліджує відчуження як складний соціокультурний феномен, основою якого є втрата людиною своєї суб'єктності в процесі життєдіяльності в соціумі [54, с. 15].

Дослідник підкреслює, що феномен відчуження володіє подвійною природою: відчуження як порушення взаємодії у системі зв'язків «людина-світ», що має об'єктивний характер та відчуження як комплекс індивідуально-особистісних переживань, що, відповідно, носить суб'єктивний характер. Запорожченко говорить про неприпустимість абсолютизування якоїсь однієї природи і закликає до вивчення феномену у єдності двох складових. Дослідник говорить про можливість мінімізації проявів «відчуження» в умовах сьогодення шляхом формування духовності як багаторівневого психічного утворення.

Джерельною базою нашого дисертаційного дослідження виступила монографія О. Запорожченка та В. Кавалерова «Гуманізація и отчуждение человека: проблемы и перспективы» [53]. В монографії дослідники зосереджують увагу на чинниках, що є домінуючими для виявлення «відчуження» в умовах сучасності: на науковій раціональності, техніцизмі та масовізації. Ці чинники, що є взаємопов'язаними між собою, на думку дослідників, стають причиною явищ дегуманізації суспільства, деперсоналізації та відчуження.

Як справедливо зазначають автори, всі особливості сучасної культури, котрі відрізняють її від всього попереднього культурного розвитку людства, є наслідком науково-технічного прогресу, успішне зростання якого призвело до переконання людини у загальному прогресі людства. Але, як пишуть О. Запорожченко та В. Кавалеров, існує думка про те, що саме наука і техніка за певних умов можуть стати головними факторами дегуманізації та відчуження. Якщо до середини ХХ століття більшість антропологів вважали, що тільки соціальні протиріччя заважають людині гідно існувати та

реалізувати свою сутнісну природу, то нині стає очевидним, що абсолютно інше, створене самою людиною, встало на її шляху – це технократичне суспільство, що засноване на науковій раціональності [53, с. 57].

Також автори роблять наголос на наступному, й не менш важливому соціокультурному фактору відчуження і дегуманізації – на феномені масового суспільства. Масове суспільство, що зароджується завдяки науково-технічному прогресу, характеризується ними низкою негативних рис. Взагалі, мислителі зосереджують увагу на деяких формах відчуження в умовах сучасного соціуму, змальовуючи їх в крайніх формах (про що він зазначає). О. Запорожченко та В. Кавалеров підкреслювали, що саме змалюванням форм відчуження в їх крайніх формах дає змогу намітити певні тенденції їх розвитку і, відповідно, попередити загрозливі тенденції в тій чи іншій сфері суспільного життя.

В дисертаційному дослідженні Запорожченка, а потім і в монографії, піднімаються актуальні для умов сьогодення проблеми, котрі ми врахували в нашій роботі.

Ми в цілому поділяємо домінуючу позицію стосовно проблем техносвіту, масової культури і т. ін., що характеризується негативними рисами у їх відображенні. Проте, погляд на відчуження як на амбівалентне, навіть, діалектичне явище, змінює акценти у сприйнятті даних проблем. «Негативізм» стосовно зазначених проблем залишається, а от роль феномену відчуження змінюється. В даному випадку відчуження виступає свого роду захисним механізмом, способом психологічного захисту людини. (А. Коджаспиров, Г. Коджаспирова). Даний аспект буде висвітлюватися нами.

В кандидатській дисертації О. Льовкіної «Проблема відчуження в соціальній філософії Франкфуртської школи (спроба осмислення в контексті глобалістики)» зазначається, що «відчуження» в ХХІ столітті стало тотальним і наголошує на необхідності реформування суспільного життя [89]. В своєму дослідженні вона прагне з'ясувати ефективні шляхи

подолання феномену відчуження, спираючись на теоретичну спадщину представників Франкфуртської школи. Льовкіна наголошує, перш за все, на відчуженні свідомості, що лягло в основу кризи цінностей та нездатності сучасної людини реально оцінювати зміни сьогодення.

Багато дослідників проблеми відчуження сьогодні пов'язують відчуження з техносвітом, з науково-технічним прогресом і т. ін. Льовкіна у своїй роботі також торкається даної проблеми. Посилаючись на думку франкфуртських мислителів, вона відзначає, що головними факторами формування суспільства, в якому панує технологічне відчуження є ідеологічний диктат ЗМІ, науково-технічний прогрес, бюрократична система та ін. Також авторка аналізує явища одномірності і тотальності в своєму дисертаційному дослідженні, зазначаючи, що дані явища сприяють поширенню проблеми відчуження.

Нарешті, Льовкіна шукає шляхів подолання проявів феномену відчуження, зокрема в українському суспільстві. Цікавим є вирішення нею даної проблеми: вона говорить про концепцію духовного оновлення суспільства через авангардне мистецтво, яке розглядається Льовкіною як одна з альтернатив масовій культурі, як спосіб протистояння загальній уніфікації, вестернізованому інтелектуальному закріпаченню, морально-духовному занепаду людини і суспільства [див.: 89, с. 14].

В 2008 році була захищена кандидатська дисертація, присвячена феномену соціального відчуження. Л. Ткаченко у роботі «Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні» [168] здійснила спробу теоретичного узагальнення проявів соціального відчуження в сферах політичного, економічного життя сучасного українського суспільства.

Дослідивши головні прояви соціального відчуження в політичній та економічній сферах, Л. Ткаченко перейшла до питання подолання відчуження в умовах сучасності. Вона зауважує, що для того, щоб подолати соціальне відчуження, сама людина, перш за все, має стати цілісною. В

даному випадку авторка проводить паралель між недосконалістю людини і тому – неповнотою її буття в суспільстві. Якщо бути більш точними, то саме результатом внутрішньої недовершеності людини постає соціальне відчуження. З цього випливає, якщо людина стане цілісною, досконалою та довершеною – зникнуть останні прояви феномену відчуження в соціальному вимірі буття людини (мабуть, й в усіх інших вимірах).

Також зняття соціального відчуження дослідниця пов'язує з просвітництвом. Філософсько-просвітницький шлях, на якому вона наголошує, постає найбільш ефективним у налагодженні взаємин людей між собою та людини з природою. Нове мислення (аналітико-синтетичне, світопізнавальне) на думку Л. Ткаченко, є здатним зняти соціальне відчуження [168, с. 14].

Як зазначалося вище, питання про ймовірність та доцільність подолання «відчуження» є складовою частиною нашого дослідження. Тому на цей аспект проблеми ми звертаємо особливу увагу у різних представників філософської думки. Цікавим є вирішення проблеми відчуження Л. Ткаченко ще й тому, що ми обстоюємо протилежну позицію. Мабуть, головним пунктом розходження постає різне розуміння природи людини в аспекті її соціальності: Л. Ткаченко наголошує на вихідній природно-соціальній цілісності людини. Вона говорить про людину як про продукт гармонійної природної еволюції, говорить про певну природну соціальність, котра виявляється порушеною в наслідок суспільного способу життя. Ми ж в нашій роботі представляємо людину як істоту, в якій самою природою закладено певне протиріччя. Завдяки цьому вона прагне до змін, до пошуку себе, до покращення власного буття. Цілісність та гармонійність – це ідеали, до яких прагне людина, на наш погляд. І, якщо колись і була початкова природно-соціальна цілісність, то її порушення свідчить про те, що людина прагне більшого, ніж застиглий спокій та стабільність.

В 2009 р. була захищена дисертація «Самовдосконалення як чинник подолання відчуження: філософсько-антропологічний аналіз» [67], автором

якої є І. Ковальчук. Дану роботу дослідниця присвятила з'ясуванню особливостей та специфіки самовдосконалення як чинника подолання деструктивних наслідків відчуження, бо на її переконання, засоби розуму та досягнення науково-технічного прогресу є безсилими в цій справі. Як і О. Льовкіна, що наголошувала на відчуженні свідомості, І. Ковальчук зазначає, що основою відчуження є суперечності в свідомості людини. І саме самовдосконалення, на її думку, є здатним зруйнувати цю основу. Також дослідниця в своїй роботі говорить про можливості самореалізації людини в сучасну добу [67].

Маючи на меті різнобічний аналіз феномену відчуження, ми залучили для його вивчення сучасні надбання різних сфер його функціонування: політичної, правової, психологічної, лінгвістичної, педагогічної, нарешті, філософської складових. Це допомогло якомога ближче підійти до самої сутності феномену та його сучасних проявів в умовах сьогодення.

Джерельною базою дисертаційного дослідження в цьому сенсі стали праці вітчизняних дослідників: А. Бойко [11], Л. Вереїної [21], В. Владимірова [25], Ю. Кам'янської [62], О. Невельської-Гордєєвої [117], А. Некити [119], Л. Облової [123], Є. Проскулікова [136], С. Сарновської [148], О. Тимченка [165], Л. Ткаченко [167], Л. Шелестової [195] та ін., дослідження котрих присвячені різним аспектам та різним сферам вияву феномену відчуження.

Методологічну базу нашої роботи складають методи, сукупність яких дозволяє вивчати відчуження як цілісне явище.

Одним з ключових постає діалектичний метод. Важливість його полягає в тому, що він дозволяє послідовно та критично досліджувати феномен відчуження з урахуванням його внутрішніх протиріч; не в статиці, а в динаміці феномену, враховуючи ті його особливості, котрі зникають та з'являються з історичними змінами, зі змінами умов існування людини. Даний метод розглядає відчуження в єдності та боротьбі його протилежностей – саме на цих протилежностях в дисертаційному

дослідженні робиться акцент – на негативному та позитивному вимірах феномену

Феноменологічний метод дозволяє зосередитись на сутності феномену відчуження, на самому акті (переживанні) свідомості, в якому нам дається феномен відчуження. Даний метод є важливою складовою в методологічній базі дослідження, адже ми мали на меті не дослідити окремі, розрізнені аспекти у дослідженні відчуження, а представити його як цілісний феномен, що є вічною характеристикою самого буття.

Герменевтичний метод дозволяє співставляти різні позиції стосовно відчуження та шляхом тлумачення текстів вивчати феномен як амбівалентне явище.

Крім того в дослідженні використовуються такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, що в сукупності з вищезазначеними методами та принципом історизму дозволяють різносторонньо осмислити та систематизувати науковий матеріал з заявленої проблематики. Також не менш важливим є те, що методологічна база дозволяє осягнути матеріал не тільки з позиції минулого, але й в аспекті визначення майбутнього феномену.

Висновки до першого розділу:

Підсумовуючи перший розділ, зазначимо, що його провідною метою було відобразити стан наукової розробки проблеми відчуження та дати огляд джерельної і методологічної бази дослідження. Ми дійшли до наступних висновків:

1. Серед різноманітності поглядів на проблему відчуження та з метою систематизації наукового матеріалу, нами було виділено два підходи – позитивний та негативний.

2. Визначення домінуючого підходу – негативного, що реалізується через філософську, економічну та культурологічну позиції. Але не зважаючи на його домінування, поступово набирає сили позитивний підхід, котрий представлений в дисертаційному дослідженні на рівні з негативним.

3. Джерельною базою дисертаційного дослідження постали філософські, культурологічні, психологічні, політологічні, педагогічні, соціологічні та ін. праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, також електронні ресурси мережі Інтернет, що присвячені різним аспектам феномену відчуження.

4. Дисертаційні дослідження представників вітчизняної філософської думки: О. Александрової, О. Запорожченка, І. Ковальчук, О. Льовкіної, Л. Ткаченко сприяли виокремленню аспектів, що потребують уточнення або подальшого розвитку.

5. Методологічна база дисертаційного дослідження ґрунтується на наступних методах: діалектичному, феноменологічному та герменевтичному. Окрім названих методів, методологічну базу дослідження склали загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування тощо.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ ФЕНОМЕНУ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ВИЯВУ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

2.1. Феномен відчуження в структурі буття людини

У ХХ столітті проблема відчуження, перетворюючись на тотальність, стає «хворобою віку», зображується як «криза західної культури», що пов'язана з актуалізацією проблеми втрати людської самоідентичності, конфліктом між актуальним існуванням і потенційним буттям із загостренням відчуття «нудьги», замкненості, відстороненості людини, життєвої апатії, частих депресій, пригніченості, автоматизованості та ін. [62, с. 118]. Це є лише один з прикладів розуміння відчуження як феномену, що має суто деструктивні наслідки для буття людини. Феномен відчуження в філософській літературі донедавна так і розглядався – здебільшого в його негативних проявах.

Якщо узагальнити, серед негативних переживань відчуження, як правило, виділяють наступні: почуття відсутності смислу життя; відчуття безсилля через тиск зовнішніх обставин і втрати самокерування; недовіра до оточуючих людей через порушення ними норм поведінки; неприйняття існуючих культурних цінностей; тугу самотності; деперсоналізацію та самовідчуження, відчуття ірреальності себе або зовнішнього світу, розрив зв'язку з власним «Я». Виникнення деперсоналізації часто пояснюють як несвідому захисну реакцію на потребу втекти з ворожого світу. Отже, такими є об'єктивні та суб'єктивні особливості відчуження людини, що оцінюються більшістю представників філософії як хворобливий стан.

Але, на наш погляд, абсолютизування негативного тлумачення феномену відчуження є наслідком спрощеного його розуміння, своєрідної редукції, властивої постмодернізму та іншим некласичним течіям.

Відчуження, в тому числі й релігійне, навряд чи цілком і повністю підпадає під категорію соціальної хвороби.

На думку авторів праці «Відчуження: минувшість та сьогодення», традиційні погляди на феномен відчуження, котрі характеризувалися прагненням зобразити його як щось таке, що доконечно вимагає подолання, отже, має і може бути подоланим, – сьогодні виглядають непереконливо [18, с. 3].

Критика відчуження у всіх вимірах і різновидах передбачає радикальне, багатомірне розуміння як необхідності «вивільнення» людини, реалізації її як «негативної» (свобода від...), так і «позитивної» (свобода для...). Тож, поступово у сучасному філософському просторі посилюються позиції тих мислителів та дослідників, які проголошують відчуження «споконвічним супутником» людини, яка, долаючи одні з його форм, своєю творчою діяльністю створює умови для модифікації «традиційних» чи появи нових форм власної несвободи.

Донедавна філософія стояла перед проблемою визначення самого явища відчуження: або проголосити відчуження результатом цивілізації, або ж розглядати його як вроджену, невід’ємну якість людської природи. Іншими словами, розглядати його як явище набуте, або визнати за ним іманентний статус. На наш погляд, відчуження має подвійний характер. По-перше, його можна розглядати як свідоме індивідуальне дистанціювання від однобічності «цього світу» з метою здобуття справжньої повноти буття в якості умови творчої самореалізації особи. По-друге – як явище історичної втрати людиною своєї цілісності.

Перша із зазначених вище позицій акцентує увагу на відчуженні в якості творчої самореалізації людини, але відчуження в зазначеному контексті не може обмежитися лише творчістю, воно пронизує всю сутність людини і разом з нею буття людини.

Аналізуючи філософську літературу з проблеми відчуження взагалі, варто зазначити, що не зважаючи на те, що сам феномен відчуження є доволі

популярним, все ж не існує єдиного підходу до його тлумачення. Різноманіття підходів до проблеми відчуження не дає підстави для однозначного його розуміння.

Тож, підходам, що акцентують увагу на негативних проявах феномену відчуження, ми протиставляємо концепцію, що бере початок від Гегеля, котрий міцно укорінив в європейській філософії широке розуміння відчуження.

Згідно з поглядами Гегеля, існує два види відчуження – вільне та рабське, а також два види освоєння (так само, вільне та рабське). Тому, ми зосередимось, власне, на позитивному вимірі відчуження, котрий визначаємо іманентним самому буттю (не оминувши при цьому негативного виміру, який має широку підтримку з боку дослідників).

Виокремивши підходи до розуміння проблеми відчуження, зупинимось, власне, на визначенні досліджуваного явища.

Походження самого терміну «відчуження» виводять з німецького *Entfremdung* – «віддалення», «відрив» та *Anomie* – «відхилення від закону», що передбачає у першому випадку наявність інтерсуб'єктивних відносин, коли людина відчуває розрізненість з іншою людиною, групою або суспільством в цілому. В результаті відчужений суб'єкт приймає різну ступінь чужості по відношенню до інших, не виключаючи ворожості. У другому значенні відчуження виступає як відторгнення, заперечення закону (в широкому сенсі), тобто заперечення норм моралі, життєвого устрою, соціально-ухвалених цілей і т.п. Ці два значення є основними та відносно самостійними в напрямку соціологічних, психологічних і соціально-психологічних досліджень проблеми відчуження [88, с. 225].

Як бачимо, самі витoki феномену відчуження й різноманітні форми його проявів свідчать про його багатогранність і демонструють потенційний та актуальний стан відчуження людини. Як зазначалося вище, ми пропонуємо поглянути на відчуження як на явище іманентне, як на певну

парадоксальність людського буття, врешті, як на явище природне та здорове в структурі внутрішнього буття людини.

Показовою в цьому сенсі є думка Хосе Ортеги-і-Гасета, котрий вважав, що життя кожного з нас є *невідчужуваним* з однієї простої причини: ніхто не може прожити за мене моє життя. Ніхто не в змозі віддати комусь своє «Я», так само, як не в змозі привласнити собі навіть найдрібнішої частки чужого «Я». Саме тому «Життя людини ...в силу своєї невідчужуваності по суті є самотністю, споконвічною самотністю...» [126, с. 262].

Відокремленість однієї людини від іншої обумовлена також і тим, що кожна людина локалізована у просторі через власне тіло, що не дозволяє їй бути всюдисущою: «Кожна мить, приколюючи мене до певної точки, робить мене вигнанцем по відношенню до іншого... Я можу змінити місце свого перебування, але, де в воно не знаходилось, це буде моє «тут». Мабуть, тут та я, я та тут пов'язані на все життя» [126, с. 288].

Позитивні характеристики відчуження демонструє позиція, котра визначає зазначений феномен як природне явище внутрішнього світу людини. Завдяки акту відчуження ми не залишаємось тими, ким ми є сьогодні, а є істотами, що мають відношення до вічності (але в той же час усвідомлюємо свою кінцевість). На підставі відчуження ми долаємо стереотипи і ставимось до того, що відбувається не «документально», а особисто. Через цю призму проходять і комунікативні виміри людських взаємин [123, с. 70].

Відчуження сприяє динаміці внутрішнього світу людини, воно не дозволяє людині зупинитися у своєму розвитку, заспокоїтися на досягнутому. Також нині популярною стає позиція, котра розглядає відчуження як спосіб психологічного захисту людини. В цьому сенсі констатується наявність неусвідомлених психічних процесів, котрі спрямовані на підтримку у людини високої оцінки і створення внутрішнього психологічного комфорту, на зведення до мінімуму почуття тривожності, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. В даному випадку, на думку частини

дослідників (Г. Коджаспірова, А. Коджаспіров та ін.), відчуження є властивим всім людям і вважається нормальним явищем здорової психіки, за умови, якщо не становиться надлишковим та хворобливо загостреним. Психологічний механізм захисту полягає в тому, що чинники, котрі травмують людину, локалізуються всередині свідомості [68, с. 43]. Відчуження як спосіб психологічного захисту людини яскраво демонструє наступний приклад з життя Миколи Гоголя. Як казав сам письменник, *«с этих пор я стал наделять своих героев, сверх их собственных гадостей, моей собственной дрянью. Вот как это делалось: взявши дурное свойство мое, я преследовал его в другом званьи и на другом поприще, старался себе изобразить его в виде смертельного врага, нанесшего мне самое чувствительное оскорбление, преследовал его злобой, насмешкой и всем, чем ни попало..»* [див.: 34]. Заради психологічного комфорту мислитель фактично відчужував певні свої властивості, усуваючи таким чином внутрішній дискомфорт.

Існує позиція, що акцентує увагу саме на амбівалентності феномену відчуження: йдеться про безумовне тяжіння до відчуження внутрішнього та зовнішнього – з однієї сторони, та не менш виражене прагнення це відчуження якщо не зняти та подолати в цілому, то, в крайньому разі, послабити [113, с. 265].

Загалом, негативний характер відчуження для людського буття виявляється тільки тоді, коли воно починає «виходити» за межі іманентності – тільки тоді воно починає гостро відчуватися як певний феномен, який загрожує спільному буттю, або факт, який вимагає певного зняття. В цьому контексті відчуження проживається, відчувається людиною, адже воно пронизує екзистенцію кожного реального носія, і, як мінімум, задає недовіру та настороженість стосовно свого ближнього, а частіше – має форму агресії, що виливається у глибоке почуття міжособистісного відчуження.

До причин посилення негативного внутрішнього відчуження людини можна віднести швидкі зміни у сучасному світі. «Свого часу ми випустили на

волю абсолютно нову соціальну силу – потік змін, що невпинно зростає», – проголошує А. Тоффлер в своїй роботі «Футурошок» [170]. Мислитель зазначає, що зміни, в полон яких потрапила людина, і до яких більшість людей просто не готові, є причиною всезагальної дезорієнтації і страху перед майбутнім.

Йдеться про факт адаптації, про її швидкість та вміння миттєво реагувати та оцінювати події. Чи здатна кожна людина в однаковій мірі швидко пристосуватися до нових обставин? Певно, що ні. Адже кожний має власний ритм життя. Різниця між темпом змін у навколишньому середовищі та поступом людської реакції (що є лімітованим), неминуче викликає порушення внутрішньої рівноваги індивіда й має глибокі психологічні наслідки.

Влучною, в даному випадку, є думка А. Тойнбі, котрий вважав, що представники одного й того ж різновиду суспільств, потрапивши до ідентичної ситуації, по-різному реагують на неї. Одні, не витримуючи тиску «виклику» історії, гинуть, інші виживають, але при цьому ні на що вже не здатні, треті ж настільки вдало протистоять викликові, що не просто виживають, але створюють більш сприятливі умови для подолання наступних випробувань. В даному випадку, саме відчуження постає тим самим «викликом» історії для кожної соціальної верстви, і для кожної людини зокрема [18, с. 4].

Питання подолання відчуження, про що йтиметься в окремому розділі, залишається відкритим – воно було і залишається вкорінене у людській свідомості. Повторимось, адже йдеться про іманентний характер відчуження. Як можна подолати те, що вкорінене у саму сутність людини? На думку деяких дослідників (Є. Андроса, Г. Ковадла В. Табачковського, Г. Шалашенка, та ін.), існують форми відчуження, які виникли історично, які властиві саме даній, конкретній цивілізації. Вони, можливо, відійдуть у минуле, на їхню думку, або, принаймні, зазнають трансформації, що

зменшить їхній руйнівний вплив на людину. Проте не виключено, що їхнє місце заступлять нові, але аналогічні цьому, утворення.

Нас цікавлять саме антропологічні, а не соціальні різновиди феномену відчуження, які не підлягають подоланню. Зазначені вище дослідники (В. Табачковський та ін.) ставлять в цьому контексті питання: чи не вони (антропокультурні різновиди відчуження) є одвічним та довічним супутником тієї людської властивості, котра отримала у філософії назву «освоєння світу»? Чи не є відчуження полярною властивістю щодо освоєння, чи не утворюють згадані феномени своєрідну діалектичну суперечність? Але ж найхарактернішою ознакою даного типу суперечностей, як твердив Гегель, це – взаємопроникнення протилежностей. Чи можна «усунути» таке взаємопроникнення, чи можна «викорінити» властивості людського ставлення до світу, котрі уявляються небажаними, залишивши тільки ті, що здаються нам винятково позитивними? Замірюючись на таке, чи не плекаємо ілюзій на «спрощення» як історії загалом, так і історії кожної окремої людини? [18, с. 4]

Зосереджуючись на антропологічних різновидах феномену відчуження зазначимо, що категорії «відстороненості» та «недіяння», що є одними з найважливіших у філософії Стародавньої Індії та Китаю, можна назвати суб'єктивними аспектами, або іншими словами, паростками явища відчуження. Перехід від суб'єктивного до об'єктивного розуміння відчуження знаменувала епоха Нового часу. Знову, погляди Гегеля, демонструють нам цей підхід. Категорія «відчуження» розглядається ним у декількох аспектах. Коротко окреслимо їх. Перший аспект подає відчуження як оречевлення Світового Розуму, як певне містичне перевтілення Абсолютного Духу на об'єктивність, на світ речей, на природу. Проте Дух, що втілений у матерію, постає чужим своїй суті, бо в такому образі він неістинний. Другий аспект представляє відчуження як результат взаємодії об'єкта та суб'єкта. За переконанням Гегеля, людина у процесі свого ствердження протистоїть природі. Тому вона набуває досвіду який дає їй

розуміння, що всі предмети мають автономний внутрішній характер та існують самотійно, незалежно від неї. Подібно людина оцінює й результати своєї праці. Продукти людської діяльності сприймаються нею як чужі і навіть ворожі, як сили, що «живуть» власним життям. Цей тип відчуження, на думку філософа, знімається через пізнання. Нарешті, ще один аспект відчуження осмислювався Гегелем як втрата індивідом «природного буття для себе» через «включення» у суспільство. Результатом такого «включення» (Г. Гегель вважав його вихованням; таке специфічне виправдання особливостей Нового часу, коли людина «анонімно» працювала на потребу інших) стає індивід, який може виконувати будь-яку соціальну роль у суспільному розподілі праці [29, с. 260-283].

Відчуження, як явище багатогранне, має багато форм вияву. Однією з них є самовідчуження, котре взаємопов'язане з іншою формою вияву досліджуваного феномену – з міжособистісним відчуженням. Відчуження від себе та відчуження від іншої людини перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності, проте вони мають суттєві відмінності.

Психологічний аналіз проблеми відчуження допомагає краще зрозуміти сутність самого цього явища взагалі, так і форм його вияву зокрема. Він дозволяє змістити акценти з соціального статусу відчуженої особистості на світосприймання цієї особистості. В цьому контексті, деякі вчені розрізняють соціальне та психологічне відчуження особистості, відмінність яких корениться у причині відчуження: чи вона у самій особистості, чи у зовнішньому середовищі. Психологічне відчуження призводить до специфічної позиції особистості, обумовленої її інтрапсихічними особливостями, коли ж соціальне відчуження спричиняють зовнішні чинники, ставлення оточення до особистості. Відчуження є двобічним процесом: не тільки особистість розриває зв'язки із суспільством, протистоїть йому, але й соціум відсторонюється від людини, встановлюючи межі бажаних контактів [165, с. 238].

Іноді відчуження особистості у суспільстві пов'язують із соціальною ізоляцією [158, с. 229]. Проте проблема відчуження не завжди супроводжується соціальною ізоляцією особистості. Адже можна перебувати серед людей, контактувати з ними, взаємодіяти і водночас відчувати відокремленість, непричетність до того, що відбувається. Ця проблема загострюється відчуттям внутрішньої порожнечі, самозреченням, «рефлексивним уходом від світу», «внутрішньою еміграцією», які у своїй сукупності й вказують на самовідчуження.

Процес відчуження людини від самої себе влучно демонструє Г. Марсель, котрий описує той стан, коли у своєму внутрішньому дзеркалі людина не впізнає себе. Під відчуженням мислитель має на увазі зміну, внаслідок якої людина опиняється настільки чужою самій собі, власній сутності, що сама її сутність ставиться під сумнів і, як у крайніх течіях сучасного екзистенціалізму, її перестають розглядати як щось дійсне [100, с. 76].

Отже, відчуження постає як універсальна категорія. Її дослідження представниками психології, соціології суттєво розширює і поглиблює розуміння даного феномену (психологічна концепція повніше розглядатиметься далі). Приміром, причиною самовідчуження, а також міжособистісного відчуження відома представниця американської психології Карен Хорні вважає існування так званої «корінної тривоги», вродженого почуття неспокою. Дослідниця вважає головним для людини не взаємозв'язок «особистість – предметний світ» (К.Маркс) або «особистість – тіло» (З. Фройд), а взаємозв'язок «особистість – люди», подолати відчуження від яких можна любов'ю. Важливо, що дослідниця розкриває роль сучасної культури як чинника, який сприяє відчуженню.

Існує думка російського дослідника О. Мурашова про відсутність у людини власних механізмів стримування, і задля зняття напруги та агресивності у ставленні людини до ближнього створюються такі зовнішні механізми, інституалізовані в релігійних та суспільних приписах та

моральних настановах, які здатні забезпечити більш-менш безпечне співіснування. Тут наголошується на існуванні «соборних» настанов, які не є виразом «іманентної соборності», а навпаки представляють собою жорстку інституалізацію, як спосіб суспільної саморегуляції, яка забезпечує можливість спільного виживання [114, с. 65-69].

З міжособистісним відчуженням тісно пов'язана *проблема спілкування*, про яку варто згадати в контексті сучасних форм відчуження. Людина має комплекс потреб, однією з найважливіших є потреба в комунікації. Не дивлячись на те, що людина прагне вести діалог зі світом, з іншими індивідами, не менш глибоким є бажання до незалежності та автономії. Розуміння людського існування, сенсу особистісних комунікацій виявляється суперечливим через наявність різних позицій стосовно цієї проблеми, особливо в контексті відчуження, – відчуження як необхідної складової природи людини, – питання комунікації варте окремого розгляду.

Зважаючи на різні позиції стосовно проблеми комунікації, спробуємо виділити декілька підходів у його репрезентації, що склалися на сьогоднішній день.

Перший підхід (що є найпоширенішим), через популяризацію проблеми туги, самотності тощо в масовій літературі, констатує факт «некомунікабельності», «браку спілкування» сучасної людини, причиною яких, з поміж інших чинників, є міжособистісне відчуження. Література ХХ століття все частіше використовує ці слова («брак спілкування», некомунікабельність і т.п.), щоб змалювати світовідчуття сучасної людини.

Тенесі Вільямс у п'єсі «Орфей спускається в Пекло» вустами героя Вела проголошує: «Всі ми засуджені на довічне одиночне ув'язнення у власній шкурі» [див.: 173]. «Ув'язнення» саме по собі є явищем негативним, і передбачає вимушеність, відповідно, людина змушена перебувати в цьому стані вимушеної ізоляції. А це неодмінно має позначитись на взаєминах однієї людини з іншою, і торкнутися фактору людської комунікації, що є важливою складовою буття людини, як суспільної істоти. Знеособлення,

самовідчуження людини як критична точка її існування, поглиблення її самотності і відокремленості відбувається на тлі багатьох чинників, які у своїй сукупній дії визначають загальний контекст людської поведінки, що реалізується у процесі спілкування індивідів. Існує думка, що «розірвати ланцюги» відчуження, в цьому контексті, видається можливим завдяки самовизначенню власної позиції, свідомому з'ясуванню свого місця в світі.

Дійсно, не можна не погодитися з тим, що сучасна людина відчуває себе самотньою та відчуженою (зараз йдеться про негативний вимір феномену, але не варто забувати про його іманентний вимір, що не несе собою деструкції). Говорити про те, що це є рисою виключно сучасної людини не видається можливим. Бо факт самотності, ізоляції і, ширше, – відчуження, стосується людини як такої. Можливо, є сенс говорити про масштаби цих явищ, але не про їхню сутність.

Даний підхід є популярним та актуальним, а взаємозв'язок проблеми відчуження та проблеми комунікації тут констатує негативність по відношенню до відчуження. Відчуження виступає тут, як явище набуте, як результат цивілізації, або ж, якщо узагальнити, як дещо зовнішнє по відношенню до самої людини. В цьому сенсі відчуження руйнує, а не створює.

Наступний підхід пропонує подивитися на відчуження як на певну парадоксальність людського буття, що маючи діалектичний характер, може бути близьким людині, і навіть необхідністю самого буття людини. Відчуження в цьому контексті не тільки не заважатиме, але й робитиме можливим сам процес міжособистісної комунікації.

Ми говоримо про визначену амбівалентну необхідність, що полягає в тому, що для того, щоб комунікація взагалі стала можливою, людина має вміти «відрікатися» від самої себе, щось заперечувати, дистанціюватися від себе, рефлексувати. Виходить свого роду парадокс: внутрішньо людина не може бути цілісною, якщо вона не зрікається себе. З того, що буття людини не є однорідним, випливає, що лише ствердження («так») недостатньо для

самоусвідомлення людиною себе, вимагається ще й заперечення («ні»). Бо якщо людина тільки стверджує, і ніколи не заперечує, то вона неодмінно опиниться в полоні самої себе. Тоді, відповідно, і комунікація не буде можливою. Отже, відчуження створює певну рівновагу внутрішнього буття в цілому. Більше того, відчуження дозволяє *почути* іншу людину.

Якщо саме відчуження розглядається по-іншому – тоді і комунікація через призму іншого розуміння цього феномену матиме принципово інший вигляд. Зазвичай вважають, що відчуження тисне на людину. Але на людину може тиснути лише *відчужене*, – зафіксоване, окреме, а не саме відчуження. Це є принципово, бо між відчуженням та відчуженим знаходиться прірва. Відчужене – це і є те зовнішнє та вороже людині. Іншими словами, все те, що приписують відчуженню, є характеристиками відчуженого. В цьому сенсі по-іншому розглядається і проблема самовідчуження. Цікавим є погляд на нього як на «*незамкненості на собі*». Отже, це є необхідна можливість перемогти гріховне та відчуті вічне [123, с. 72]. Відчуження демонструє людині її внутрішнє протиріччя: можливість побачити світ з невідомого боку і неможливість не бачити особливого у світі. «Невідчуження» – це безвідносність або суб'єктивність того, що відбувається (критерій дійсності, міра об'єктивності в нас і у світі). Тому «невідчужене» (необхідність себе) і самовідчуження (вивільнення себе) – оголошуються рівновеликими силами. А саме відчуження при цьому виявляється дистанцією, що розрізняє і неявно їх єднає.

В даному випадку відчуження не протистоїть своїй сутності, але протистоїть відчуженому, на цьому робиться акцент досліджуваного явища. Отже, в цьому сенсі, відчуження – це не дарунок Чужого і не акт руйнування, скоріше парадоксальна увага.

Зважаючи на сказане вище, підсумуємо: саме відчуження робить можливим процес міжособистісної комунікації, насамперед завдяки вмінню людини «зрікатися» та дистанціюватися від самої себе. Відчуження в цьому сенсі створює певну рівновагу внутрішнього буття в цілому і дозволяє

почути іншу людину. Якщо на підставі відчуження ми долаємо певні стереотипи, то це стосується і долання стереотипів в процесі міжособистісної комунікації. Також, завдячуючи акту відчуження людина постійно піддається змінам, а змінюючись внутрішньо, вона змінює все довкола себе, насамперед комунікацію з буттям в цілому.

Тож, розглядаючи відчуження як вроджену, іманентну, невід'ємну якість людської природи можна говорити про позитивний внесок цього феномену в розвиток комунікативних зв'язків людини. Якщо ж відчуження «виходить» за межі іманентності – тоді, і тільки тоді воно починає гостро відчуватися як щось, що може загрожувати спільному та особистісному буттю в цілому.

Дослідивши проблему комунікації в контексті проблеми відчуження, ми виокремили два основні підходи стосовно співіснування даних проблем. Ми прагнули показати позитивний внесок феномену відчуження стосовно буття в цілому та проблеми комунікації зокрема. Перший підхід представляє відчуження як феномен, що має руйнуючі наслідки, констатує брак спілкування, відчуженість однієї людини від іншої. Другий же підхід, котрий наділяє відчуження позитивними характеристиками, представляє протилежну позицію, говорячи про необхідність відчуження для повноцінної комунікації.

Підсумовуючи, зазначимо, що дослідження феномену відчуження лише з однієї сторони матимуть своїм наслідком певну обмеженість у висвітленні проблеми. Тому, на наш погляд, під час дослідження феномену відчуження доцільно застосовувати інтегративний підхід, котрий пропонує комплексне вирішення проблеми відчуження, в якому культурологічні, соціально-економічні, особистісно-психологічні та інші аспекти відчуження вивчаються у взаємозв'язку.

Ми пропонуємо принципово інший погляд на проблему відчуження, суть якої полягає в тому, що відчуження виступає явищем іманентним, становить собою певну парадоксальність людського буття, і врешті, постає природним та здоровим явищем в структурі внутрішнього буття людини.

Наша точка зору відштовхується від позиції Гегеля, котрий надав відчуженню всезагального онтологічного сенсу та розрізнив у ньому позитивний та негативний моменти.

2.2. Феномен відчуження в сучасних суспільно-політичних концепціях (політологія, соціологія, педагогіка, психологія)

Активне дослідження та обговорення проблеми відчуження в умовах сьогодення в рамках суспільно-політичних наук, про що свідчать дослідження у сфері політології, психології, педагогіки, соціології, журналістики – складає досить багатий фактичний матеріал, що дає можливість ґрунтовно, наскільки це можливо, дослідити феномен відчуження у його зовнішніх та внутрішніх проявах.

Вже латинське слово «*alienatio*» мало принаймні три значення: в правовій сфері – передачу прав або власності; в соціальній сфері – відділення, відхід або ізоляцію індивіда від інших людей, своєї країни чи богів; і в медико-психологічній сфері – порушення розумових функцій, психічну хворобу. В німецькій філософській літературі початку ХІХ ст. слово *Entfremdung* охопило більше значень та смислів. Багатогранність феномену відчуження вимагає різноманітності його інтерпретацій.

В сучасному суспільстві політична влада не є мислимою без фундаментальних організаційних та інституціональних основ. Ці основи, маскуючись демократичними процедурами формування владних структур, часто виходять на перше місце, приховуючи від об'єктів влади її реальне джерело (наприклад, володіння власністю). В результаті об'єкти влади опиняються позбавленими можливості стати суб'єктами політики і владних взаємин і впливати на характер прийнятих рішень, тому і сприймають владу як відчужений від себе феномен. Дійсно, на загальну ситуацію людини і сучасного суспільства істотно впливає фактор *політичного відчуження*. Отже, розпочнемо з розгляду вищезазначеного феномену.

Даючи визначення політичного відчуження, зупинимось на суттєвих характеристиках досліджуваного аспекту проблеми.

По-перше, політичне відчуження – це негативізм стосовно політики взагалі; по-друге, – це максимальна пасивність політичної участі (ця

характерна риса є нині особливо гострою). По-третє, йдеться про політико-психологічні наслідки надмірної бюрократизації політичного життя. Наслідком бюрократизації (М. Вебер) є знеособлення людини, втрата нею індивідуальної ініціативи і свободи дій, перетворення її на простого виконавця волі організації або держави. По-четверте, політичне відчуження представляє собою особливі відношення між суб'єктом політики та його політичними функціями, які виникають в результаті розриву їх первинної єдності.

Наслідком перерахованих характеристик є той факт, що людина позбавляється якщо не всіх, то деяких своїх політичних характеристик і втрачає будь-яке, іноді навіть критичне, відношення до політичного устрою. Додамо також, що психологічним результатом політичного відчуження є втрата (або спотворення) самого смислу політики і політичної участі – так само результатом економічного відчуження працівника від засобів виробництва (перетворення в «найманого робітника») становиться втрата смислу і результату праці і зведення її виключно до грошового еквіваленту.

В цьому сенсі відчуження породжує відомий в деяких суспільствах феномен «найманих виборців», готових на участь у виборах лише за умови відповідної оплати, або «найманих демонстрантів».

З феноменом політичного відчуження тісно взаємопов'язана проблема так званого абсентизму.

Абсентизм (від лат. *absentis* – відсутній) – це прояв байдужого ставлення населення до політики як такої, і політичного життя зокрема, ухилення від будь-якої участі у ній. В буденній свідомості абсентизм виступає як «втома від політики». Концентрований вираз абсентизму зазвичай проявляється у неучасті виборців в голосуванні на виборах різного рівня [68, с. 43].

Проведений огляд сучасної ситуації політичного відчуження й відповідної поведінки людини дозволяє зробити кілька узагальнюючих висновків: у найбільш загальному вигляді політичне відчуження (як одна з

форм соціального відчуження) є проявом соціальних відносин. Це явище є наслідком домінування та нерівного включення індивідів і груп у процес ухвалення політичних рішень. Якщо поглянути на емпіричний рівень, то політичне відчуження демонструє тут мінімальний зв'язок індивідів або груп із здійсненням політичної влади. Зазначимо також і те, що прояви політичного відчуження можуть стосуватися як об'єктивної, так і суб'єктивної сторін проблеми. Об'єктивної – приміром, доступ індивідів до різних структурних ресурсів, таких як механізми політичного впливу, суб'єктивної – соціально-психологічні стани, що відображають опозицію «індивід – суспільство».

Говорячи про політичні режими, можна зазначити, що різні їх типи за певних обставин гіпотетично можуть сприяти виникненню ситуації відчуження. Демократичні політичні режими теж входять в число режимів, що можуть спровокувати цей феномен.

І, зрештою, важливо підкреслити, що політичне відчуження впливає на форми участі громадян, а тому не обов'язково означає відмову від будь-якої участі. Аналіз численних визначень політичного відчуження та дискусії щодо їх релевантності демонструють, що індивіди, групи можуть бути відчуженими від різних політичних агентів: національного або місцевого уряду, органів внутрішніх справ (поліція, міліція), політичних партій, політичного режиму, бюрократії тощо.

Важливим є аспект відчуження в контексті соціологічної науки. Соціологія як наука, що займається питаннями соціуму, відповідним чином на передній план висувається проблема «людина - суспільство», або точніше, «відчужена людина – суспільство».

Аналізуючи соціально-історичний розвиток взагалі і його сучасний етап зокрема, соціологи говорять про еволюцію соціуму, яка з кожним кроком ускладнює систему взаємовідносин між людиною і суспільством, людиною і державою, відокремлює і віддаляє ці структурні елементи єдиного цілого один від одного, створює між ними штучні перепони, які дедалі

більше заважають здійсненню «обміну речовини» як між структурними елементами та підсистемами самого соціального організму, так і між соціальним організмом та зовнішніми щодо нього системами природничого та соціального походження.

Російський соціолог Ігор Кон, досліджуючи проблему відчуження в соціологічному контексті, зазначав, що переведення філософської категорії «відчуження» на робочий термін соціологічного аналізу потребує подальшого уточнення, зокрема: з'ясування питання, яким є *суб'єкт* відчуження, *хто* відчужується або *від кого* відчужується? Чи це питання стосується окремої людини, або ж суспільного класу, чи людства в цілому? Чи характеризує відчуження *об'єктивний стан* речей або ж *суб'єктивні почуття* та переживання? Чи характеризує відчуження *процес* або *стан*. Якщо ж процес, тоді відчуження передбачає початкове володіння певною якістю чи можливістю, котрі згодом за певних умов були втрачені, і завдання дослідника полягає в тому, щоб з'ясувати коли, як і за яких умов ця втрата відбулася. В другому випадку (коли відчуження розглядається як стан) – відчуження характеризує існуючий стан речей, не вказуючи на його походження. Далі соціологію цікавлять наступні питання, *чим* або *ким* *виробляється* відчуження? Чи суб'єкт відчужується від будь-яких цінностей, норм, або ж навпаки вони від нього. Які найзагальніші *передумови* відчуження? Яку роль у його виникненні відіграють умови людського існування, конкретні соціальні умови, індивідуально-психологічні фактори? І, на останок, питання, котре цікавить більшість дослідників феномену відчуження: які можливості та *шляхи подолання* відчуження?

Дослідник зазначає, що філософсько-соціологічна література його часу стосовно проблеми відчуження головну увагу приділяла питанням відчуження людини від робочих умов і результатів її праці (К. Маркс), відчуженню буржуазної ідеології від життя і т. ін. Але І. Кон говорить, що цього недостатньо для дослідження феномену відчуження, потрібно

враховувати і суб'єктивну сторону справи, як сама людина сприймає ці соціальні процеси.

Безумовно цікавим видається підхід американського соціолога М. Сімена, котрий виділив шість соціально-психологічних модальностей відчуження. Першою виступає *безсилля* як почуття своєї нездатності контролювати події; наступною – є *відсутність смислу*, тобто відчуття незрозумілості, неосязності суспільних і особистих справ. *Нормативна дезорієнтація*, як третя модальність, постає необхідністю звернення до соціально-засуджених засобів задля досягнення своїх цілей. Важливим чинником в даному контексті постає *культурне відсторонення* – відкидання прийнятих у суспільстві (або соціальній групі) цінностей. *Самовідсторонення* – характеризує участь в діях, котрі не приносять задоволення і сприймаються як зовнішня необхідність. І остання – *соціальна ізоляція* – модальність, що окреслює почуття своєї відкинутості людиною, неприйнятності її оточуючими [див.: 72].

Як бачимо, відчуження постає тут феноменом, що носить виключно негативні характеристики, починаючи з внутрішнього відчуття спустошення та безсилля і переносячи це на соціальний щабель існування людини (соціальна ізоляція, відчуження від культури і т.п.).

Як відомо, людина більшу частину свого життя проводить на робочому місці. Проте ми не будемо зараз говорити про відчуження в марксистському його розумінні, а зупинимось на проблемі відсутності можливостей у людини проявити себе у своїй справі, що стає причиною як самовідчуження, так і різних видів та проявів досліджуваного феномену. Дослідження західних соціологів показують, що саме у сфері праці людину *частіше за все* охоплюють окреслені почуття безсилля та тривожності, відсутності сенсу та самовідчуження. Причиною цього є відсутність інтересу до виконуваної роботи, неможливість проявити свою самостійність та творчість. Наприклад, якщо людина знаходиться під постійним контролем та наглядом, це скоріше за все викличе у неї почуття власного безсилля, що неодмінно відобразиться

на її внутрішньому самопочутті. Нерідко це виливається у нервово-психічні розлади. І навпроти, людина, чия трудова діяльність є відносно автономною, позбавленою від дріб'язкового зовнішнього контролю, краще усвідомлює внутрішній сенс і цінність того, що вона робить. До речі, якості, котрі формуються у людини під час її трудової діяльності, відбиваються на її дозвіллі та на її сімейному житті. Людина, що займається більш складною та самостійною працею відрізняється більшою вибірковістю та інтелектуальністю дозвілля; також і в сімейному житті – більш самостійні та гнучкі люди вище цінують самостійність. Існує і зворотній зв'язок: окреслені якості підвищують рівень вимог людини до змісту і умов своєї праці. А це є розвитком і кроком вперед.

Цікавим є факт, що такий же зв'язок простежується і у сфері освіти: більш самостійна і змістовна учбова діяльність школяра відповідає більшій інтелектуальній гнучкості. Іншими словами, навчання – це теж творчість. Виходить, що чим менше у людини можливостей проявити себе у власній трудовій діяльності, і чим більшим є авторитет та контроль над людиною, тим більше вона є схильною в інших сферах свого життя орієнтуватися на зовнішній авторитет та вважати світ ворожим та загрозовим.

Людина, перебуваючи у соціальному середовищі, має не просто існувати у ньому, але і встановлювати з ним певні емоційно-значимі зв'язки. Для того, щоб вийти зі стану стресу, в якому людина неодмінно перебуває, людина має розірвати зв'язок свого «Я» і середовища, що її травмує. Цьому може допомогти механізм так званого «осторонення» (рос. «остранения»). Розглянемо значення цього терміну, котре є дотичним до досліджуваного нами феномену відчуження.

Термін «осторонення» був введений Віктором Шкловським [див.: 196] й означає розрив звичних зв'язків, внаслідок якого знайоме явище здається дивним, незвичним та таким, що потребує роз'яснення.

Роль «осторонення» є важливою в тому сенсі, що воно виступає передумовою пізнання. Поряд з цим «осторонення» створює психологічну

дистанцію між суб'єктом та об'єктом, котра з легкістю переростає у відчуження: об'єкт починає сприйматися не тільки як дивний та незвичний, але як емоційно незначний та іманентно чужий. До речі, психіатричний синдром відчуження описує саме почуття втрати емоційного зв'язку зі звичними ситуаціями, місцями, обличчями, котрі ніби відсторонюються, стають чужими та позбавленими сенсу, хоча людина і усвідомлює їх фізичну реальність.

Відчуження в цьому сенсі виступає як явище позитивне: а саме як засіб, що допомагає зробити емоційно незначним це травмуюче відношення. Відчуження може бути спрямованим як на середовище, так і на «Я». В першому випадку чужим та недійсним виявляється зовнішній світ. Тоді людина переживає наступні відчуття: «я все сприймаю не так, як раніше, ніби між мною та світом стоїть якась стіна, і я не можу злитися з ним. Я все бачу та розумію, але відчуваю не так, як раніше, ніби втратив якийсь тонке почуття». Цей феномен І. Кон називає «*дереалізацією*».

Другий випадок мислитель називає «*деперсоналізацією*», саме тут мова йде про самовідчуження: власне «Я» виглядає чужим та дивним, навіть власне тіло починає сприйматися як зовнішній об'єкт, з'являється апатія, притупляються емоції.

Ці два процеси, дереалізація та деперсоналізація, порушують емоційні аспекти самосвідомості людини, проте не порушують чіткості «образу Я» людини. А ось коли йдеться про повний розрив внутрішньої та зовнішньої комунікації – тут йдеться про так зване роздвоєння особистості, котре може мати різні форми (в одних випадках йдеться про існування в індивіді двох автономних «Я», в других – про існування головного «Я» та додаткових). Питання роздвоєння особистості в контексті проблеми відчуження є дотичним, проте не визначальним, тому ми не будемо зупинятися надто на цьому питанні.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що представники соціологічної думки спрямовують свої зусилля на розв'язання важливих

аспектів у дослідженні феномену відчуження, торкаючись внутрішнього змісту переживань людини.

Вартим уваги є аналіз ситуації відчуження, що складається в освітній галузі. У шкільному середовищі дитина проводить значну частину свого часу і це середовище відіграє якщо не головну, то безумовно важливу роль у становленні особистості дитини. Вище вже зазначалося (коли мова йшла про зв'язок відчуження з трудовою діяльністю людини) про наявність прямого зв'язку між більш самостійною і змістовною учбовою діяльністю учня та його більшою пристосованістю до життя та інтелектуальною гнучкістю. Навчання постає тією ж працею для учня. Питання комфортного почування дитини у школі є однією із важливих проблем, на яку варто звернути особливу увагу. Виходячи з цього, постає ряд важливих питань: як себе почуває сучасна дитина, перебуваючи в стінах школи чи інших навчальних закладів? Чи існує баланс між навчанням та вихованням? Який вплив справляє виховна робота на дитину? Які стосунки складаються між учасниками навчально-виховного процесу? На яких засадах вони вибудовуються? І якою мірою дитина є включеною в процес відчуження тощо?

Нагадаємо, що ми досліджуємо відчуження як одвічну характеристику буття людини, котра є притаманною людині, не зважаючи на її вікові характеристики, і що є явищем іманентним, а не *чужим*. Але ж також суттєвими є зовнішні, негативні прояви цього феномену, на яких варто зупинитися окремо.

Почнемо з того, що визначимо, від чого залежить ефективність навчально-виховної діяльності школи. Педагоги наголошують на тому, що в цьому контексті мають місце як об'єктивні чинники, тобто ті, які пов'язані із зовнішніми умовами і котрі не залежать від чиєїсь волі або можливостей, так і суб'єктивні – ті, які є суттєвими тільки для даного суб'єкта. Отже, до суб'єктивних відносять, приміром, особистість вчителя, шкільне середовище, матеріально-технічні умови діяльності певного навчального закладу, регіон,

підбір дітей тощо. До об'єктивних відносяться такі чинники як вік педагогічних працівників, співвідношення статі учителів, їх завантаженість, рівень оплати праці в системі освіти тощо. Сукупність цих факторів і визначає наскільки ефективно буде діяти система педагогічної діяльності [162, с. 12].

Дослідники пов'язують процес відчуження у школі, насамперед, з тим фактом, що домінуючим видом діяльності у школі стало навчання. Проте немає нічого дивного у тому, що школа працює на отримання високих результатів у навчальній діяльності. Але окрім навчання діти мають ряд духовних потреб, що виходять за межі цього роду занять. Для учня не менш важливими є питання стосунків з однолітками, з особами протилежної статі, проблеми, що можуть виникати в родині, питання самоствердження тощо. Мається на увазі те, що діти починають переживати відчуженість там, де зустрічаються з байдужістю до своїх внутрішніх проблем, переживань, і в цілому до душевного стану. Надаючи суто освітні послуги, школа, можливо, і досягне бажаних результатів на інтелектуальному поприщі, хоча це мало ймовірно, бо маючи певні внутрішні проблеми та протиріччя, як можна реалізувати свій інтелектуальний потенціал? Тому, педагоги мають на це зважати. Адже завданням педагогічної діяльності в цілому є як розумовий розвиток учнів, так і духовний, як навчання, так і виховання. А на цю частину педагогічного процесу (йдеться про виховання), як стверджують дослідники в цій галузі, вчителі зважають набагато менше, тому відчуженість учнів від школи зростає.

Продовжуючи розгляд питання виховання, було б несправедливо говорити, що школа абсолютно не займається ним. Більшість вчителів навпаки вважають (як показали дані експертного опитування), що школа докладає максимум зусиль задля виховання дітей. Аргументами слугують численні свята, виховні години, бесіди, батьківські збори, різного роду конкурси, де кожен може проявити себе. Дійсно, школа витрачає значні зусилля на організацію та проведення різноманітних виховних заходів, однак

чи задовольняють духовні потреби сучасного учня? Тож розуміння вчителями процесу виховання лише як проведення масових виховних заходів дають підстави говорити, що виховна діяльність у навчальних закладах часто є формальною, оскільки виховання не може зводитися лише до них.

За словами вчителів, має місце ще одна серйозна проблема, що заважає здійснювати виховний процес у школі: полягає вона у відсутності опори у здійсненні виховання дітей. Відсутність чітких моральних орієнтирів у самих вчителів, невпевненість у соціально-значущих цінностях, незнання можливих стилів спілкування (колективістських чи індивідуалістичних) є тими факторами, що дають місце розвитку відчуженості як дітей, так і вчителів від школи. Іноді вчителі шукають допомоги у вирішенні проблем виховання у церкви та релігії. На думку вчителів, в суспільстві відбувається втрата моральних та духовних цінностей, і відповідно, вони покладають на релігію надію у заповненні духовної порожнечі особистості.

Ми прагнули дослідити прояви феномену «відчуження», що знайшли відображення у важливих сферах життя людини: в політичній, освітянській та соціологічній науках. Окремого розгляду, на наш погляд, потребує психологічна концепція, що дозволить подивитися на відчуження з інших сторін та надасть більш повну картину на шляху дослідження даного феномену.

Психологічну концепцію в контексті проблеми відчуження, на нашу думку, варто розглянути на прикладі творчості видатного мислителя ХХ століття, німецько-американського психолога і соціолога Еріха Фромма.

Мислитель вважав, що в сучасному західному суспільстві панує хвороба, котру можна умовно назвати *синдромом відчуження*. Що ж вона представляє собою? У загальних рисах, суть її можна звести до того, що породжується певний тип людини-споживача, який споживає все, що йому нав'язують, зовсім не задумуючись над запропонованим. Наслідком синдрому відчуження є байдуже сприйняття дійсності, де людина, не докладаючи жодних зусиль, немов пливе за течією у вирії великої кількості

багатоманітності: це і телебачення, і алкогольні напої, спорт, цигарки і т. ін. Тож, детальніше розглянемо дану концепцію, котра дозволить глибше дослідити прояви досліджуваного явища.

Першим з психологів, хто використав термін «відчуження» вважається З. Фройд. Слідом за ним, Е.Фромм увів даний феномен до наукового обігу, суттєво розширивши сферу його застосування. Тому ми вважаємо, що слід декілька слів сказати про З. Фройда та, зокрема, про його внесок у розвиток проблеми відчуження та самовідчуження людини.

Досліджуючи людину та її взаємозв'язки з культурою та різними соціальними системами, З. Фройд вивчав психіку людини, а точніше її деформації, що виникають в результаті відчуження. В його працях «Тотем і табу», «Я і Воно», «Майбутнє однієї ілюзії» ми маємо можливість простежити це. Якщо говорити узагальнюючи, то можна сказати, що проблема відчуження та самовідчуження у З. Фройда виступає переважно як проблема конфлікту особистості та культури. Мислитель розглядає культуру та суспільство як ворожі та чужі людині сили, що створюють одвічну напругу її існування. Розкриваючи сутність сучасної йому культури, він у праці «Майбутнє однієї ілюзії» відзначав наявність цілого ряду антикультурних чинників, котрі полягали, наприклад, у тому, що більшість культурних людей нині з осудом сприймають факт інцесту або вбивства, але при цьому ж вони не відмовляються від своїх сексуальних бажань, агресії і т. ін. Постає питання: чи є можливість примирити людину, котра весь час відмовляється від своїх бажань та інстинктів, з культурою, і врешті нагородити її за цей постійний контроль над собою? Фройд вважав, що така можливість є – це мистецтво. Але і воно не здатне повністю зняти існуючий конфлікт, а слугує своєрідним пом'якшуючим механізмом у цій справі. Все ж попри це, для більшої частини людей, мистецтво не є порятунком від нестерпного тиску культури і тому вони починають шукати шляхів позбавлення себе від нього. І нерідко знаходять цей вихід у відході від існуючої дійсності, відчужуючись від реальності. На думку мислителя,

найпоширенішим варіантом відсторонення та відчуженості від дійсності є втеча у хворобу. Досліджуючи людські невротичні стани, Фройд дійшов висновку, що існує прямий зв'язок між відчуженням та психічним здоров'ям людини.

Вчення Фрейда мало величезний вплив на розвиток проблеми відчуження та самовідчуження в контексті психологічної науки. Далі його послідовники мали можливість суттєво поглибити розуміння досліджуваного феномену, що і було зроблено Е. Фроммом. Проблема відчуження у сучасному суспільстві стала однією з провідних у творчості мислителя. Її аналіз він надав у своїх головних працях: «Здорове суспільство», «Анатомія людської деструктивності», «Втеча від свободи» та ін.

Фромм говорив про те, що сам термін «відчуження» в минулі часи вживався, коли йшлося про душевнохвору людину. Французьке «aliene», іспанське «alienado» – вживалося для позначення людини з порушеною психікою, відчуженої людини.

Досить звичним на сьогоднішній день виглядає розуміння Е. Фроммом явища відчуження: під ним мислитель розуміє такий спосіб сприйняття дійсності, коли людина відчуває себе як щось чуже та відсторонене від самої себе. Вона перестає відчувати себе центром свого світу, рушієм своїх власних дій, навпаки, вона перебуває в полоні власних вчинків та їх наслідків. Вчений говорить про втрату зв'язку людини з самою собою і з усіма іншими людьми. Вона сприймає себе, рівно як і інших, подібно до того, як сприймають речі – за допомогою відчуттів та здорового глузду, але в той же час без продуктивного зв'язку з самою собою та зовнішнім світом.

Цікавою є паралель, котру проводить Е. Фромм між відчуженням та вшануванням ідолів в минулому, говорячи, що пророки Старого Заповіту називали ідолопоклонством те, що ми нині називаємо відчуженням. І що ми краще зрозуміємо саму суть явища відчуження, якщо розглянемо спочатку значення слова «ідолопоклонство».

Взагалі, основну відмінність між монотеїзмом і політеїзмом Е. Фромм вбачав не у кількості богів, а саме у факті самовідчуження. В чому ж тут

виявляється самовідчуження? Продовжуючи далі думку, мислитель зазначав, що причиною засудження язичницьких релігій пророками монотеїзму було зовсім не поклоніння людини декільком богам, а той факт, що вона витрачає свої зусилля та художні здібності на створення ідола, а потім поклоняється йому – речі, яка є ніщо інше, як результат її власних людських зусиль. Її життєві сили перетворились на «річ», яка сприймається як дещо окреме від неї, дещо вище і протидіюче їй. Ідол являє собою у відчуженій формі власні життєві сили людини.

Маючи творчий потенціал, духовні та фізичні сили, людина все ж переносить це на щось зовнішнє, бо, виходить, має потребу у відчуженні. Так вона почуває себе під захистом вищої сили. Знову ж, нам видається, що і в цій ситуації відчуження допомагає людині зняти психологічний дискомфорт та почуватися спокійною. Хоча тут мислитель обстоює іншу точку зору, котра надає відчуженню значення відсторонення людини від власної суті. Далі Фромм демонструє другий варіант, котрий пропонує монотеїзм у відповідь на це. Принцип монотеїзму наголошує на тому, що людина є безмежною, що в неї немає жодної часткової властивості, якій можна було б надати характеру самостійно існуючого цілого. В монотеїстичному розумінні Бога не можна пізнати і визначити – адже Бог не є річчю. Якщо людина створена за образом і подобою Бога, то вона повинна бути носієм безкінечної кількості властивостей. В ідолопоклонстві людина вклоняється перед відображенням своєї власної окремо взятої властивості і підкоряється їй. Вона не відчуває себе центром, з якого сходять активні діяння любові та розуму. Так само як і її боги, вона сама і її ближній теж стають речами [138, с. 374].

Але, попри зазначене, говорив мислитель, монотеїстичні релігії значною мірою самі виродилися в ідолопоклонство. Це проявляється в тому, що людина переносить на Бога силу своєї любові та розуму, що людина молить Бога повернути їй частину того, що вона спроектувала на Нього. Фромм додає, що в епоху раннього протестантизму обов'язковою вважалася

така релігійна установка, згідно з якою людина повинна була почуватися спустошеною і убогою, і покладати надію на милість Господню, тобто сподіватися на те, що Бог, можливо, поверне їй частину її власних властивостей, які вона ж і вклала в Нього. Кожний прояв покірного поклоніння – це і є акт відчуження.

Як бачимо, процес відчуження в цьому сенсі є тим загальним, що притаманне всім згаданим явищам: поклонінню ідолам, ідолопоклонницькому вшануванню Бога та ідолопоклонницькій любові до людини, поклонінню політичному лідеру або державі, а також ідолопоклонницькій пошані конкретних втілень ірраціональних устремлінь. Стосовно останнього, мислитель зазначав, що та людина, яка керується головним чином жагою влади вже не сприймає себе у всій багатоманітності людського ества; вона стає рабом свого часткового устремління. В цьому сенсі мислитель проводить аналогію з невротиком, котрий постає прикладом відчуженої особистості. Його дії не є його власними; хоча він і живе ілюзією, начебто робить те, що він хоче, в дійсності ж ним керують сили, відділені від його «Я»; він є чужим самому собі подібно до того, як чужий йому його ближній. Його сприйняття викривлено неусвідомленими силами, які діють в ньому. Е. Фромм називає душевнохвору людину абсолютно відчуженою, бо вона втратила почуття самості. Врешті решт, вся справа в тому, що людина перестає відчувати себе активним носієм власних сил і багатств, а стає позбавленою індивідуальних якостей «річчю», котра залежить від зовнішніх щодо неї сил, на які вона ж і перенесла свою життєву субстанцію. Таким чином він резюмує взаємозв'язок цих двох феноменів.

Говорячи про відчуження як про явище, що є далеко не новим, мислитель підкреслює, що в різних культурах відчуження є відмінним як за характерними для них сферами, які піддаються відчуженню, так і за повнотою і закінченістю процесу. Говорячи про сучасний вимір відчуження, який спостерігав мислитель, то він є таким, що носить майже всезагальний характер.

Отже, нас цікавлять п'ять аспектів феномену відчуження, котрі були виділені Е. Фроммом: по-перше, це відчуження людини від праці, по-друге – відчуження від речей, які споживаються нею; далі правовий аспект відчуження, що полягає у відчуженості від держави; врешті, відчуження від свого ближнього і, звісно, від самої себе. Тож, проаналізуємо перелічені мислителем аспекти відчуження.

Стосовно першого аспекту – відчуження від праці. Зупинятися на цьому аспекті відчуження не є актуальним в даному випадку, оскільки вивчення цієї проблеми дослідниками творчості К. Маркса є досить ґрунтовним та розгорнутим. Все ж, зазначимо про спільність поглядів мислителів. Е. Фромм як і К. Маркс наголошує на відсутності у людини в процесі праці безпосереднього зв'язку з тим, що вона робить. Відповідно людина перестає відчувати себе самодостатньою, і умовно перетворюється на робота, що має чітко виконувати свої обов'язки. Коли ми говорили про відчуження в контексті соціологічної науки, ми вже зупинялися на цій проблемі. Йшлося про відсутність можливостей у людини проявити себе у своїй справі, що і стає головною причиною самовідчуження та міжособистісного відчуження. Е. Фромм теж говорив про абстрактний та відчужений характер праці, що у його часи і нині дійсно становить серйозну проблему, яка потребує вирішення. На думку частини дослідників, зменшити загрозливі масштаби явища відчуження в трудовій діяльності може надання людині більшої автономності та позбавлення її від дріб'язкового зовнішнього контролю. Тоді вона краще усвідомлюватиме цінність і внутрішній сенс того, що робить і прояви даного феномену будуть набагато меншими.

Цікавим є аналіз вченим другого, тобто «споживчого» аспекту відчуження. Говориться про те, що відчужене відношення до споживання притаманне не тільки нашому способу придбання і споживання товарів, воно простягається набагато далі, визначаючи використання нами свого вільного часу. Це пов'язано з першим аспектом відчуження. Виникає питання, як може людина активно і змістовно використовувати своє дозвілля, якщо в

процесі праці відсутній зв'язок з тим, що вона робить, якщо її придбання і споживання товарів носить відчужений та абстрактний характер? Людина так і залишається пасивним та відчуженим споживачем. Вона споживає таким чином абсолютно все: спортивні ігри, фільми, газети і журнали, книги, лекції, різні зібрання, природні пейзажі. Це споживання зовсім не відрізняється від куплених людиною предметів споживання. Вона ні в чому не бере участь активно, хоча «активно» хоче ввібрати в себе все, чим можна володіти, і отримати по можливості якомога більше задоволення. Навіть власним часом і власним дозвіллям людина фактично не може вільно розпоряджатися, бо індустрія все за неї зробила: розповіла, що купувати, як витратити гроші, що читати, що придбати. Її смак є об'єктом маніпуляцій, вона хоче бачити і слухати те, що її спонукають хотіти. Розваги – це є теж індустрія: покупця примушують купувати задоволення таким же чином, як його змушують купувати одяг, взуття. Ціна задоволення залежить від його успіху на ринку, а не від чогось, що можна було б вимірити людською мірою.

В процесі будь-якої творчої діяльності людина змінюється, після певних переживань сама людина вже не така, яка була до цього, але це не про відчужену людину, у внутрішньому світі якої нічого не змінюється. Фромм наводить яскравий приклад споживчого ставлення до дійсності, говорячи про миттєву фотографію, яка стала одним з найбільш суттєвих способів вираження відчуженого глядацького сприйняття, споживання у чистому вигляді. Образ «туриста» з камерою – яскравий приклад відчуженого ставлення до світу. Постійно зайнятий фотографуванням, він сам фактично взагалі нічого не бачить, крім як скрізь об'єктив фотоапарата, який виконує роль посередника. Камера дивиться за нього, а результат подорожі – колекція відбитків, які замінюють враження, котрі він міг би отримати, але не отримав.

Людина відчужена не тільки від роботи, яку вона виконує, від речей і задовольень, які вона споживає, але і від суспільних сил, які визначають і все наше суспільство, і життя кожного окремо. Переходячи до аспекту відчуження людини від держави, і ширше до політичного відчуження,

Е.Фромм дійшов до висновку, що життя людини і суспільства суттєво змінилося в результаті переходу людства від середньовічного суспільства до суспільства сучасного історичного типу. Одним з найважливіших наслідків цього переходу стало миттєве зростання відчуження та самовідчуження, що в свою чергу посилили індивідуальну та соціальну нестабільність. В результаті людина стала неспроможною керувати тими силами, що сама породила.

На прикладі розвитку капіталізму мислитель зазначає, що гігантські державна та економічна системи вийшли з-під контролю людини. Вони стали некерованими, а їх керівники подібні до людини, яка тримається верхи на коні, що біжить: вона є гордою з того, що їй вдається втриматися у сідлі, хоча вона безсила керувати ним. Закони, які керують нами є вищими за нас, а ми – є їхніми рабами. Навіть сам факт, що нами керують закони, які ми не контролюємо і навіть не хочемо контролювати, постає одним з найяскравіших проявів відчуження. Ми проводимо різні економічні та соціальні події і в той же час енергійно і цілком свідомо відмовляємося нести відповідальність, з надією або з тривогою (в залежності від обставин) очікуючи, що нам принесе майбутнє.

Е. Фромм характеризував сучасну ситуацію як ситуацію тотального відчуження, бо суттєвими її ознаками є відчуження людини від самої себе, відчуження від інших людей і в цілому від суспільства. Отже, переходимо до аспекту міжособистісного відчуження.

Аналізуючи відношення сучасної людини до свого ближнього, мислитель зазначав, що це відношення представляє собою відношення двох абстракцій, двох живих машин, які використовують одне одного. Роботодавець використовує тих, кого наймає, торговець використовує своїх покупців. Кожний слугує товаром для всіх інших; з ним завжди потрібно поводитися з певною долею доброзичливості, так як якщо він і не потрібний у даний момент, то може знадобитися надалі. В наш час, пише вчений, в людських стосунках непомітно особливої любові чи ненависті. В них скоріше присутнє зовнішня доброзичливість і більш ніж показова

ввічливість, однак за цією поверхнею скривається байдужість та холодність. Також тут присутня суттєва доля ледь вловимої недовіри. Стосовно ж відносин з протилежною статтю, то тут місце еротичної полярності зайняло дружнє партнерство – такий собі «міні-союз», котрий об'єднав сили його учасників задля більшої стійкості у повсякденній життєвій боротьбі, а також для позбавлення від притаманного кожному почуття ізоляції та самотності.

На наш погляд не є справедливим визначати людину як суто егоїстичну істоту і як таку, що діє тільки з власних розрахунків. Фромм попри дане визначення, що полягає саме у ствердженні людини як егоїстичної істоти та такої, що має необхідність використовувати одне одного все ж зазначає, що людина – це істота суспільна, що має глибоку потребу ділитися з іншими, допомагати їм, відчувати себе членом групи. Виходить, що з самого початку людина все ж не була такою, а такою стала. Мислитель тоді ставить питання: що ж сталося з цими суспільними устремліннями людини і що є причиною таких змін? Вони проявляються в особливій сфері суспільного життя, яка відокремлена від приватної сфери. Нас цікавить не рівень суспільного буття людини, а саме приватний її вимір.

Людиною керує егоїстичний інтерес, а не почуття солідарності з ближнім і любов до нього. Ці почуття можуть утвердитися на другому плані, як часткові прояви філантропії чи доброти, але вони не входять до складу основної структури стосунків одне з одним. Е. Фромм наводить приклад поділу приватного та суспільного існування, в якому демонструється та обставина, що одній і тій же людині не спаде на думку витратити сотню доларів задля того, щоб допомогти у біді іншій, незнайомій людині, і та ж людина, не задумуючись, ризикує власним життям заради тієї ж незнайомої людини, якщо обоє вони опиняться на війні в солдатській формі. Уніформа слугує втіленням нашої суспільної природи, а штатський костюм – нашої егоїстичної натури. Розмежування суспільства і політичної держави призводить до того, що держава в результаті стає ідолом, силою, котра панує над людиною. Як індивід, людина страждає в своєму приватному житті від

ізоляції та самотності, які є результатом цього поділу. Е. Фромм бачить вирішення цієї проблеми в тому, що людина побудує нове суспільство, де її приватне та суспільне буття складатимуть єдине ціле.

Поступово ми підішли до останнього з зазначених аспектів феномену відчуження, до самовідчуження. Що ж таке відчуження від себе за Е. Фроммом? Перш за все, це ставлення людини до власного «Я» як до певного ринкового товару, який знаходиться на «особистісному ринку» і який бажано продати по дорожчє. За такої орієнтації людина відчуває себе річчю. Вона не відчуває себе активно діючою особою, носієм людських сил, вона відчужена від них. Вище про це вже йшлося, але в контексті самовідчуження всі ці аспекти набувають особливої гостроти. Почуття самоті людини витікає не з її діяльності в якості люблячої та мислячої людини, а з її соціально-економічної ролі. Приміром, якби речі вміли розмовляти, то на питання: «Хто ти?» автомобіль відповів би: «Я – автомобіль». На це ж запитання людина відповідає: «Я – лікар», або «Я – службовець», що рівнозначне відповіді речі, що говорить. Так людина сприймає сама себе, на думку Е. Фромма: не людиною з її страхами, любов'ю, переконаннями та сумнівами, а чимось абстрактним, відчуженим від своєї істинної сутності, виконуючим певну функцію в соціальній системі. Її самооцінка залежить від того, наскільки вдало вона може продати себе, і отримати за себе більше того, з чого вона почала. Її тіло, розум і душа складають її капітал, а її життєве завдання – вилучити якомога більшу користь з самої себе. Такі людські якості, як доброзичливість, ввічливість, доброта перетворюються на товари, на цінні атрибути «особистісного набору», що сприяють отриманню більш високої ціни на ринку особистостей. Самооцінка людини постійно залежить від сторонніх факторів, від мінливої оцінки ринку, котрий визначає ціну індивіда таким же чином, як визначає ціну товарам.

Продовжуючи тему відчуженої людини, мислитель говорить, що відчужена людина, призначена «на продаж», повинна позбутися суттєвої долі власної гідності, яка притаманна людині навіть в самих примітивних

культурах. Така людина повинна майже повністю втратити почуття самоті, перестати відчувати себе істотою єдиною та неповторною. Почуття самоті витікає з переживання власне особистості як суб'єкта її досвіду, її думок, почуттів, рішень, суджень, дій. Воно передбачає, що переживання індивіда є його власним, а не відчуженим. У речей немає власного «Я»; тому і люди, які стали речами, не можуть мати почуття «Я».

З проблемою самовідчуження у Е. Фромма тісно пов'язана категорія свободи. Виходячи з того, що людське існування та свобода з самого початку є нерозривними, Фромм намагався пояснити, що набута людиною свобода подарувала людині незалежність та раціональність існування, але поряд з цим вона ізолювала її та пробудила в ній відчуття самотності, безсилля та тривоги. Свобода стала не тільки благом, але і великим тягарем, який виявився заважким для людини. І тут людина опиняється в ситуації вибору: або ж досягти повної реалізації позитивної свободи, що базується на власній індивідуальності, або ж позбавитися її, підкорившись загальноприйнятим шаблонам поведінки та життя. Якщо людина обирає перший шлях, тоді зв'язок зі світом посилюється (на цьому шляху допомагає любов та праця), і людина набуває єдності з собою. Відмова ж і втеча від свободи є найбільш поширеним шляхом виходу людини з нестерпного існування. Але ціна, яку людина сплачує за цей шлях – відмова від власної індивідуальності та цілісності. Тож, в цьому випадку людина приречена стати на позицію «стадного конформізму» і фактично перетворитися на біоробота конформістського або авторитарного типу. Але, відчужуючи власну свободу в обмін на ілюзію безпеки, людина перетворюється на автомат, котрим дуже легко маніпулювати, чим і користується в повній мірі той, хто має владу. В будь-якому разі, людина завжди має вибір.

На думку Фромма, природу відчуження не можна зрозуміти в повній мірі, якщо не враховувати однієї особливості сучасного життя – його рутинізацію і витіснення усвідомлення основних проблем людського існування. Дійсно, людина змушена більшу частину свого часу займатися

проблемами повсякденного життя, на які вона витрачає масу сил та часу. Але хіба так було не завжди? Зрештою, це видається нормою. Більшу частину життя людина працює, ніж відпочиває, але мислитель пов'язує посилення феномену у зв'язку з фактом рутинізації, яка необхідна для виконання цих справ. Конфлікт між рутинною та спробою повернутися до основних реалій буття ми знаходимо у всіх культурах (всім культурам властиве створення рукотворного, штучного світу, який накладається на світ, в якому живе людина). Фромм говорить, що одне із завдань мистецтва і релігії якраз полягало у тому, щоб допомогти людині в цій спробі. Врешті додає, що в кінцевому рахунку релігія сама стала новим видом рутини.

І, зрештою, сам мислитель доходить до центральної, на наш погляд, думки, що людина може реалізувати себе тоді і тільки тоді, коли вона зберігає зв'язок з фундаментальними реаліями свого буття, і також переживання трагічного факту власної самотності і неповноти свого існування. Неповнота та трагізм існування не є наслідками відчуження. І, ймовірно, якби можливо було досягти цієї повноти буття, то куди б людина рухалась далі? Відчуження допомагає рухатися далі, а не навпаки. Воно не є чужим, є чужим «відчужене» (про що говорилося раніше). Але мислитель вважав сам світ відчуженим і розглядав сам феномен принципово по-іншому.

Розглянемо в концепції відчуження Фромма не менш важливі питання: що відбувається у відчуженому світі з розумом, совістю та релігією? На перший погляд вони процвітають, як зазначає мислитель. Стосовно розуму, то Е. Фромм зазначав (на прикладі жителів Заходу), що все більша кількість людей відвідує різні навчальні заклади, всі активно читають газети, розмірковують про світові проблеми. Стосовно совісті, то більшість людей чинять цілком порядно у вузькій сфері приватного життя, – як не дивно, але це справді так. Стосовно релігії, то добре відомо, що кількість прихожан зростає більше, ніж будь-коли. Але це є так на перший погляд.

Говорячи про розум, спершу ми повинні розрізнити поняття «розсудок» і «розум». Під розсудком вчений розуміє здатність оперувати

поняттями з наміром досягнути якоїсь практичної мети (мавпа, яка складає разом дві палки, щоб дістати банан, звертається за допомогою до розсудку. Теж саме робимо і всі ми, займаючись своїми звичайними справами). Іншими словами, розсудок – це мислення, яке слугує для біологічного виживання. З іншого боку, розум прагне до розуміння; він намагається дізнатися, що ховається за поверхнею, розпізнати суть оточуючої нас дійсності. Це не означає, що у розуму немає призначення, просто до його завдань не входить співдіяти фізичному існуванню в тій же мірі, що і психічному і духовному життю. Тим не менше у приватному і суспільному житті розум нерідко потрібен для передбачення, а передбачення часом необхідно навіть для фізичного виживання.

Розум потребує прилучення та почуття самості. Якщо я всього лише пристрій, який пасивно сприймає враження, думки, я можу порівнювати їх, оперувати ними, але я не в змозі осягнути їх. Вивчаючи особливості мислення відчуженої людини вражає те, на думку філософа, наскільки в неї розвинувся розсудок і деградував розум. Вона сприймає оточуючу дійсність як дещо дане; вона хоче поглинути її, спожити і маніпулювати нею. В неї навіть не виникає питання про те, що стоїть за цією дійсністю, чому речі такі, якими вони є, і куди вони прямують. Е. Фромм зазначає, що складається таке враження, що з ХІХ ст. відбулося значне наростання глупоти, якщо під глупотою розуміти дещо, протилежне скоріше розуму, ніж розсудку. І не дивлячись на те, що всі активно читають щоденні газети, має місце нерозуміння смислу політичних подій, що лякає, оскільки наш розсудок допомагає нам виробляти зброю, яку наш розум не в силах контролювати. В нас є багато людей з високими інтелектуальними здібностями, але наші тести на інтелект визначають здатність запам'ятовувати і швидко міркувати, але не здатність мислити. Все ж, серед нас, зазначає вчений, є люди видатного розуму, чиє мислення не поступається по силі і глибині тим, кого коли-небудь знала історія. Але мислення таких людей відрізняється від звичайної здатності розмірковувати, властивій натовпу, і на них дивляться з підозрою,

навіть якщо вони потрібні завдяки своїм видатним досягненням в галузі природничих наук.

Не менш важливим є питання, як впливає відчуження на душевне здоров'я людини? Якщо б ми звернулися до загальноприйнятого у психіатрії визначення душевного здоров'я, то ми б мали визнати, що ми здорові. Абсолютно точно, з точки зору Е. Фромма, що поняття здоров'я і хвороби суть створення людей, які їх формулюють, а відповідно, і тієї культури, в якій живуть ці люди. Виходить, що відчужені психіатри визначають душевне здоров'я з позицій відчуженої особистості, а тому вважатимуть за здоров'я те, що з точки зору нормативного гуманізму можна було б розцінити, як хворобу. Сучасні визначення душевного здоров'я в психіатрії підкреслюють ті якості, які складають частину відчуженого соціального характеру нашого часу: пристосованість, здатність до співпраці, агресивність, терпимість, честолюбство і т. ін.

Е. Фромм визначав сучасну людину самотньою по своїй суті, такою, що полишена сама на себе, і передбачав, що вона може розраховувати лише на себе та свої сили. Все ж, на думку мислителя, вона може набути почуття тотожності тільки розвиваючи єдину у своєму роді, особливу істоту, якою і є «вона» до того моменту, коли вона справді зможе відчути, що «я є я». Цього можна досягти тільки в тому випадку, якщо людина зможе розвинути свої діяльні сили до тієї міри, що зможе «співвіднести себе зі світом без того, щоб потонути в ньому»; якщо вона зможе досягти продуктивної орієнтації. Однак відчужена людина намагається вирішити проблему іншим способом, а саме шляхом конформізму. Вона відчуває себе у безпеці, максимально уподібнившись до свого ближнього. Її першочергова мета – отримати схвалення інших. Відмінність від інших, приналежність до меншості загрожує їй відчуттю безпеки, звідси, на думку вченого, її прагнення до безмежного конформізму. Очевидно, що це прагнення в свою чергу породжує постійно діюче, хоча і приховане, почуття ненадійності. Будь-яке відхилення від зразка, будь-яка критика породжують страх і невпевненість.

Людина знаходиться в постійній залежності від схвалення інших людей, і аналогічним чином її почуття самості та впевненості «в собі» все більш слабшає. Якщо декілька поколінь назад все життя людини було пронизане почуттям провини, яке було викликане її гріховністю, то тепер на зміну йому прийшло почуття тривоги і неповноцінності, викликане відмінністю від інших.

Стан внутрішньої пасивності, споживацькі установки – ось що пронизує життя відчуженої людини. Звичайній людині сьогодні може вистачати розваг та задоволень, проте, не дивлячись на це, вона суттєво пригнічена. Можливо, справа стане більш ясною, якщо ми замість слова «пригнічена» вживемо «та, що нудьгує». Фактично, різниця між ними дуже невелика, вона полягає тільки в ступені інтенсивності, тому що нудьга – це ніщо інше, як переживання паралічу наших продуктивних сил та бездіяльності. Людина всіма силами прагне позбутися нудьги, і в напрямку до цього в неї є два шляхи: або стати на шлях продуктивності і переживати таким чином щастя, або ж намагатися позбутися проявів нудьги. Остання спроба, скоріше за все, характерна для прагнення сучасної людини до розваг та насолод. Вона відчуває пригніченість та нудьгу, які стають явними, як тільки вона залишається наодинці з собою або з найближчими людьми. Всі наші веселоці слугують тому, щоб полегшити людині втечу від самої себе та від нудьги, яка їй загрожує. Однак укривання симптому не ліквідує умов, які породжують його. Живучи у світі розваг та веселоців, людина радіє, що ще один день пройшов без неприємностей, ще одну годину вдалося вбити, так і не усвідомивши нудьги, яка затаїлася.

З точки зору нормативного гуманізму ми повинні прийти до іншого розуміння душевного здоров'я. Та сама людина, яка з позицій відчуженого суспільства вважається здоровою, з гуманістичної точки зору постає як найбільш хвора, хоча і не в плані індивідуального захворювання, а в сенсі соціально заданого занепаду. Душевне здоров'я, в гуманістичному розумінні, характеризується здатністю любити і творити, звільненням від

кровозмішуваних зв'язків з родиною і природою, почуттям тотожності, що ґрунтується на відчутті себе суб'єктом і носієм власних сил і здібностей, осягненням внутрішньої та зовнішньої реальності і поза нами, тобто розвитком об'єктивності та розуму. Мета життя – прожити його з повною віддачею, народитися в повному розуміння цього слова, повністю пробудитися. Звільнитися від інфантильних претензій і повірити в свої реальні, хоча і обмежені сили; бути в змозі змиритися з парадоксом, що кожен з нас найважливіша частина Всесвіту і в той же час – не важливіше комахи. Бути здатним любити життя і разом із тим без жаху приймати смерть; переносити невизначеність у важливих питаннях, які ставить перед людиною життя, і разом з тим бути впевненим власних думках і почуттях, наскільки вони дійсно власні. Вміти залишатися наодинці з собою і в той же час бути єдиним цілим з коханою людиною, з кожною людиною на цій землі, зі всім живим; йти за голосом своєї совісті, але не займатися самокатуванням, якщо голос совісті не настільки сильний, щоб його почули та пішли за ним. Ось якою має бути, на думку Е. Фромма, душевно здорова людина. Тобто це та людина, котра живе по любові, розуму та вірі, хто поважає життя – як власне, так і свого ближнього.

Зважаючи на вищесказане, підсумуємо: на думку Е. Фромма відчужена людина не може бути щасливою через те, що вона відчуває себе річчю, вмістилищем капіталу, яким маніпулюють інші і вона сама, людина позбавлена почуття самості. В свою чергу, відсутність самості стає джерелом глибокої тривожності. Якщо сучасну епоху справедливо назвали епохою тривожності, то в першу чергу через тривожність, яка породжена відсутністю самості. Наскільки «я такий, яким ви бажаєте мене бачити», настільки мене немає; я стурбований, залежний від думки інших. Відчужена людина відчуває себе приниженою кожного разу, коли їй здається, що вона не у загальному строю. Оскільки її почуття власної цінності базується на схваленні як винагороді за конформізм, природно, вона відчуває загрозу своєму почуттю самості і власної гідності з боку будь-якого почуття, думки

або дії, яка виходить за межі прийняттого. Однак, оскільки вона – людина, а не автомат, вона не може не відхилятися і, відповідно, весь час змушена боятися несхвалення. В результаті, вона змушена все більш прагнути до конформізму, до схвалення з боку інших. Силу та безпеку вона має не завдяки голосу совісті, а завдяки відчуттю, що вона не втратила тісного контакту зі стадом.

Іншим результатом відчуження, на думку Фромма, є поширеність почуття провини. При поверхневому погляді на речі ми знаходимо, що люди відчувають себе винними за сотнями різноманітних приводів: це і недостатньо старанна робота, і надмірне (або недостатнє) піклування про своїх дітей, і недостатня турбота про матір тощо. Люди відчувають провину за добрі справи, як і за погані. Річ у тім, що ніби їм потрібно знайти дещо, за що вони б відчували себе винуватими.

Причина надлишкового почуття провини корениться у двох джерелах: по-перше, це є те саме джерело, з якого витікає почуття меншовартості. Відмінність від інших, неповна пристосованість змушують людину відчувати свою провину. Друге джерело почуття провини – це власна совість людини. Вона відчуває у собі таланти та дарування, здатність любити, мислити, сміятися, плакати, дивуватися і творити; вона відчуває, що життя – це подарований їй єдиний шанс і, якщо вона його втратила, вона втратила все. Вона живе у світі, маючи такий комфорт і дозвілля, про який її предки і уявлення не мали, але вона відчуває, що гонячись за більшими зручностями життя проходить, немов пісок крізь пальці. Вона не може не відчувати провини за пусту трату часу, за втрачені можливості. Таке відчуття провини набагато менш усвідомлюється, ніж перше, але одне підсилює друге і нерідко слугує його раціоналізацією. Таким чином, відчужена людина відчуває себе винною одночасно за те, що залишається сама собою, і за те, що не залишається сама собою; за те, що вона – свідомо і чуттєва істота, і за те, що вона – автомат; за те, що вона – особистість, і за те, що вона – річ.

Тож де віднайти рівновагу? Адже відчужена людина так і залишається глибоко нещасною. Споживання розваг слугує для того, щоб витіснити усвідомлення свого нещастя. Вона прагне зберегти час і разом з тим намагається «вбити» збережений час. Вона скоріше рада закінчити ще один день без поразок або приниження, ніж вітати новий день з ентузіазмом, який дається тільки переживанням того, що «я є Я».

Чи можна пов'язати картину відчуження з будь-якою зі встановлених картин душевного захворювання? Відповідаючи на це запитання, нам потрібно пам'ятати, що у людини є два способи співвіднесення себе зі світом. За одного з них вона бачить світ таким, яким їй потрібно його бачити, для того, щоб маніпулювати та користуватися ним. Це в основному чуттєвий досвід та досвід, що базується на здоровому глузді. Наше око бачить те, що йому потрібно бачити, а вухо чує те, що нам потрібно чути для того, щоб жити; наш здоровий глузд сприймає речі таким чином, який дає нам можливість діяти; як відчуття, так і здоровий глузд слугують виживанню.

Друга здатність людини – бачити речі ніби зсередини, суб'єктивно, відповідно до свого особистого внутрішнього досвіду, почуття, настрою. Десятеро художників малюють одне й те саме дерево в одному ракурсі, але вони малюють десять різних дерев. Кожна картина – це вираз індивідуальності художника, але разом із тим на ній все те ж дерево. У сновидінні ми бачимо світ виключно зсередини; він втрачає своє об'єктивне значення і перетворюється на символ нашого власного, чисто індивідуального досвіду. Людина, яка марить наяву, тобто яка замикається тільки на своєму внутрішньому світі і нездатна сприймати світ зовнішній в його об'єктивних проявах, є психічно хворою. Людина, яка здатна лише фотографічно сприймати зовнішній світ, але яка втратила зв'язок зі своїм внутрішнім світом, з самою собою – це людина відчужена. Шизофренія та відчуження доповнюють одне одного. В обох формах захворювання не вистачає одного з полюсів людського досвіду. Якщо наявні обидва полюси, то ми можемо говорити про продуктивну особистість, сама продуктивність

якої впливає з полярної протилежності між внутрішньою та зовнішньою формами сприйняття.

Опис відчуженого характеру сучасної людини тут, за Е. Фроммом, є дещо одностороннім. Не згадується про ряд позитивних факторів. Перше місце все ще займає жива гуманістична традиція, не зруйнована антигуманним процесом відчуження. Більш того, є ознаки зростаючої невдоволеності людей своїм способом життя і розчарування у ньому, спроб знову знайти якусь частину втраченої самості і продуктивності.

Але наскільки обнадійливими і реальними не були всі ці тенденції, їх недостатньо для того, щоб виправдати установку, яку можна виявити у ряді письменників, які заявляють, що критика нашого суспільства, подібна до запропонованої тут, є застарілою та вийшла з моди, що ми вже пройшли пік відчуження і знаходимося на шляху до кращого світу. Але вчений говорить про це, як про певний тип оптимізму, і що він, тим не менш, всього лише більш витончена форма захисту «статусу-кво».

Підсумовуючи сказане вище, можна стверджувати, що за Е. Фроммом, «хвороба» суспільства, головним чином, корениться саме в її «ринковому характері», що має наслідками всезагальну конкуренцію та відчуження, які пронизують всі сфери життя людини: суспільство в цілому, відносини між соціальними верствами і групами, та окремими індивідами. Вони проникають навіть у родину, де відбувається боротьба за владу, престиж та статус. І, нарешті, відчуження уражає внутрішню структуру особистості. Відбувається самовідчуження людини від власної сутності і – виникає конфлікт між сутністю та існуванням особистості.

Розвиваючи ідеї З. Фрейда про зв'язок між відчуженням та неврозом, Фромм суттєво поглибив та розширив ці уявлення. Невроз в будь-якій формі є прямим результатом відчуження. Згідно з поглядами мислителя, відчуження та самовідчуження людини в сучасному суспільстві ведуть до деперсоналізації особистості і породжують не тільки неврози, але і безліч різних соціальних хвороб людей, що врешті призводить до формування

хворого суспільства. Причиною неврозів у людини неофройдисти, зокрема Е. Фромм, вважають ту саму тривогу, котра зароджується ще у дитини при зіткненні з ворожим їй світом і посилюється за нестачі любові та уваги. Пізніше такою причиною виявляється неможливість для індивіда досягти гармонії із соціальною структурою сучасного суспільства, яке формує у людини почуття самотності, відірваності від оточуючих, відчуження [див.: 180].

З хвилюванням констатуючи загрозливе зростання явищ соціальної патології, Фромм намагався знайти шляхи до «здорового суспільства». Мислитель вважав, що через зцілення індивіда може і повинно відбутися оздоровлення всього суспільства, і тому вчений пропонує так звану концепцію «здорового суспільства» на протигагу «суспільству тотального відчуження». На його думку, ці шляхи по суті є шляхами подолання відчуження та самовідчуження людини. Мислитель надавав центрального значення у розв'язанні цієї проблеми категоріям «свободи», «демократії», «гуманізму», також категорії «любви», як чи не найголовнішого чинника подолання відчуження.

На думку мислителя, любов є шляхом подолання відокремленості людей одне від одного, бо роз'єднане існування є нестерпним для людини. Таке існування породжує стан тривожності, в якому людина змушена перебувати. Виходячи з цього, Фромм подає декілька способів подолання відчуження.

Перший спосіб був пов'язаний з переходом в оргіастичний стан. Впадаючи у транс (за допомогою наркотиків, алкоголю, сексу тощо) людині вдавалося звільнитися від тиску обставин. В цьому стані людина втрачала зв'язок із зовнішнім світом, а відповідно і почуття відокремленості від нього. Але цей стан характеризується тимчасовістю, тому в принципі проблема відчуження не знімається. Другий спосіб полягав у пристосуванні індивіда до групи. Він вимагає від людини конформізму, тобто вона мала підкоритися правилам більшості. В порівнянні з оргіастичними станами, маємо принаймні

одну перевагу: він є стабільним, а не періодичним. Він частково знімає проблему відокремленості «Я» від світу, але за рахунок втрати «Я». Третій спосіб подолання відчуження пов'язаний з творчою діяльністю. Людина, що творить поєднується з предметом своєї діяльності, завдяки чому поєднується зі світом в цілому. При цьому не відбувається, як в попередніх випадках, ані втрати світу, ані втрати «Я», однак єднання зі світом тут все ж не є міжособистісним, тобто між «Я» та іншим «Я». Нарешті, четвертий спосіб, що вважався мислителем істинним способом подолання відчуження – любов. Фромм має на увазі зрілі форми любові, характеризуючи незрілі – «симбіотичним союзом», що навпаки сприяє втраті людиною внутрішньої цілісності та свободи, що тотожне втраті «Я». Зріла ж любов це єднання за умови збереження власної цілісності, власної індивідуальності [див.: 39].

Отже, здорове суспільство та гуманістично орієнтована культура повинні задовольняти екзистенційні потреби людини, до яких, в першу чергу, відноситься саме любов, як ідеальна форма спілкування в якості єдиної розумної відповіді на всі питання людського існування. В діяльному аспекті вона виражається у вигляді творчості та самореалізації, в чуттєвому плані – відчуття єдності з іншою людиною та природою. При цьому мислитель заперечував можливість раціонального перетворення суспільства. Через це його проект був визнаний утопічним, але від цього не менш популярним. Приміром, мислитель П. Гуревич концепцію «здорового суспільства» називає утопічною через такі тези програми Е. Фромма як: «вирівнювання» людської сутності, зняття деструктивних наслідків капіталізму, подолання відчуження, відмову від обожнення економіки та держави. Вона не тільки утопічна, але й далека від сучасної реальності» [див.: 180].

Підсумовуючи, можна зазначити, що на думку мислителя, причина всіх видів відчуження проявляється у тому, що ринкове мислення проникло в усі сфери сучасного життя людини, в її психологію, визначило всю сучасну культуру. Культура та цінності суспільства під впливом тотальної маркетизації втрачають свою сутність, перетворюються на товар і вже не

можуть слугувати духовним орієнтиром в процесі становлення людини, що говорить про відчуженість всієї культури і життя сучасного суспільства. Сама ж людина перетворилася на деталь величезної економічної машини, живе заради її функціонування та розвитку, і врешті решт, слугує зовнішнім по відношенню до себе цілям.

Концепція Е. Фромма є лише спробою подолання «хвороби» суспільства, зокрема проблеми відчуження. Але дане питання так і залишається відкритим, що дає простір для подальших спроб вирішення-невирішення проблеми відчуження.

Висновки до другого розділу:

Ми мали на меті дати огляд феномену відчуження на прикладі концепцій політології, соціологічної науки, освітньої галузі, дати психологічну інтерпретацію відчуження і, нарешті, представити філософську позицію стосовно досліджуваного явища. Досліджуючи феномен відчуження, ми залучили до аналізу важливі сфери життя сучасної людини, і дійшли наступних висновків:

Перші з трьох зазначених концепцій, а саме політологічна, соціологічна, освітня та, частково, психологічна концепції говорять здебільшого про негативні прояви досліджуваного явища.

1. Політична концепція акцентує увагу на таких характеристиках відчуження як: негативізм по відношенню до політики взагалі, максимальна пасивність політичної участі, перетворення людини на простого виконавця волі організації або держави, втрата нею індивідуальної ініціативи і свободи дій. Йшлося також і про відомий феномен так званих «найманих виборців», що лише за умови відповідної оплати беруть участь у політичному житті (наприклад, участь у виборах, демонстраціях тощо). Результатом зростання політичного відчуження є те, що людина іноді втрачає будь-яке критичне ставлення до політичної ситуації своєї держави.

2. На прикладі творчості відомого сучасного російського соціолога І. Кона, ми досліджували проблему відчуження в соціологічному контексті. Дослідник зазначав, що філософсько-соціологічна література його часу досліджувала відчуження дещо однобічно, вивчаючи лише аспекти його вияву, зокрема відчуження людини від робочих умов і результатів праці, відчуження буржуазної ідеології від життя і таке інше. Мислитель же враховує суб'єктивну сторону справи, з боку окремої людини. Він прагнув перевести саму категорію «відчуження» з філософської площини в соціологічну. Соціологічна ж наука спрямовує свої зусилля на розв'язання

важливих аспектів у дослідженні феномену відчуження, торкаючись внутрішнього змісту переживань людини і зовнішніх аспектів її існування.

3. Представники освітньої галузі пов'язують процес відчуження у школі насамперед з тим фактом, що домінуючим видом діяльності тут стало навчання. Звертають увагу педагогів на те, що завданням педагогічної діяльності є як розумовий розвиток учнів, так і духовний, як навчання, так і виховання. Також піднімалися наступні питання: як себе почуває сучасна дитина, перебуваючи в стінах школи чи інших навчальних закладів? Чи існує баланс між навчанням та вихованням? Який вплив справляє виховна робота на дитину? Які стосунки складаються між учасниками навчально-виховного процесу? На яких засадах вони вибудовуються? І в якій мірі дитина є включеною в процес відчуження тощо?

4. Представники філософської думки донедавна стояли перед проблемою самого визначення явища відчуження: розглядати його як явище набуте та зовнішнє по відношенню до людини або визнати його внутрішню природу. У зв'язку з цим, ми пропонуємо поглянути на відчуження як на явище амбівалентне, як на парадоксальність людського буття.

Більше того, ми говоримо про відчуження як про необхідне і позитивне явище, що допомагає людині на шляху набуття внутрішньої цілісності. До аргументів на користь відчуження можна привести психологічний доказ, що полягає у тому, що існують неусвідомлені людиною психічні процеси, що створюють внутрішній психологічний комфорт та зводять до мінімуму почуття тривожності, що неодмінно супроводжує людину. Як стверджують психологи, в цьому сенсі відчуження є властивим всім людям і вважається нормальним явищем здорової психіки, але за умови, якщо воно не становиться надлишковим та хворобливо загостреним. Це точка зору психології. Коли ж ми говоримо про філософський погляд на феномен відчуження, то тут маємо навести наступні аргументи на користь позитивності феномену: завдяки акту відчуження ми не залишаємось тими, ким ми є сьогодні, а є істотами, що мають відношення до вічності (але в той

же час усвідомлюємо свою конечність). Як говорять деякі дослідники, що на підставі відчуження ми долаємо стереотипи і ставимось до того, що відбувається не «документально», а особисто. Було запропоновано говорити, що не саме відчуження тисне на людину, а відчужене, як раз воно і є зовнішнім та ворожим людині. Тобто, те, що зазвичай приписують відчуженню є характеристиками відчуженого. І саме відчуження не протистоїть своїй сутності, але протистоїть відчуженому. На цьому ми прагнули зробити акцент.

Також, коли йшлося про екзистенціальну комунікацію в контексті досліджуваного явища, то позитивність відчуження полягає у тому, що без відчуження людина не почує іншу людину, бо буде чути лише себе. Тут відчуження проявляється у формі заперечення, дистанціювання від себе, відречення. Маємо певний парадокс: якщо людина не відрікатиметься від себе, то внутрішньо вона ніколи не зможе набути цілісності.

Як бачимо, відчуження лише на перший погляд видається явищем суто негативним. Проте, воно є неодмінною характеристикою внутрішнього буття кожної людини та є таким, що вкорінене в саму її сутність. А те, що є вкоріненим в саму сутність не може бути чужим. Це певна «туга за вічністю», що притаманна людині, прагнення до завершеності, дистанціювання, відречення тощо. Доки відчуження не виходить за межі іманентності, воно є явищем, з котрим людина комфортно співіснує.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ ВІДЧУЖЕННЯ В ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

3.1. Постановка філософсько-антропологічної проблеми відчуження

Ми розглядаємо феномен відчуження як одвічну характеристику буття людини, але відштовхуючись від умов сучасності. Буття людини, що є змінним, зумовлює трансформацію однієї з власних характеристик – явища відчуження. Акцентуючи особливу увагу на відчуженні ХХ-ХХІ століття, ми повертаємось в ХІХ століття, в котрому були виголошені такі ідеї відчуження, що скоріше характеризують наші часи. Дані ідеї були проголошені Миколою Гоголем та Федором Достоевським. Тому, з нашої точки зору, можна говорити про постановку ними філософсько-антропологічної проблеми відчуження, що є актуальною саме в умовах сьогодення.

Переоцінити внесок Гоголя та Достоевського в дослідженні глибин внутрішнього буття людини неможливо. Нас цікавить в даному випадку один з аспектів творчості обох мислителів, а саме, як і в чому виявлялася проблема відчуження сучасної їм людини. Їх творчість не є випадковою для екзистенціальної антропології, адже напряду вплинула на світовідчуття відомих екзистенціалістів. Як відомо, мотивам відчуження у творчості Гоголя та Достоевського приділяло увагу чимало дослідників: Д. Мережковський, І. Немчинов, М. Попович, К. Степанян, Н. Старосельська, Г. Фрідлендер, С. Ясенський та інші.

Порівнюючи діяльність Гоголя та Достоевського, зазначимо, що творчий та людський контакт мислителів був очевидним. Гоголь заповідає Достоевському не прийоми, не характери і не критичний реалізм (*«все мы вышли из гоголевской «Шинели»*), а «прокляті питання» російського життя, «страхи та жахіття Росії», до числа яких належить й проблема відчуження людини [див.: 130].

В межах досліджуваної проблематики, проаналізуємо творчий зв'язок, спільне та відмінне у творчості Гоголя та Достоевського, перший з яких став тим, хто визначив подальші духовні пошуки другого, виступаючи для нього свого роду орієнтиром. Художній текст Достоевського перенасичений цитатами з Гоголя. Йдеться про постійний їхній діалог. Не дивлячись на те, що Достоевський все своє життя прагнув звільнитися з-під впливу Гоголя, все ж остаточно йому це зробити не вдалося. Це свого роду творчий конфлікт. Підтвердженням слугує те, що у літературному світі Достоевського постійно простежуються гоголівські риси (людське підпілля, «душевна чорнота», пошуки Бога, мотив роздвоєння людини тощо), проте вони суттєво відрізняються від гоголівського бачення проблеми. Продовжуючи, зазначимо, що обидва мислителі перебували під впливом ідей Просвітництва та німецького Романтизму. Виховуючись частково на них, вони згодом відкидають як раціоналізм просвітників, так і далекий від християнського ідеалу німецький ірраціоналізм. Вони намагаються пом'якшити їх православ'ям.

Мабуть, головним об'єднуючим моментом творчості обох мислителів було те, що вони обоє величезну увагу приділили дослідженню людської душі. На їхнє переконання, коріння протиріч, що існували між державами і народами, слід шукати в національному дусі, а коріння протиріч, що існують всередині суспільства, до числа яких входила проблема знеособлення людини, – перебувають в душі самої людини.

Аналізуючи категорію душі, зокрема у гоголівському її розумінні, зазначимо, що вона розглядається мислителем як частина вищого, надматеріального в людині. Загалом, присутність душі, на думку М. Гоголя, є виразом повноцінності людини. Для нас важливим є те, що душа виконує ще одну важливу функцію: дозволяє людині протистояти пануючому навколо неї відчуженню. Справа у тому, що в природі душі закладене відчуття братерства з іншими людьми, тому, мабуть, відчуження подолати можна. Як вже зазначалося, наявність душі означає повноцінність людини. Але якщо

людина пасивно підкоряється зовнішнім обставинам і передусім антигуманній моралі сучасного Гоголю суспільства, то це означає ніщо інше, як смерть людини, точніше її душі. Тому ми і спостерігаємо гоголівський поділ душ на «живі» та «мертві».

В цілому, в творах мислителів яскраво відображена картина повної духовної дезінтеграції сучасного їм суспільства і нерозривно з нею пов'язана проблема дезінтеграції самої людини, її так би мовити, роздрібненість. Саме внутрішні протиріччя, розкол буття, є одною з важливих проблем творчості обох видатних мислителів.

Тож, розкол буття на двоє, його вічні протиріччя, відчуження в його аспектах Гоголь прагнув вирішити шляхом наближення людини до релігійного ідеалу. Достоевський в цьому сенсі слідує за Гоголем. Але тут є суттєва різниця у підходах мислителів. Якщо Гоголь лише торкається боротьби диявола та Бога в душі людини, то Достоевський цілком захоплений цією проблемою. В релігійному почутті Гоголя, на думку частини дослідників, багато страху, Достоевський же творить за межею страху. Істинність християнської ідеї можливо, здається, встановити, блукаючи колами розумового пекла. При цьому Достоевський йде на крайнощі, на які ніколи б не наважився Гоголь: його герої оскаржують, передражнюють Євангеліє, хулять Бога, а сам автор завзято демонструє позицію нігілізму.

Відчуження, почуття гріховності, болісне відчуття дійсності не дають гоголівським героям жити. Але там, де вони, не витримавши тиску роздвоєння і тиску буття в цілому, гинуть, для героя Достоевського тільки і починається життя. В цьому сенсі яскравим прикладом постає герой роману *«Преступление и наказание»* Родіон Раскольников, котрий пройшов шлях від самовідчуження, відчуження від іншого, навіть мізантропії, до відродження і повернення до життя.

Важливо підкреслити те, що Гоголь вступає в протиборство з утопічними вченнями, і прагне переорієнтувати людину з проблеми оточення

на особистість. Мислитель вважав можливим відродження суспільства лише через відродження «одиниці» на засадах Євангелія. Але Достоєвський з позицій науки, аргументів логіки та здорового глузду, критикує перебільшені надії Гоголя на Христа.

Гоголь мріяв зобразити прекрасну людину, Достоєвський просувається в цьому сенсі від мрій до реалізації. Його аналіз підлого виводить нас до таких ідеалістів, як князь Мишкін та Альоша Карамазов. Зазначимо, що каяття Раскольнікова в кінці роману *«Преступление и наказание»* тотожне зняттю міжособистісного відчуження і поверненню до життя.

На прикладі своїх героїв мислителі показують відчуження та його масштаби. Гоголя пов'язує досліджуване явище з послабленням людських зв'язків (міжособистісне відчуження) і з паралельною прив'язаністю до власності. Це можна простежити на прикладі роману *«Мертвые души»*. Тож, приміром, візьмемо Манілова. Він віддає душі задарма. Але його так зване добро не приносить нічого позитивного. Тим не менше, він щиро ставиться до оточуючих, разом зі своїми селянами. На відміну від нього, Коробочка вже ставиться до людей з недовірою, і понад усе боїться, аби не продешевити у своїх фінансових справах.

Найяскравішим прикладом відчуження від світу, мабуть, постає Плюшкін, котрий остаточно втратив будь-які зв'язки з оточуючим світом. Гоголь наполегливо підкреслює відчуження Плюшкіна від людей. У нього фактично немає родини, бо він сам розірвав зв'язки з дітьми, його знайомі тримаються на відстані від нього. Розрив з оточуючими набув у Плюшкіна таких масштабів, що навіть не можна визначити, якої він статі. Тож, як бачимо, гоголівська концепція відчуження була пов'язана не з конкретною соціальною структурою, а була спрямована на суспільний лад в цілому. Він говорить про той принцип відчуження, що підміняє стосунки між людьми стосунками речей, що і руйнує цілісність самої людини.

Коротко окресливши концепцію відчуження Гоголя, ми знайдемо її відголоски у творчості Достоєвського, на чий концепції ми зупинимося

детальніше. Почнемо з того, що Ф. Достоєвський, не будучи професійним філософом і не створивши систематичних філософських творів, вплинув не тільки на всю російську, але й на світову філософію. Власний життєвий досвід сформував світовідчуття та світорозуміння мислителя: трагічне дитинство, загибель батька, злидні, хвороба, участь в революційному русі, арешт, каторга, розчарування в своїх ідеалах, пошуки Бога і сумніви у ньому, допомогли йому проникнути в найпотаємніші глибини душі людини, розкрити світ душевного «підпілля», що був ще майже невідомий ХІХ століттю, котре сліпо вірило в розум, прогрес і всемогутню науку.

Власне як і оточуюча дійсність, світ творчості Достоєвського постає безмежним. Людина не є досконалою, як і світ, але саме тому, на думку мислителя вона є прекрасною, в цьому її велич і гідність. Завдяки недосконалості людина здатна змінюватися та ставати кращою.

Мислитель гостро відчував трагічність людського буття, тому теми душевних страждань, зламаных доль, розбитих мрій, принижених людей, жага спасіння і сумніви в його можливостях, спроби вийти за межі безособистісного і анонімного існування, – стали головними в його творчості. Настрої відчуженості пронизують все буття людини. Але все ж, крізь існуючий стан речей, пробивається надія, лунає співчуття до «принижених та ображених» та захист людської гідності. Адже повноцінність буття людини полягає у самоствердженні її духовних задатків. Через діалог, поліфонію, зіткнення і внутрішні розбіжності рівноправних думок, ідеалів, характерів мислитель показує нам найдрібніші нюанси неповторної людської особистості. Мотиви самовідчуження та міжособистісного відчуження, що неодмінно є вплетеними у внутрішнє буття людини набувають тут особливої гостроти.

Подібно до своїх сучасників К'єркегора та Ніцше, Достоєвський більше співзвучний катастрофізму ХХ століття, аніж своєму часу. В людині є багато такого, про що вона сама і не здогадується, і що мислитель називає згаданим вище терміном «підпілля». Що мислитель вкладав у цей термін? Це

таємниче, підсвідоме життя людини, що виступає то у вигляді його «двійника» (наприклад, Смердяков – брат і двійник Івана Карамазова), то у вигляді «підпільної людини» («*Записки из подполья*»). Найважливіші для людини проблеми мислитель розв’язує не шляхом міркувань, а через вчинки та долі своїх персонажів. Більше того, весь свій геній Достоевський присвятив розкриттю таємниці людини. Він так і писав: «*Человек есть тайна. Ее надо разгадать, и ежели будешь ее разгадывать всю жизнь, то не говори, что потерял время; я занимаюсь этой тайной, ибо хочу быть человеком*» [44, с. 63].

Достоевський постає проти просвітницького міфу про людину як перш за все раціональну істоту, в якій розум ототожнюється з добрим началом, а біологічні інстинкти – зі злим. Зло в людині, як і добро, корениться не лише в біологічних інстинктах, а в самому дусі, в серці людини, воно є також явищем духовного порядку. Ключ до розуміння людини лежить глибше за її свідомість, її розсудок – в її «підпіллі», де знаходиться вона сама. Ядро, сутність людини – в її свободі (тут йдеться про свободу вибору), в її прагненні до індивідуального самоствердження.

В центрі великих філософських романів письменника – від «*Преступления и наказания*» до «*Братьев Карамазовых*» – завжди стоять герої-ідеологи, герої-мислителі, за масштабами думки, за рівнем постановки проблем духовного буття в чомусь рівнозначні автору, самому Достоевському. Недарма Д. Мережковський стверджував, що герої великих філософських романів Достоевського, це, можливо, «найрозумніші» герої всієї російської літератури [104, с. 111].

Достоевський ніби передовіряє своїм героям власне трагічне бачення життя, гостроту сприйняття і переживання її протиріч і зламів. Причому, як правило його герої дають свої власні, оригінальні і суттєво відмінні від авторських відповіді та рішення. Але завжди вони стосуються гострих і «проклятих» питань, що турбують серце та розум їхнього творця – самого Достоевського.

В творчості Достоевського відчуження як проблема найбільш яскраво представлена в *«Преступлении и наказании»*. Головні герої роману: Раскольников, Соня Мармеладова, Дуня Раскольнікова, Свідригайлов та ін. охоплені відчуженістю. Але ступінь та міра відчуженості в кожного з них є різними. Приміром, Соня зрелася себе заради своєї родини. І тут відчуження виступає способом психологічного захисту. Стосовно Соні Мармеладової доречніше вжити поняття «жертвності», а відчуження в цьому сенсі є допоміжним елементом у знятті внутрішнього конфлікту Соні. Найяскравішим прикладом відчуженої особистості постає, неодмінно, головний герой роману. Отже, головний герой, бідний петербургський студент Родіон Раскольников прагнув не поставити і тим паче не розв'язати вічні питання людського буття, а саме оголити їх, позбавити завершеності будь-які готові відповіді та рішення, бо їх не існує.

Навчаючись в університеті, він ізолював себе від оточуючих, всіх тримав на відстані, врешті від нього всі відвернулися. *«Он решительно ушел от всех, как черепаха в свою скорлупу, и даже лицо служанки, обязанной ему прислуживать и заглядывавшей иногда в его комнату, возбуждало в нем желчь и конвульсии. Так бывает у иных мономанов, слишком на чем-нибудь сосредоточившихся»* – так характеризує Достоевський свого героя [43, с. 60].

Варто зауважити, що тут ідеться про розмежування соціального та психологічного відчуження особистості, відмінність яких у самій причині відчуження: чи вона полягає у зовнішньому середовищі, або ж у самій особистості. Соціальне відчуження спричиняють зовнішні чинники, ставлення оточення до особистості, а психологічне відчуження призводить до специфічної позиції особистості, обумовленої її індивідуальними особливостями. Тут йдеться саме про психологічне відчуження. Вже є доведеним, що відчуження є двобічним процесом: не тільки особистість розриває зв'язки із суспільством, протистоїть йому, але й соціум відстороняється від людини, встановлюючи межі бажаних контактів.

Отже, таким постає перед читачами Раскольников – усамітненим, звичним до монологів і відчуженим від людей. Від боїться та уникає будь-яких контактів з ними. *«Он до того углубился в себя и уединился от всех, что боялся даже всякой встречи, не только встречи с хозяйкой..»* [43, с. 31]. Не дивлячись на той факт, що Раскольников не звик до натовпу і тримався подалі від будь-якої спільноти, все ж настає певний момент, коли він відчуває потребу в людях (до скоєння злочину). Але відчуття внутрішньої потреби в людині дуже швидко змінюється на протилежні відчуття: *«Несмотря на недавнее мгновенное желание хотя какого бы ни было сообщества с людьми, он при первом, действительно обращенном к нему слове вдруг ощутил свое обычное неприятное и раздражительное чувство отвращения ко всякому чужому лицу, касавшемуся или хотевшему только прикоснуться к его личности»* [43, с. 42]. Цей фрагмент є яскравим прикладом міжособистісного відчуження. Відчуження як проблеми.

Людина є соціальною істотою, що відстоює своє право на власний простір, який вона оберігає. Але головний герой *«Преступления и наказания»* не просто оберігає свій власний простір. Не дивлячись на те, що самотність та туга підштовхнули його на деякий час до оточення, він є відчуженим від свого ближнього, і цей стан в нього є хворобливим, так як почуття роздратування та відрази до ближнього є для нього звичним відчуттям.

Свідоме дистанціювання від людей і таке ж прагнення до них є закладеним в саму людську природу і є явищем здорової психіки. Відчуження як дистанціювання (є позитивним явищем) притаманне людині і є необхідним задля збереження власного «Я». На цьому акцентувалася увага в попередньому розділі. Але тут ми маємо справу саме з проблемою міжособистісного відчуження.

Вартим особливої уваги є те, як Достоевський буде психологічний аналіз особистості Раскольникова. Герой, яким він постає в романі, належить не стільки теперішньому – воно для нього огидне і ненависне, він є відчуженим від нього, скільки спрямований на певну ілюзорну та

метафізичну мрію майбутнього, що лежить за межею злочину. Це майбутнє настане якимось чином, коли він переступить цю межу. Цілком закономірно, що до найближчого свого знайомого Разуміхіна, котрий живе теперішнім, Раскольников вирішує не заходити, адже той може відволікти від світу «мрії» у дійсність. Тому Раскольников вирішує раз і назавжди відсікти себе від всього цього, відректися від зовнішнього світу.

В романі *«Преступление и наказание»* виявляється трагедійність людського буття і відкривається можливість розуміння Раскольникова не просто як людини, що здійснила злочин по легковажності, але як трагічного героя, героя високої трагедії. Злочин Раскольникова зовсім не помилка самовпевненого незрілого розуму; автор поставив свого героя в ситуацію, котру не можна вирішити, в так звану «межову ситуацію» і життя примушує його приймати рішення, здійснювати вчинки. Ці рішення та вчинки стають фатальними з трагічними наслідками. Таким чином ми розглянули мотиви відчуженості на прикладі роману *«Преступление и наказание»*.

Продовжуючи, зазначимо, що Достоевського нерідко називають «жорстоким талантом», а його світогляд характеризують як «філософію трагедії». У ХІХ столітті Достоевський (набагато раніше за Фройда), вказує на приховану в людині схильність до агресії, на втрату сучасною людиною сенсу життя, на самотність, відчуження від себе, від оточуючих; в цілому, на трагізм людського існування, що породжує сильну внутрішню боротьбу. Герої, яких змальовує у своїх романах мислитель – це натури, що завжди збентежені, що завжди перебувають у дисгармонії, що одержимі «проклятими питаннями», що нездатні до міщансько-байдужого життя, котрі прагнуть зробити світ іншим, ніж він є, спасти людство, що виходить за межі загальноприйнятих норм.

Подібно до Ніцше Достоевський фіксує кризу і саморуйнування європейського гуманізму, – ситуацію, коли людина, що зреклася Бога і обоживши саму себе, приходять замість християнської Боголюдини до ідеї Людинобога. Один з героїв Достоевського, Іван Карамазов, не може

прийняти світ з його злом і несправедливостями, і співчуваючи людині, заперечує Творця світу. Ще один з варіантів гуманізму, що дійшов до своїх меж, заперечивши Бога і перейшовши в свою протилежність, демонструє Родіон Раскольніков, яким одночасно рухає жага самоствердження та бажання врятувати людей шляхом вбивства. Так, за переконанням Достоєвського, людяність, що відірвана від Бога, перероджується на нелюдяність – на самозаперечення людини, а це є ознакою глибокої хвороби, що вразило людство. Продовжуючи свою думку мислитель говорить, що людина, котра повстала проти образу Божого в собі, яка протипоставила себе іншим людям, повстає тим самим проти своєї власної сутності. Не випадково Раскольніков зізнається: *«Разве я старушонку убил? Я себя убил, а не старушонку! Тут так-таки разом и ухлопал себя, навеки!»* [43, с. 494]. Як тільки втрачаються тверді моральні орієнтири, як тільки людина наважується оголосити себе Богом, тільки-но вона наважується заперечувати абсолютну цінність іншої людини і виходити з того, що злі засоби виправдані заради доброї мети, – ця людина неминуче приходиться до саморуйнування та краху.

Оскільки людська свобода, що є джерелом добра та зла, ототожнюється мислителем з сутністю людини, він категорично виступає проти примусового «щастя», зняття з людини відповідальності за свою поведінку. Жодний устрій суспільства сам по собі не змінить людської природи – в іншому разі довелось б визнати, що люди є рабами обставин, тобто відмовитись від тої внутрішньої свободи, яка і робить людину особистістю.

Мислитель вірив в добру природу людини і показував могутність злого, «підпільного» начала в ньому, прагнув знайти Бога і впадав у розпач, сумнівався у Богові, проповідував національне месіанство та ідею «вселюдства», що заперечувала вузькі рамки національності. Мислитель, як ніхто, відчув зростаючу кризу нашої епохи – самотність людини і втрату віри в Абсолют, розпусну владу грошей, спокуси і протипоставив цим небезпекам живу любов, співчуття до людей, усвідомлення абсолютної цінності кожної людини, всезагальну солідарність і всезагальну відповідальність. Не

випадково тому філософські ідеї Достоевського про людську свободу, відповідальність і болісний постійний пошук самого себе є одними з джерел екзистенціальної філософії.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що розв'язання проблеми відчуження відомими російськими мислителями Гоголем та Достоевським багато в чому визначила розвиток подальшої філософської думки у ХХ столітті. Достоевський від Гоголя успадковує жанр діалогу з читачем, завдяки чому виходить за межі окресленого кола, що тримає на дистанції письменника і читача. Також мислителів споріднює максималізм, бажання вирішити всі питання руського та світового буття. Не правда життя їх цікавить, а розв'язання цих питань. І взагалі, якої б тенденції російської літератури ми не торкнулися, неодмінно бачимо сусідство Гоголя та Достоевського. Їхні переживання стосовно суспільного буття справдилися. Світові катастрофи ХХ століття показали, що вибір, що був зроблений мислителями – релігійний, християнський вибір, був зроблений вчасно. Відчуження людей на цьому фоні набуло колосальних масштабів. Питання безмежної хворобливої самотності, туги, розчарування в ідеалах – все це тільки підсилювало прояви відчуження людей як одне від одного, так і від самого себе. І врятуватися можна було лише ставши на шлях віри, Христос мав стати спасінням для всіх і кожного, компенсувати всі прояви відчуження та дати людині надію. Адже втрата віри в Бога ставила під сумнів саме існування людства [див.: 130]

Таким чином, для мислителів ХХ століття є принаймні два варіанти вирішення даної проблеми: або йти слід за Гоголем та Достоевським, покладаючись на Бога, або прийняти буття таким, яким воно є. Два наступні підрозділи демонструють нам ці підходи.

3.2. Зв'язок феномену «відчуження» із сакральним виміром людського буття

Існувати – означає говорити «так», погоджуватись з чимось, приєднуватися до чогось. Але якщо я з усім погоджуюсь і ніколи нічого не заперечую – ні зовні, ні в самому собі, то я загрузаю всередині себе. Отже, бути особистістю означає вміти говорити «ні», виражати протест, відрікатися від себе. Заперечуючи, людина одночасно і стверджує щось, і між «так» та «ні» існує певна рівновага. Але необхідно виникає ситуація, коли заперечення стає непримиримим, – коли мова заходить про саме буття людини. Перший підхід, з якого ми почнемо, буде логічним продовженням попереднього підрозділу. Накреслений представниками російської думки Гоголем та Достоевським шлях подолання відчуження полягав у зверненні людини до Бога. Так саме і представники релігійного екзистенціалізму, вирішуючи закладені самим буттям протиріччя, і дивлячись на те, що сама людина не в змозі розв'язати конфліктність буття, покладають свої надії на Бога.

Від усього іншого людина відрізняється тим, що, не знаючи, що означає бути, може сказати: «Я є». Тут і відкривається доступ до буття: його можна осягнути лише через наше існування. Визнання факту унікальності людського існування вилилось в появі у ХХ столітті особливого філософського напрямку – екзистенціалізму, що представляє собою філософію сурову та тверезу. Екзистенціалізм є спробою дати картину вихідного світосприйняття людини. В центрі його дослідження знаходиться людина, яка завдяки досвіду двох світових воїн стала реалістичною. Відчуття крайнього відчаю, самотності, страху, відчуження від себе, від іншого, що тільки погіршує стан і без того безвихідний – ось головні екзистенційні проблеми.

Зазвичай розрізняють релігійний (М. Бердяєв, Г. Марсель, К. Ясперс) та атеїстичний (А. Камю, Ж. П. Сартр, М. Хайдеггер та ін.) екзистенціалізм.

Такий поділ, на думку деяких дослідників, є досить умовним, адже для багатьох представників нерелігійного екзистенціалізму твердження про те, що Бог помер, пов'язане з визнанням неможливості та абсурдності життя людей без Бога.

В філософії екзистенціалізму, не залежно чи то релігійний, чи нерелігійний її напрям, найбільш чітко простежується ірраціоналістична лінія в трактуванні людини. Екзистенціалісти протиставляють світ індивідуального «Я» людини відчуженому природному та соціальному світу, в котрий людину «закинуло». При цьому свідомість людини наділяється особливою духовною здатністю, що відтворює дійсність і надає сенс байдужому буттю. Ця здатність визнається існуючою незалежно від зовнішніх умов відчуження і є основним змістом «екзистенції». Представники філософії екзистенціалізму поширюють статус недійсності на будь-які види людської діяльності. Все, що набуває об'єктивної, речової форми належить до відчуженого світу, в котрому особистості місця немає (наприклад, відчуття нудоти у Ж.-П. Сартра). Загалом, проблема відчуження в екзистенціалізмі може бути представлена в трьох аспектах: онтологічному (відчуження людини від світу і від самої себе), соціальному (міжособистісне відчуження) та гносеологічному аспектах (відчуження від об'єктивного пізнання світу).

Відчуженість людського буття, приміром, своєрідно проходить через теорію пізнання, де на перше місце також ставиться індивідуальна свідомість. Пізнанню та поясненню світу протиставляється таємничий смисл одиничного «Я». Так, Гуссерль, методологію котрого використовують екзистенціалісти, *«поміщає світ в дужки, виключає світ з поля суб'єкта...»* [38, с. 14], залишаючи за дужками чисту «інтенціональність», «чистий суб'єкт». Розум у Гуссерля відривається від зовнішньої активності людини і перетворюється на абсолютно не детерміновану субстанцію. Слідом за Гуссерлем, Бердяєв зауважує, що світ суцього створюється через посередництво інтенціонального акту, в якому немає протиставлення

суб'єкта та об'єкта. Це і є «містика» або «релігія» (Бердяєв). Завдання людини не в осягненні об'єктивного буття, оскільки як таке воно і не може існувати, а в заглибленні в ірраціональне життя. Пізнання – це не пояснення світу, а описання переживань. В цьому її абсурдність (як і самого світу). Далі, зазначені аспекти проблеми відчуження будуть розкриватися в ході роботи. Зараз же перейдемо власне до представників релігійного екзистенціалізму.

Творчість видатних представників релігійного екзистенціалізму, таких як М. Бердяєв, С. К'єркегор, Г. Марсель, К. Ясперс та ін. стосовно проблеми людини та її становища у світі є достатньо вивченою в науковій літературі, зокрема українськими дослідниками: О. Александровою, В. Жулаєм, О. Запорожченком, Л. Фльорко та іншими. Порушуючи питання онтологічного статусу проблеми відчуження, ми відкриваємо нові аспекти в постановці проблеми буття феномену відчуження С. К'єркегором, долання розриву між іманентним та трансцендентним у спробі подолання самого відчуження від буття К. Ясперсом, вирішенням зазначеної проблеми через співвіднесення людини з Богом М. Бердяєвим та Г. Марселем. Тож потреба у дослідженні онтології проблеми відчуження у співвіднесенні з сучасністю нині є надзвичайно актуальною, бо пов'язана зі свідомістю людини, її світосприйняттям та світорозумінням.

На питання: «чи можливо охопити буття людини в його цілісності?» більшість дослідників стверджують, що неможливо, саме з тієї причини, що воно є розколотим. В людини є прагнення реалізувати в собі всю повноту існування, але вона далека від того, щоб бути абсолютною і завершеною єдністю в самій собі (хоча часина філософів саме так її і уявляють). Ситуація, коли людина відчуває свою неперевершеність в усьому, ще не свідчить про її цілісність. Про це говорив ще Х. Ортега-і-Гасет – творець раціовіталізму, своєрідного синтезу «філософії життя» і екзистенціалізму. Вчений описав тип «самозадоволеної людини». Йдеться про те, що така людина є просякнутою хибними відчуттями легкості сучасного життя і абсолютним, часом агресивним самозадоволенням своїм, в дійсності, низьким моральним і

бідним інтелектуальним потенціалом. Цей тип людини не сприймає дискусію і конструктивну критику, є наділеним комплексом хибних переваг і заздалегідь жорстоким ставленням до оточуючих. Людина, навіть якщо її розглядати в усій повноті її саморозкриття, ніколи не досягне повноти буття. Вона може стати всього лише частковим його виявом. Можливо, саме в цьому і виявляється трагізм буття кожного і пов'язаного з ним відчуження від нього, що часто супроводжує життєвий шлях людини. Адже філософи визнають присутність в структурі людини внутрішнього «зову» до вічного, абсолютного.

Основоположником екзистенціалізму став датський релігійний мислитель Сьорен К'єркегор. Філософські погляди мислителя сформувалися під впливом філософії Шопенгауера, Баадера і, особливо, Шеллінга («філософії одкровення»). Мислитель, на протигагу класичній філософії, оголосив людину унікально-неповторною, завершеною істотою, тому «універсалістська інтенція» раціоналістичної філософії – марна спроба стати на «позиції вічності», що призводить до відчуження людини від самої себе і, відповідно, до втрати нею духовності (варто підкреслити постійну направленість С. К'єркегора на духовність як найвищу цінність).

Принципового значення в даному контексті набуває той факт, що сам термін «існування» (existentialia) вперше у С. К'єркегора набуває свого специфічно екзистенціалістичного звучання і сенсу. Тут починає працювати нова парадигма екзистенціалістського тлумачення людини, закладається фундамент екзистенціалістської онтології, розгортаються специфічні мисленнєві структури, котрі недвозначно розкривають християнське походження цього способу філософування. Поставивши проблему екзистенції людини в центрі своєї філософії, сам термін «існування» набуває у С. К'єркегора підкресленого релігійно-етичного смислу, бо це поняття означає буття людини «перед лицем Бога». Розрізняючи певні стадії людського існування, С. К'єркегор вважав, що життя перед очима Бога і є істинно людський спосіб існування у світі. Звідси походять нігілістичні за

своєю соціально-моральною суттю к'єркегорівські релігійно-етичні максими і життєво-сміслові імперативи. Мислитель говорить, що найголовнішим сенсом життя кожного є довести себе до вищого ступеня презирства до життя. Що мається на увазі? С. К'єркегор замість ствердження життя пропагує відчуження від нього? Саме відчуження від життя він пов'язує з одним вірним, але задалегідь парадоксальним тлумаченням ціннісних орієнтацій і принципів християнства. «Християнське вчення сповіщає, що страждання є благо, що відречення від світу є благо. І в цьому нерв цього вчення» [193, с. 93]. До речі, сам мислитель відверто визнає, що релігія радикально суперечить земному життю людини, її устремлінням і практичним цілям, проте, незважаючи на це, мислитель вважав єдиним, що має значення – ставлення людини до Бога. Далі С. К'єркегор стверджує, що релігія вселяє жах перед буттям і прирікає людину на страждання, однак вона дає дещо більше та значиме – відчуття напруги і глибини існування. Таким чином, релігія у С. К'єркегора поєднує в собі два виміри: з одного боку вона є нещастям людини, з іншого – єдиним спасінням від бездуховності і порожнечі існування.

Продовжуючи розгляд проблеми відчуження мислителем, зазначимо, що онтологія міжособистісного відчуження у нього пов'язана, насамперед, зі становленням людської суб'єктивності, котра розглядається ним як радикально інтровертована самосвідомість, егоцентрична самозаглибленість. «Жити перед Богом» означає ні що інше, як «жити наодинці з собою». Зазначимо також, що мислитель стоїть на позиціях свідомого відчуження людини від політики, від соціуму, від культури. Питання, які охоплюють зазначені сфери життя людини, розглядаються ним як несуттєві, як такі, що відривають людину від її істинної сутності. Такі погляди мислителя були оголошені антигуманістичними за своєю ідейно-світоглядною і соціально-моральною суттю. Проте проблематика моралі, духовності була для С. К'єркегора однією з найважливіших. Навпаки, філософ висуває високі вимоги до моральної особистості, підкреслюючи, що чим вищим є моральний

розвиток людини, тим менше в неї залишається часу для проблем всесвітньо-історичних, політичних та інших.

Необхідність відчуження від іншого (мається на увазі – від іншої людини) пояснюється мислителем тим, що тільки замкнене у своєму особистісному світі існування суб'єкта – це і є справжня людська дійсність. С. К'єркегор говорить про необхідність явища відчуження, що проявляється у внутрішньому захисті своєї «території». Свідоме дистанціювання від іншого сприяє усвідомленню самості «Я», проте ізолювання себе від іншого та замкнене існування навряд чи є справжньою людською дійсністю. Існувати, підкреслює він, означає «мати спрямованість всередину», бути заглибленим у себе. Визначення людини, як істоти суспільної мислитель рішуче відкидає, також як і розглядання її в межах суб'єкт-об'єктного відношення. Сутність людини вбачається далеко не у тому, що вона живе у суспільстві, і що вона здатна до мислення. Мислитель наголошує на тому, що власне людським в людині є пристрасть, що без неї неможливо існувати. До пристрастей мають відношення всі людські проблеми. Отже, С. К'єркегор виступає проти визначення людини як істоти суспільної, він наголошує, що головне, чим відрізняється людина від тварини є особистість, індивідуальність людини як характеристики, що «пронизують час, історію, суспільство».

Однак, на думку деяких дослідників, рефлексія С. К'єркегора, яка рухається в стихії пристрастей, занепокоєння, хвилювання, гострих емоційних переживань, – це зовсім не самоспоглядання, а патетична рефлексія, до того ж вона не діалогічна, а монологічна. Релігійна ж віра, яка обирається людиною тому, що духовні страждання, яких вона завдає людині, є тимчасовими і віддячаться вічним спасінням, є всього лише закликм релігійного фанатика, спрямованих проти революційно-гуманістичної програми перетворення суспільства і людини.

Проте для нас є важливим вихід за межі ідеологічних установок і можливість аналізу проблеми як такої. Отже, стосовно онтології проблеми

відчуження, мислитель досить чітко висловлює свою позицію, і про подолання цього феномену у С. К'єркегора не йдеться. Навпаки, вчений пропагує наступний постулат: «Становлення суб'єктивності – є вищою метою, яка стоїть перед людиною». Більше того, відчуження є необхідною для збереження себе та своєї внутрішньої самості. А той факт, що збереження свого внутрішнього простору неминуче вимагає егоцентричної самозаглибленості викликає наступне питання: «Наскільки повноцінним є к'єркегорівське егоїстично – замкнене у своєму особистісному світі існування суб'єкта, і чи не відчуває така людина згодом роз'єднання з самою собою?».

Дослідження онтології відчуження було здійснено наступною постаттю французького релігійного екзистенціалізму – Габріелем Марселем. «Конкретна філософія», – як називав мислитель створений ним варіант релігійного екзистенціалізму – має бути рефлексією, сконцентрованою на життєво смислових питаннях, які стосуються обґрунтування корінних зв'язків людини з буттям, також, з'ясування онтологічного статусу людини і драми її існування у світі. Аналізуючи стан людини ХХ століття, Г. Марсель заявляє, що людська душа нині потребує «тотальної євангелізації», і що вона здатна подолати відчуження тільки в руслі християнської релігії.

Розглядаючи питання самовідчуження людини, мислитель вводить поняття так званого «внутрішнього дзеркала», як певної передумови людського буття. Колись у своєму «внутрішньому дзеркалі» людина незмінно виявляла людський образ, в котрому без зусиль впізнавала себе, образ, не затьмарений неспокоєм. Але нині, змушений констатувати Марсель, ця передумова відсутня: вона відсутня, принаймні, на відомому рівні свідомості – на рівні рефлексивної думки [100, с. 75].

Мислитель вважає, що більшість людей просто не доходять до цього рівня свідомості у звичайних обставинах. Отже, під самовідчуженням Г. Марсель має на увазі зміну, в силу якої людина опиняється настільки чужою

самій собі, власній сутності, що сама її сутність опиняється під сумнівом, і її перестають розглядати як дещо виключно дійсне.

Продовжуючи тему самовідчуженої людини, Г. Марсель вводить образ «людини з бараку». Це людина, яка виявилася абсолютно не підготовленою до нещастя, які обрушилися на неї. Раніше вона прекрасно знала, хто вона і навіщо живе. Тепер же вона постійно задається питаннями: «Хто я така?», «Навіщо я живу?». Проте на запитання, які її турбують, ніхто відповісти не може. Візьмемо, приміром, державу. Виявилось, що відповісти на них вона не може, адже займається такими проблемами, як «зайнятість», «аграрна реформа» і т. п. Далі, – суспільство. В цілому воно зосереджується на проблемах допомоги біженцям, задоволення невідкладних потреб і т.п. Але все це є абстракціями стосовно конкретної людини. В державно-суспільному універсумі «людини з бараку» як живої реальності не існує, вона всього лише номер на картці у величезній картотеці. Тут мислитель проявляє екзистенційне спрямування своїх філософських поглядів, говорячи, що людина не номер, вона жива істота, яка зберігає пам'ять про свій дім, про своїх рідних, кожний з яких є неповторним та унікальним.

Варто зазначити, що образ «людини з бараку», на прикладі якого Г. Марсель розглядає екзистенційні проблеми, стосується далеко не всіх, а лише певної категорії знедолених. Цілком природно виникають питання: «Що ж це за сила, яка відняла у «людини з бараку» все, завдяки чому вона сформувалася конкретно людиною?», «Хто або що є причиною того, що відбулося?» На ці запитання відповідають по-різному: одні пояснюють це об'єктивними причинами, стверджуючи, що людина тут, по суті, ні при чому; інші шукають винних. У першому випадку, люди прагнуть відкрити закони, які регулювали б даний процес становлення, і намагаються адаптуватися до нього. У другому ж випадку винними стають і націоналізм, і расове походження, і капіталізм, і соціалізм, і комунізм і т.п. Сам Г. Марсель бачив причину даного явища, іншими словами, самовідчуження, зовсім у іншому вимірі, який не збігається з видимою поверхнею подій. А саме: процес, який

призвів до появи «людини з бараку», є воістину явищем смерті, при чому в основі своїй – смерті метафізичної.

Взявши для прикладу історичну та соціальну еволюцію двох останніх століть, мислитель говорить, що в певному сенсі, можна стверджувати: людина втратила співвіднесеність з Богом, за образом якого вона створена. Можливо той факт, що людина перетворилася для самої себе у безвихідну проблему, сягає своїм корінням до тієї самої смерті Бога, про яку у свій час говорив Ф. Ніцше? На думку Марселя, не без підстав ми маємо право вважати, що дещо і справді вмерло, а саме вмер, віджив своє відомий підхід до осягнення Бога, або, точніше, певний спосіб ставлення до Бога, в якому «Я» як людина єднаюся з Богом. Але це зовсім не означає, що вмерло будь-яке ставлення до Бога. А оскільки людина намагається побачити абсолют у самій собі, тобто звільнитися від будь-якого ставлення до іншого, ніж сама людина, від будь-якого співвіднесення з іншим, вона неминуче приходиться до самовідчуження, саморуйнування або, що у кінцевому випадку теж саме, до ідолопоклонства, в якому об'єктом поклоніння виступають абстракції класу або раси, тобто дещо нижче, ніж те, від чого людина з самого початку планувала звільнитися.

В решті решт зазначимо, що в кожного є шанс почути «людину з бараку» (йдеться про зв'язок «людина-людина»), який, можливо, зробить все, що в його силах, щоб ввести цю загублену людину в своє життя, у свій власний світ, можливо, він поділиться з нею всім, що має. Однак, один світ не замінити іншим. Навіть при бажанні, ні держава, ні суспільство, ні інша людина не в змозі допомогти «людині з бараку», яка так і залишається наодинці зі своїми проблемами та запитаннями. Попри все, Г. Марсель намагається зрозуміти людину з бараку. Внутрішньо входячи в подібну ситуацію, він опиняється ураженим тими ж питаннями, які турбують цю людину. Він описує стан, коли всередині відбувається дивна мутація, коли з'являється відчуття втрати коренів. Описуючи подібний стан, Г. Марсель говорить про те, що виникають абсолютно нові запитання, вони з'являються

там, де до сих пір, здавалося, існував порядок, який сам себе обґрунтовував, та ж світобудова, в якій жила колись людина з бараку, коли вона жила теперішнім, а не пам'яттю про минуле. Той, для кого розмірковування є потребою, необхідністю, усвідомлює ненадійність корінних умов свого існування. Те, що він колись називав «нормальним», позбавляється сенсу і набуває нового значення, сповненого неспокою.

Зазначивши, що образ самовідчуженої людини стосується лише певної категорії знедолених, тим самим відкривається питання про інших, кого участь «людини з бараку» оминула. На противагу С. К'єркегору, який визнавав міжособистісне відчуження необхідною умовою збереження себе та своєї внутрішньої самості, Г. Марсель говорить, що немає більшої помилки для індивідуума, ніж замикатися на самому собі на зразок монади – адже це призводить до відмирання суттєвих для «Я» зв'язків і, тим самим, до повної безплідності. Для мислителя, таким чином, постає одним з важливих питань комунікації, котра означає не просто існування двох замкнених в собі індивідів, а взаємопроникнення екзистенцій, задушевні стосунки [52, с. 311]. Така комунікація, на думку Г. Марселя, має встановлюватися в першу чергу з Богом.

Однак у вченні мислителя надто явно проявляється небезпека ірраціоналістичного «розкладання» структури індивіда. Він відмовляється від визнання будь-якої стійкої структури індивіда, і факт віддання себе Богу, втілення екзистенції у світі, також вчення про комунікацію із ближнім, – все це тільки посилює дану небезпеку. Але ця небезпека може бути подолана шляхом здатності суб'єкта до самозобов'язання, до формування людиною самої себе. Саме завдяки активному самоконструюванню, «Я» людини уникає свого повного розпаду. Зазначимо, що у мислителя конструктивно-онтологічного значення поряд із самоконструюванням набуває надія. Надія долає тлінне, земне, дозволяє вийти за його межі і, власне, пов'язана зі сподіваннями не втратити самого себе. Таким чином, вчення Г. Марселя являє собою полярність двох напрямів: з одного боку – це так званий

«розпад» індивіда, а з іншого – людська активність і надія. Наостанок, стверджує мислитель, що в наш час оголилась серцевина людського буття, кровоточиве серце людського існування, і будь-яка спроба забути про це, приховати це навряд чи можлива для ясного розуму.

Розглянемо ще один варіант релігійного екзистенціалізму – німецького мислителя Карла Ясперса, в центрі якого перебуває проблема людини та її ціннісного світу. Екзистенціалізм мислителя є оригінальною моделлю конвергованої філософії: зрощення релігії та ідеалізму відбувається тут на рівні глибокого взаємопроникнення, в результаті чого затушовується релігійна природа цієї філософії. Це зрощення дає підставу деяким зарубіжним дослідникам бачити в філософії мислителя безрелігійну або, точніше, позбавлену християнського ґрунту філософську систему. На цій підставі нерідко виводяться хибні висновки про відповідність ясперівського екзистенціалізму сучасній мислячій людині, духовні потреби якої вже не задовольняє релігія. Якщо філософія Г. Марселя справедливо вважається класичним варіантом релігійного екзистенціалізму, що зберігає чітко виражені теїстичні риси, то екзистенціалізм Ясперса є прикладом релігійної філософії неklasичного типу, оскільки теїстична парадигма перебуває тут не на поверхні, а функціонує в ідейно-світоглядному ядрі самого способу філософування.

Ясперс був мислителем релігійного зразка, що гостро усвідомлював прогресуючу кризу релігійного світорозуміння і зокрема розкладання релігійної свідомості в конфесійних формах. Мислитель гостро відчував симптоми неминучого краху традиційних форм і стереотипів релігійної ідеології, її невідповідність духовним запитам сучасної людини, внутрішній світ якої знаходиться під великим тиском соціально-економічних перетворень і науково-технічного прогресу. Якщо раніше релігія, вважав мислитель, виступала не тільки в ролі метафізики для людини, але й була основою здійснення контактів людини з трансцендентним, то тепер же релігія стає все більш не здатною задовольняти трансценденцію, і саме в

цьому мислитель вбачає один із симптомів відчуження людини в усіх його аспектах, і в цілому одну з головних причин духовної кризи епохи. Отже, релігія втратила свої життєво важливі функції, і в цьому причина відчуження від релігії зокрема та від інших сфер життя в цілому.

Іншими словами, Ясперс відчував розпад іманентного і трансцендентного в основі сучасного духовного життя, вичерпання трансцендентних начал в екзистенційній реальності людського існування та спостерігав загрозливі масштаби відчуження. Характерно, що в цьому він бачив також риси загальної метафізичної кризи епохи і, подібно до інших релігійних мислителів, сприймав кризу капіталістичної системи в перетвореному вигляді «екзистенційної кризи людини».

Як і інші екзистенціалісти, Ясперс розглядає людину надто заглибленою в іманентне, відстороненою від свого ближнього, відчуженою, та такою, що втрачає екзистенційні основи своєї достовірності. Тож, спостерігаючи явище відчуження сучасної людини, Ясперс прагнув знайти шляхи виходу. Перш за все, на його думку, необхідно подолати розрив між іманентним та трансцендентним, створюючи таким чином необхідні передумови для все більш органічного поєднання цих начал. Людина, вважав мислитель, не може вирішити конфліктність буття, не в змозі вистрибнути зі світу, відповідно, вона повинна вступати у світ, однак зовсім не для того, аби світ поглинав її цілком. Людина повинна бути у світі, на думку Ясперса, але разом з тим бути і проти світу, тобто не відчужуючись повністю від іманентного, жити, орієнтуючись на трансцендентне, щоб не вичерпалися онтологічні витoki, в котрих закладений життєвий сенс людського буття.

Виходячи з того, що релігія вже не здатна допомогти людині у пошуках її самості, необхідно шукати нові дієздатні духовні фактори та орієнтири, що допоможуть відшукати себе та поновити контакти людини з трансцендентним. І це завдання Ясперс покладає на екзистенціальну філософію, ідейно-смісловим ядром якої є «філософська віра», що має стати

ціннісно-світоглядним еквівалентом традиційної релігії, однак у радикально переосмисленому вигляді.

Такою в загальних рисах є позиція мислителя, який бачив сенс всього у філософському житті, під яким розумів внутрішню активність людини, через посередництво якої людина змінює своє усвідомлення буття, долає відчуження від нього і стає сама собою. Ясперс говорить про філософське мислення як про засіб долання конфліктності буття, відчуження від світу. Філософське мислення розглядається мислителем як практична реалізація людиною її власних першоджерел, в яких людина у всій повноті здатна досягнути свою власну людську сутність. Ця практика витікає з глибин життя, де людина у вирії часу стикається з вічністю.

Підсумовуючи, скажемо, що ясперсівська теза про філософію як про практичну підготовку до життя, як керівництво до створення людиною самої себе є свого роду лейтмотивом теоретичних побудов мислителя. Спрямованість філософії мислителя на подолання розриву між іманентним та трансцендентним є особливою рисою у спробі подолання самого відчуження від буття. Ідейно-світоглядною домінантою філософської доктрини Ясперса є не стільки питання про людину та її онтологічні характеристики, скільки те, як вона може знаходити свій істинно людський (екзистенційний) початок.

Вартими уваги є погляди на онтологію відчуження видатного представника російського християнського екзистенціалізму – Миколи Бердяєва. Мислитель розкриває самопочуття «метафізичної» людини у цьому світі через поняття страждання, котре у свою чергу породжує страх, а страх – надію, тугу, зажуру. Але все вищеназване є лише наслідками, причиною ж є те, що від самого початку людина є відчуженою від свободи – центральної категорії філософії М. Бердяєва. Все наше життя, – на думку мислителя, від першого крику дитини до вищих проявів духу – нехай і малою часткою, але завжди несе на собі відбиток несвободи. Отже, вільна метафізично, людина, як емпірична істота, зовсім не є вільною. Мислитель стоїть на тій позиції, що сутність нашого світу прямо протилежна сутності людини. Особистість є

вільною, але в нашому світі свободи немає, а є тільки необхідність [118, с. 210]. Далі, розглядаючи існуючу дійсність, світ, в якому живе людина, мислитель дає йому наступну характеристику: по-перше, це відчуження суб'єкта від об'єкта, по-друге – підпорядкування неповторного індивідуального загальному, безособово-універсальному, по-третє – придушення і закриття свободи, і, нарешті, пристосування до середньої, масової людини, знищення оригінальності людини.

Стосовно зв'язку «я – інший» та питання комунікації, мислитель обстоює наступні думки: з однієї сторони він говорить про неможливість розчинення партнерів по комунікації один в одному, а з іншої – вони не можуть бути приреченими на повну індивідуалістичну роз'єднаність. Таким чином, М. Бердяєв тут обирає середину між крайнощами. Суб'єктивність отримує не тільки негативну визначеність – через відсутність будь-якої об'єктивної детермінації, але також і позитивну – через творчість. Людина має продовжувати божественну справу творення. Бог постає вищою цінністю нашого світу і, здійснюючи вищі цінності, ми розкриваємо Бога в собі і прямуємо до Нього, повертаючи Його до світу. Мислитель говорить, що світ не є завершений, і що у межах своєї свободи людина продовжує надавати йому форми.

Як бачимо, онтологічний статус відчуження, згідно з поглядами М. Бердяєва, полягає в тому, що людина є відчуженою від того, що є найголовнішим – від свободи, проте завдяки власній творчості людина здатна піднятися на вищий рівень, на якому вона здатна розкрити Бога в собі.

Проблема відчуження не пройшла поза увагою філософів-персоналістів, котрі говорили про людину як персону, буття якої охоплено сплетінням антитез і парадоксів. Філософію персоналізму яскраво представили видатні мислителі Ж.-М. Доменак, П. Ландсберг, Ж. Лякруа, Е. Муньє, М. Недонсель, П. Рікер та інші. В ролі центральної і специфічно персоналістської ними була визначена антитеза двох ликів буття – особистісного, вищою формою якого виступає Бог як «особистість

особистостей», і безособистісного, символічним позначенням якого є матерія: так зване антиномічне протистояння «sacrum» і «profanum». Це протистояння було спільним для всіх персоналістів. На нашу думку в межах даного підрозділу видається необхідним розглянути оригінальну концепцію відчуження відомого філософа-персоналіста Емануеля Муньє, котрий виділяє два види відчуження: «відчуження Нарциса» і «відчуження Геркулеса» та простежити, як центральна персоналістська антиномія співвідноситься з обома видами відчуження мислителя. Іншими словами, це функціонування протиставлення руху персоналізації і руху деперсоналізації, взаємну суперечність яких і намагається зняти мислитель.

Засновник французького персоналізму слідом за С. К'єркегором визнавав антиномії та парадокси плідними структурами мислення, які здатні найбільш адекватно виражати сутність християнського бачення людини і світу. Лише з точки зору плоского, раціонального мислення, на думку Е. Муньє, антиномії і парадокси можуть здаватися безвихіддю. Насправді ж ці структури є засобом маніфестації неявних, таємничих зв'язків між аспектами реальності, які є протилежними за своїм онтологічним та аксіологічним статусом. Висвітлення трагічного зіткнення двох ликів буття в їх первинній роз'єднаності і тенденції до єднання – саме такою, наголошує мислитель, є основна функція парадоксів.

Визнаючи особистість центром переорієнтації об'єктивної дійсності, Е. Муньє розумів під цим те, що людина має досягти певного рівня особистісного існування, щоб називатися суб'єктом творення власне людської реальності. До речі, грецьке «prosopon» найбільш близьке до нашого поняття «особистість». Особистістю називають того, хто постійно прагне вперед. Але їй протистоїть світ, тому чинити супротив і захищати себе є її долею. «Я» в певній мірі втрачає себе, відрікаючись від світу, але і розчиняючись у світі «я» теж себе втрачає. Сам факт того, що світ протистоїть людині, є поштовхом до її внутрішньої трансформації та самоконструювання. Відчуження тут виступає не лише захисним механізмом

внутрішнього світу персони, але й постійним двигуном внутрішніх перетворень. Розрив, як і наступне з'єднання, відносяться до суттєвих категорій, які визначають особистість. Відчуження та поєднання виявляються діалектично пов'язаними. Проте сам феномен відчуження розглядається Е. Муньє зовсім в іншому сенсі, лише в негативному.

На переконання Е. Муньє і персоналістів загалом, перетворення дійсності з нелюдської на людську відбувається у внутрішньому світі особистості. А ядром духовного світу особистості була визнана свідомість, однак, як це не парадоксально, не вона визначає особистість і особистісну творчість (хоча значення усвідомленого вибору визнавалось безсумнівно важливим). Як наголошував мислитель, свідомість є лише частиною цілісного «Я» людини, а найліпшими із наших дій виявляються саме ці, в необхідності яких ми менше всього впевнені. В персоналістській концепції внутрішнього світу особистості велика увага приділяється проблемі несвідомого, адже саме діяльність несвідомого забезпечує зв'язок людини з цілісним світом – «долюдським» і надлюдським, і котра відкриває особливі зв'язки між «Я» і всім іншим, що входить у взаємодію з ним. Е. Муньє і його послідовники говорять про певну «розімкнутість» індивіда: про те, що людина відкрита деякій реальності, яка є ширшою ніж світ, де проходить її свідоме життя; реальності, яка з одного боку передує людині, а з іншого – перевершує її. Саме несвідоме дозволяє людині вести діалог з цією реальністю: саме через нього, на думку Е. Муньє, людина єднається з тією частиною самої себе, яка перевершує її власну свідомість.

В даному контексті, перш ніж перейдемо до аналізу антиномічного протистояння «sacrum» і «profanum», видається доцільним підійти до нього через призму суб'єкт-об'єктних відносин, які у філософській концепції Е. Муньє посідають вагоме місце. Так, розглядаючи суб'єкт-об'єктні відносини в даному контексті, важливим є навіть не те, що відбувається персоніфікація об'єкту, а те, що не йому належить пріоритет у встановленні суб'єкт - об'єктних відносин, а суб'єкту (але за тієї умови, що той з початку

наділений здатністю співвідноситись зі надреальною дійсністю). Мислитель наголошує, що є дві небезпеки в контексті суб'єкт-об'єктних відношень: це, з одного боку, повна пристосованість, абсолютна адаптація суб'єкта до об'єктивного світу, коли людина цілком механічно відтворює дійсність; а з іншого – це крайня дезадаптація, яка призводить до втрати суб'єктом зв'язків зі світом. Тому, мислитель дає негативну оцінку як абсолютній адаптації, так і абсолютній дезадаптації, і шукає певного серединного шляху, котрий він називає «недоадаптацією». Очевидно йдеться про те, що бути особистістю означає вміти говорити «ні», виражати протест, якщо відбувається повна адаптація до дійсності, то «Я» починає загрузати всередині себе. Отже, стан «недоадаптації» дає можливість суб'єкту рухатись далі. Він свідчить про те, що між суб'єктом та світом існує відстань, яку Е. Муньє називає «єднальною дистанцією», «живим простором», котрий є «способом інтимного буття нашої активності, його вихід за межі внутрішнього» [17, с. 83]. Але перш ніж вийти за межі власного «Я», людині необхідно набути те, з чим вона вийде. Власне, процес набуття «того» відбувається шляхом дистанціювання від світу об'єктів і зовнішніх зв'язків. У цей час відбувається мобілізація всіх сил людини задля оцінки тієї чи іншої ситуації, задля подолання численних протиріч, прийняття рішення та його реалізації.

Людина, в ході вирішення внутрішніх протиріч, набуття досвіду та знань, є істотою, котра прагне до буття вищого ґатунку. І це прагнення персоналістами загалом і Е. Муньє зокрема було оголошено виключно людською властивістю. В цьому сенсі екзистенціалістському «ніщо» було протиставлено християнське почуття гріховності. Далі, мислитель проводить аналогію між християнським усвідомленням гріха і адлерівським вченням про людське почуття неповноцінності, яке, на думку мислителя, відіграє позитивну роль в житті окремої людини і в історії людської цивілізації в цілому. Замість «ніщо» екзистенціалістів, котре представлене ними як брак буття, персоналісти поставили неусвідомлене прагнення до Абсолюту. Відчуження тут виступає у формі неусвідомленої туги за досконалістю,

відповіддю на «трансцендентний позов». Характерно те, що сам Бог не розглядається персоналістами як досконала людина або те, що існує об'єктивно, але як горизонт тотальності людського існування, як утопія людської цілісності, як «позов, що веде людину до вищої могутності» [17, С. 85]. Все ж таки, – як утопія людської цілісності, адже людина далека від довершеності і досконалості. Але йдеться про те, що це прагнення має бути.

Діалектичне світосприйняття Е. Муньє, яке виразилось в єдності трансцендентного та іманентного, абсолютного та відносного, відобразилося і на запропонованій мислителем концепції. Зазначимо, що вона розглядається мислителем відповідно до християнської традиції в ракурсі традиційної, центральної антиномії – «sacrum»-«profanum». Людина постає як істота, котра поєднує два зазначені онтологічно протилежні виміри. Однак для нас є важливим те, що висновки, до яких приходять Е. Муньє, відрізняються від традиційних, оскільки в нього по-іншому розставлені ціннісні акценти у тлумаченні полярних начал людської природи. Мислитель здійснює поворот до «profanum», до проблем Землі. Загалом, французькі персоналісти на чолі з Е. Муньє не просто звернули увагу на проблему профанного, вони прагнули відшукати теоретичні і практичні можливості інтеграції протилежних полюсів людського існування задля формування людини і нового вигляду світу.

Сама антитеза виступає пошуком можливостей узгодження онтологічного і аксіологічного статусу людини з порядком двох протилежних сторін буття. Оскільки було визначено, що людина поєднує в собі полярні начала особистісного і безособистісного, внутрішнього і зовнішнього, – тоді вона необхідно опиняється у стані балансування між цими протилежностями і, відповідно, їй загрожують два типи відчуження, які є вираженням крайніх форм розриву протилежностей.

На позначення двох основних типів відчуження мислитель вводить феномен «відчуження Нарциса» і «відчуження Геркулеса». На думку Е. Муньє, нарцисизм як явище був яскраво представлений у численних

суб'єктивістських формах філософії, котрі розглядають людину як ізольовану, самотню істоту, позбавлену сенсу існування і заглиблену в абсурд. До речі, однією з причин деформації західної культури Муньє вважав саме явище нарцисизму. Адже відомо, що зазначена культура виражає примат «чистих ідей» над досвідом і дієвою думкою Тож, «відчуження Нарциса» позначає відстороненість людини від реальної, земної дійсності, надмірну інтеріоризацію, заглибленість в себе. Іншими словами, «відчуження Нарциса» являє собою міжособистісне відчуження, очевидно, що і відчуження від важливих сфер соціального буття – від культури, політики, релігії та ін.

Іншою ж крайністю постала надмірна концентрація на суспільній, зовнішній, і природній діяльності, котра виявилась у вищезазначеному аспекті феномену відчуження – в самовідчуженні, що отримало назву «відчуження Геркулеса». Цей тип відчуження був пов'язаний з виробництвом і споживанням речей (вплив К. Маркса тут є очевидним). Відчуження людини від праці в капіталістичному суспільстві мислитель трактував, у значній мірі, спираючись на К. Маркса (відчуження від засобів виробництва і від продуктів праці, анонімність, знеособлення праці, перетворення людини на об'єкт маніпуляції та експлуатації з боку пануючих класів, оречевлення соціальних відносин і т. ін.). Зазначимо, що подібне тлумачення відчуження мислителем підштовхнуло філософів-персоналістів змінити спрямування своїх досліджень особистісного буття. Цьому посприяла і їх схильність до теологічної інтерпретації відчуження, котре ототожнювалося у них із гріхопадінням.

Отже, «відчуження Геркулеса» характеризується Е. Муньє як відрив людини від внутрішнього, особистісного світу, занурення в безособистісний, анонімний світ предметно-речового буття, життя заради виробництва і споживання речей. До речі, «відчуження Геркулеса» також являє собою і явище міжособистісного відчуження. Оскільки зв'язки людей, які охоплені

цією формою відчуження, неминуче втрачають свій особистісний характер, зводяться лише до організаційно-виробничої діяльності.

Продовжуючи аналіз концепції людини Е. Муньє, зазначимо, що мислитель визначає людину одночасно і як особистість, і як індивід. Розглянемо, як ці два поняття співвідносяться з двома типами відчуження. Але спершу вкажімо на те, що поняття «особистість» та «індивід» є нерозривно пов'язаними протилежностями. Мислитель наголошував на тому, що людина є активно присутньою в кожному зі своїх вчинків як у вимірі індивіда, так і у вимірі особистості. До речі, протиставлення особистості і індивіда набуває особливої гостроти не лише у творчості Е. Муньє, але і в поглядах усіх французьких персоналістів. Тож, індивід та особистість – протилежності, які взяті окремо «нічого означати не можуть, оскільки в нас самих накладаються одна на одну, виступаючи то як деградуєючий процес індивідуалізації, який виражає поразку людини, то як збагачуючий її процес персоналізації, який є відповіддю на трансцендентний позов» [112, с. 214]. Як бачимо, індивід виступає тут у якості продукту процесу деперсоналізації, котрий веде до розкладання людини в матерії, яка підкоряє її, однак вона здатна симулювати, надаючи індивіду вигляду особистості. Це і є «відчуження Геркулеса». А в ракурсі «відчуження Нарциса» індивід набуває наступних характеристик: нарцисизм визначається як фальшива позиція ,в якій сфера суб'єктивності, яка є невід'ємним атрибутом особистості, ототожнюється з хибною схильністю особистості до виключеної зосередженості на собі, до ізоляції від спільноти, що веде до відчуження від Бога та світу. Отже, «Геркулес» являє собою символ індивіда, який зводиться до функцій і ролей, які він виконує у зовнішньому світі. Він існує лише в наявному бутті, а його діяльність підкоряється «служінню тілу». В цій моделі індивіда є відсутньою «внутрішня драма людини», контроль совісті, протест проти бездуховності, несправедливості існуючого порядку речей.

Щодо співвідношення понять «індивід» - «особистість» резюмуємо: життя індивіда постає як «твердиня егоїстичної безпеки», що піднесена

атомізованим «Я» задля того, щоб обмежити себе цим панцирем від несподіваних ризиків. Особистість же показана як самовіддача себе іншим у процесі спілкування з «тілом світу і людини». Якщо індивід є продуктом деградації, розкладення в матерії або крайньої відірваності від неї, то особистість характеризується як начало життєдіяльності, здатність до внутрішньої зібраності і відповідальності, гармонійне вміння володіти собою. На думку Е. Муньє, вона завжди проявляється як протест, вибір, формування та завоювання людиною самої себе. І якщо особистість є виразом цілісної людини, то індивід – це «часткова людина», спотворена буржуазною цивілізацією, людина, в якій порушений взаємозв'язок зовнішнього та внутрішнього світу.

Розглянувши особливості кожного з типів відчуження, а також співвідношення їх з людиною, котра визначається одночасно і як індивід, і як особистість, виникає питання розв'язання антитези «Нарциса» і «Геркулеса». Спершу як «відчуження Нарциса», так і «відчуження Геркулеса» оцінювалось мислителем як зло через те, що обидва вони призводили до порушення онтологічних і аксіологічних засад людського буття. За аксіому визнавалася початкова відмінність людського способу існування як буття особистісного, поряд з якою визнавалася гомогенність людини і природно-речового світу. Підставу цього мислитель вбачав у тому, що світ природи і світ речей у сукупності, разом з людиною, належать до універсального божественного порядку і, відповідно, можуть розглядатися в єдиній онтологічній площині. І оскільки особистість не тільки трансцендентна, але і іманентна по відношенню до світу, то розв'язання антитези «Нарциса» і «Геркулеса» полягає в заклику до здобуття рівноваги між крайностями цих позицій. Суть цієї рівноваги в аспекті «відчуження Геркулеса» Е. Муньє визначав, користуючись формулою Г. Марселя, суть якої полягала в тому, що людина має бути серед речей, але не володіти ними. Іншими словами, між людиною і предметно-речовим світом мають бути відновлені «братерські зв'язки», які витікають з їх походження і призначення, а не із стосунків «пана

і раба», оскільки людина створена не для володіння матеріально-предметним буттям, а для діалогічних стосунків з ним, які формуються в процесі персоналістської діяльності особистості. Зважаючи на зазначену тенденцію до реабілітації «profanum», а також на сакралізацію дійсності, яка випливає із визнання відносної гомогенності людини і матеріально-природного світу, все ж, матерія в персоналістських побудовах виступає головним чином як неістинний, вторинний вид буття, який, тим не менше, здатний видавати себе за дещо первинне, істинне.

Прагнучи подолати обидві форми відчуження, мислитель звертається до поняття «залучення», маючи на увазі під ним три види спрямування: рух екстеріоризації (взаємозв'язок особистості із зовнішнім світом і винесення назовні своїх сутнісних сил), рух інтеріоризації (внутрішнє життя особистості, сконцентроване на первинних, глибинних прошарках свідомості) і рух трансценденції (самоподолання як внутрішній принцип особистісного буття).

Е. Муньє, який брав до уваги виключно суб'єктивний план внутрішнього світу особистості і відводив другорядного значення його об'єктивному змісту, був змушений шукати основу особистісного світосприйняття як за межами зовнішнього, так і за межами внутрішнього світу людини. Саме про це писав М. Бердяєв, коли аналізував основні протиріччя самосвідомості, говорячи, що з одного боку він переживає всі події своєї епохи, долю світу, як події, котрі відбуваються власне з ним; а з іншого боку, він болісно переживав чужість цього світу, далекість всього, свою віддаленість від усього. М. Бердяєв критикував ці концепції, які заперечують роль суб'єкта в історичному ході подій, таким чином приходячи до заперечення будь-якої об'єктивної обумовленості людського «Я». Персоналісти загалом, і Е. Муньє зокрема, стояли на позиції абсолютної незалежності внутрішнього світу людини від конкретно-історичних реалій часу. Але ж, в основному, особистість формують умови, в яких протікає її

буття, і заперечувати цей факт є іншою крайністю поряд з запереченням ролі суб'єкта в історії.

Позиція персоналістів зводилась до того, що існує конкретна людина і світ, які взаємопов'язані та взаємодіють. Людина, яка стала персоною, здатна змінювати себе і світ, і ніхто більше такою властивістю не володіє. Існує суб'єкт і об'єкт, а все інше – абстрактні сутності. Французька школа персоналізму, яку очолює Е. Муньє, під впливом М. Бердяєва сприймає цілий ряд принципових положень, котрі були розвинуті екзистенціалізмом, все ж орієнтує свої зусилля на єдності персон. Вводячи поняття «інтимність», Е. Муньє покладає надії, що воно має захистити цілісність персони від зовнішніх обставин і сил, але разом з тим і не дати закритися у «собі», відсторонюючись від інших персон. Ця «інтимність» мала сформувати новий тип спільноти, яка б відрізнялась від формально-юридичного об'єднання живих організмів.

Е. Муньє, таким чином, прагне віднайти певний соціальний ідеал людини, в якому б збігалось її особисте і суспільне життя, котрі не є відірваними одне від одного, а люди керувалися б духовними цінностями, які сформульовані в християнській традиції. Так була б вирішена і проблема суспільного життя і, власне, досліджувана Е. Муньє проблема «відчуження Нарциса» і «відчуження Геркулеса».

Підбиваючи підсумок написаного, зазначимо, що ми розглянули онтологічні засади феномену відчуження на прикладі представників релігійного екзистенціалізму, а саме М. Бердяєва, С. К'єркегора, Г. Марселя, К. Ясперса та також взяли до уваги оригінальну концепцію відчуження представника персоналізму Е. Муньє, котрі, на нашу думку, найяскравіше репрезентують проблему самовідчуження, міжособистісного відчуження. С. К'єркегор поставив питання відчуженості від світу, Г. Марсель та М. Бердяєв вирішують зазначену проблему через комунікацію людини з Богом, а Ясперс через філософську віру. Е. Муньє прагне віднайти певний соціальний ідеал людини, в якому б збігалось її особисте і суспільне життя, котрі не є

відірваними одне від одного і базувалися б на християнській традиції. Зосередженість мислителів на проблемах людського буття допомогла глибше проникнути до світу відчуженої людини, і через призму відношення людини до Бога, з'ясувати можливість зняття внутрішньої напруги сучасної людини.

3.3. Аналіз суб'єктивних переживань відчуження особистості від зовнішнього світу

Трагічні та драматичні фактори історичного процесу (зокрема, світові війни), збільшили масштаби відчуження та самовідчуження в сучасних умовах життя людини та сприяли зростанню відчуття відчаю, туги та трагічності власного існування.

Представники першого (релігійного) підходу продемонстрували нам спробу розв'язання проблеми відчуження та дали людині надію та орієнтир в особі Бога. Покладаючись на Бога, людина легше переживає як внутрішні протиріччя, зокрема самовідчуження, так і протиріччя, що пов'язані з соціальним буттям, в тому числі міжособистісне відчуження, відчуження від культури, політики тощо.

Що дозволяє відволіктися від трагізму власного відчуження представникам другого напрямку? Мислителі, які яскраво представили другий варіант вирішення проблеми відчуження: А. Камю, Г. Маркузе, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гасет, Ж.-П. Сартр, З. Фройд, Е. Фромм (концепцію якого ми вже розглядали), М. Хайдеггер та ін. кардинально по-іншому розв'язують проблему відчуження, відходячи від Бога і покладаючись на зусилля самої людини. Замість Бога вони покладаються на творчість, свободу, вибір і т. ін., що дозволяють людині комфортніше почуватися у світі, сповненому протиріч.

Теоретичні погляди цих мислителів є особливо цікавими, бо їх концепції відрізняються від більшості інших або оригінальною постановкою питання, або специфічною методологією її дослідження, або нетрадиційними висновками. Врешті, всі сучасні концепції відчуження широко використовують ідеї, підходи і висновки, що були напрацьовані попередньою дослідницькою традицією з моменту постановки проблеми відчуження. Але разом з тим в них проявляються принципово нові елементи.

В екзистенціалізмі не існує поняття буття як об'єктивної реальності, що є основою людського існування. Буття трактується як людське буття, точніше як свідомість людини, що в свою чергу слугує основою для існування двох світів: світу екзистенції (внутрішнє «Я») і світу «об'єктивації», відчуження (природа, суспільство). При цьому другий світ трактується як «ілюзорне буття», що одночасно і залежить від людини, і протистоїть їй. Таке буття виникає як «складна установка свідомості», як результат спрямованості екзистенції назовні, а не на себе. Тобто зовнішній світ існує лише завдяки суб'єкту, а не об'єктивно. Відійти від зовнішнього, відчуженого світу можна лише звернувшись до самого себе, до внутрішнього світу, до суб'єктивної реальності («духу», «сущому» за Бердяєвим). Але повністю відмовитися від «абсурдності» світу, подолати відчуження, людина не в змозі, адже природа самої людини полягає в «абсурдності», «ніщо», «свободі» (Камю, Сартр, Бердяєв). Оскільки людина не знає, якою вона буде завтра, оскільки вона є «можливістю», то вона створює і світ, схожий на себе, тобто «можливий». А це означає, що у екзистенціалістів в «примарну реальність» (Бердяєв) перетворюється не тільки відчужений світ «об'єктивації», але і саме дійсне людське буття. Воно «вислизає», як і зовнішній світ. Звідси і людина характеризується як прохач буття, «сусід» буття (Хайдеггер).

Передвісником багатьох сучасних ідей і теорій, що безпосередньо пов'язані з проблемою відчуження, був Ф. Ніцше. Значна частина ідей мислителя викладена в його основних працях «Так казав Заратустра», «Потойбіч добра і зла», «Воля до влади» та інших. Одним з вихідних пунктів його філософування були усвідомлення і утвердження того, що, на яку б філософську позицію не стала людина, в наші дні ясно одне: світ, в якому ми живемо, є помилковим і вся європейська культура наближається до катастрофи. Усвідомлення цієї кризи є наскрізним у філософії Ніцше, яка виступає значною мірою в ролі певного передчуття всезагального руйнування культури. Все на нашому шляху є небезпечним, вважав мислитель. Врешті, відчуття трагічності і приреченості людини і культури

обумовлювались уявленнями Ніцше про світ і людину. Важливою рисою філософії мислителя була бунтарська критика людини і суспільства, що виявлялася не завжди об'єктивною. Ніцше став одним з перших та потужних критиків капіталістичного суспільства, яке загалом характеризувався ним в контексті проблеми людини і відчуження. Підкреслюючи несвободу і відчуженість людини в сучасному їй соціумі, Ніцше відзначав, що життя в суспільстві зводиться до того, що кожна окрема людина приноситься в жертву і слугує знаряддям.

Безпосередньо пов'язуючи проблему відчуження з проблемою свободи, мислитель стверджував, що як і в минулому, так і тепер всі люди поділяються на рабів та вільних. Тому той, хто не може мати в своєму розпорядженні дві третини дня особисто для себе, повинен бути названий рабом, ким би він не був: державним службовцем, вченим тощо.

Констатуючи деякі види і форми відчуження в суспільстві в значній мірі через посередництво критики моралі та релігії (християнства), Ніцше вказував, що зняття відчуження можливе, але лише у випадку переоцінки всіх цінностей та ліквідації моралі взагалі. Тому, висуваючи власну концепцію руху людства до нового елітарного суспільства, мислитель, хотів він цього чи ні, стверджував відчуження у якості вічного супутника людини. Переживши гірке розчарування в творчих можливостях народних мас і критикуючи їх за підпорядкування стадним інстинктам, нездатність подолання власної слабкості, Ніцше дійшов висновків, що історичний оптимізм не має основи і що культура за своєю суттю є рабською. Ця ідея стала однією з домінуючих у філософії мислителя.

Оригінальна інтерпретація Ніцше проблеми людини і відчуження не вписувалась в існуючу раціоналістичну філософську традицію. В цілому, його філософія визначила принципово нове бачення проблеми людини і відчуження, що у дослідженнях ХХ століття виступила як проблема кризи людини, людськості та культури.

Одним з перших європейських філософів, що сприйняв ідеї Ніцше як геніального пророка, був Хосе Ортега-і-Гасет, чия оригінальна філософія виступила у вигляді своєрідного мосту між «філософією життя» і сучасною філософією існування. В працях Ортеги-і-Гасета «Повстання мас», «Дегуманізація мистецтва» домінуючою темою стала проблема життя і повстання мас у відчуженому світі.

На думку Ортеги-і-Гасета, в сучасній Європі вся влада у суспільстві перейшла до мас, котрі не повинні і не в змозі управляти ні власною долею, ні суспільством. Саме тому Європа переживає дуже серйозну кризу. В загальних рисах ця криза, на думку мислителя, в значній мірі ініційована бездумним розривом теперішнього з минулим, безвідповідальною політикою прогресивного лібералізму і соціалізму, що втратили керування історією, забули про пильність, втратили живість і силу. І ось життя стало некерованим і свавільним. Мотиви безконтрольного і некерованого розвитку культури і цивілізації нині стали однією зі звичних мотивів проблематики відчуження людини. Мислитель звернув увагу на створену європейцями «найнеспокійнішу історію».

Констатуючи «життєву дезорганізацію» європейської культури та історії, мислитель зображував вражаючу картину сучасного відчуженого і скупченого життя людей. На думку мислителя, міста переповнені людьми, будинки – мешканцями, готелі – приїжджими, потяги – пасажирами, кафе – відвідувачами, вулиці – перехожими і т. ін. І те, що раніше було простим – знайти собі місце, тепер стало вічною проблемою.

В цілому, даючи оцінку сучасній культурній і політичній ситуації, Ортега-і-Гасет звертав увагу на доволі істотні зміни типу сучасної людини, котрі перетворюють її на носія різноманітних імпульсів, загрозливих для теперішнього та майбутнього існування культури і цивілізації. Виникнення цієї нової і дещо неочікуваної ситуації мислитель пов'язував в першу чергу з тим, що цивілізація XIX століття, що сформувала посередню людину, закинула її в нові умови багатоманітного індустріального світу, які вона не в

зможі оцінити як результат зусиль попередніх поколінь і не відчуває вдячності у зв'язку із цим. Ця неврівноваженість прав та обов'язків викривлює її натуру, розбещує її в самому корені, відриває її від дійсної сутності життя. Цей новий тип людини, «людина самозадоволена» – втілене протиріччя самої сутності людського життя. Тому, коли вона починає задавати тон у суспільстві, треба голосно попереджати про те, що людству загрожує виродження, духовна смерть.

Така оцінка ситуації значною мірою була пов'язана з тим, як мислитель розумів природу, сутність та основні характеристики «людини самозадоволеної». Самозадоволена людина – це посередня «людина маси», що просякнута хибними відчуттями легкості сучасного життя і абсолютною, інколи навіть агресивною, задоволеністю своїм, як правило, в дійсності низьким моральним і бідним інтелектуальним потенціалом. Це тип людини, що не сприймає дискусії і конструктивної критики, що не визнає зовнішніх авторитетів, що наділений комплексом оманливої переваги і жорстокого ставлення до оточуючих. Панування держави в цих умовах становить собою велику загрозу, бо вона підкоряє життя людини і втручається у всі сфери її життя. Такий стан речей, на думку мислителя, неодмінно закінчиться катастрофою.

Вагомий внесок у розвиток розуміння відчуження і самовідчуження людини зробив німецький мислитель Мартін Хайдеггер. Розробляючи екзистенційну теорію людини, мислитель зосередив свою увагу на проблемі буття, оскільки, на його думку, питання про буття є найголовнішим з усіх. Визнаючи початкову здатність людини до розуміння буття внаслідок його «відкритості», Хайдеггер прагнув подолати несправжнє розуміння буття. І запропонував в якості найбільш суттєвої його характеристики «тимчасовість», під якою він розумів конечність існування людини і відповідні їй переживання людей.

Одним з наслідків прагнення Хайдеггера до пізнання справжньої реальності стала створена ним концепція апріорних форм людської

особистості (турботи, тривоги, страху і т. ін.), що складають «буття-у-світі», тобто суб'єктивне буття людини. Принципово важливим моментом філософії існування мислителя став його висновок про те, що визначення сенсу людського існування ніколи не може бути висловлено у формі відповіді, так як є по суті запитанням. І тим не менше, вивчаючи історичну сутність людини і задаючи питання про сенс буття, Хайдеггер відзначав «закинутість» людини у світ та істотні риси «бездомного» життя людей в ситуації, коли «бездомність стає долею світу».

Закликаючи до буттєво-історичного осягнення цього буття, мислитель констатував, що те, що Маркс усвідомив слідом за Гегелем як відчуження людини, сягає своїм корінням у бездомність новоєвропейської людини. «Оскільки Маркс, осмислюючи відчуження, проникає в сутнісний вимір історії, остільки марксистський погляд на історію перевершує міцну історіографію» [186, с. 336].

Хайдеггер вважав, що основною причиною того, що бездомність і відчуженість стають світовою долею, виступає те, що людина пізнається (і тому існує) як «пан суцього», а не як «пастир буття». Тому ні гуманізм, що визначає людину як раціональну істоту, ні метафізика, що не виходить за межі визначення людини як суцього, не в змозі вирішити цю проблему саме тому, що з самого початку мають справу з відчуженою людиною.

Мислитель стверджував, що в сучасному суспільстві яскраво простежується одна тенденція, суть якої полягає в тому, що чим більш дійсним є створюваний людиною світ, тим менш дійсною стає сама людина. Відбувається «розчинення» людини у світі та втрата людиною власного світу. Саме тому на перший план і виходить проблема потаємних можливостей людського буття на протипагу тій дійсності, де для людини не лишається місця.

Утверджуючи примат філософського мислення і вторинність науки по відношенню до філософії, Хайдеггер відзначив загрозу зростаючого тиску техніки на людей і застеріг від технічної ейфорії. Вважаючи, що техносфера

стає одним з джерел відчуження, він звернув увагу і на загрозу, котра таїлася в тому, що сутність сучасної техніки людиною ще не пізнана. Оскільки сутність техніки, як і взагалі все сутнісне, найдовше залишається потаємним.

Віддаючи належне дослідженню людської долі, мислитель дійшов до висновку, що доля не є наслідком рокового примусу, адже людина тільки і стає вільною, оскільки прислуховується до місії.

Важливе місце у творчості мислителя займає ідея боротьби за людське в людині, подолання самовідчуження, знаходження людиною самої себе. Аналізуючи кризові явища в системі традиційного людинознавства, а також в духовному житті Європи ХХ століття, Хайдеггер писав, що будь-яке справжнє звільнення це не просто зривання ланцюгів і відкидання обов'язків, але перш за все інший погляд на сутність свободи. На думку мислителя, свобода полягає в тому, що на місце спасіння як міри будь-якої істини, людина впевнюється в собі як в суцюзому, спираючись таким чином на саму себе. Приділяючи значну увагу з'ясуванню способів, засобів і соціальних наслідків подолання релігійного відчуження людини, мислитель справедливо зауважував, що варварське заперечення християнства, що було основним культурним пластом європейської цивілізації протягом майже двох тисяч років, не може призвести ні до чого іншого, окрім масового обезлюднення людини і втрату нею базових моральних орієнтирів. На думку Хайдеггера, християнство остаточно втратило свою середньовічну доленосну силу. Тим не менше, його історичне значення полягає вже не в тому, що воно здатне створити саме, а в тому, що з початку Нового часу і протягом його воно залишається тим, від чого явно або неявно самовизначається нова свобода.

Хайдеггерівська концепція відчуження та самовідчуження людини виявила нові межі проблеми. Викладена оригінальною мовою філософії існування, вона посилила розуміння відчуження як одного з сутнісних вимірів історії і стимулювала подальшу розробку проблеми.

Великий вплив на еволюцію уявлень про відчуження та самовідчуження людини мала творчість французького філософа, прозаїка та

драматурга Жана-Поля Сартра. Мислитель пов'язує феномен відчуження з феноменом свободи. Сучасну людину він розуміє як відчужену істоту, чия індивідуальність стерта та стандартизована, та підпорядкована різним соціальним інститутам, які панують над нею, а не навпаки. Приміром, держава, що представляє відчужений феномен, сприяє відчуженості у суб'єкта здатності брати участь у спільному управлінні справами. Таким чином, людина позбавлена найголовнішого, а саме здатності творити власну історію. Самовідчужена людина, знаходячись в матеріальному світі, опиняється під тиском предметів та явищ дійсності: на неї все тисне, все є нав'язливо-присутнім. Одразу пригадується головний герой твору Сартра Антуан Рокаnten, буття котрого пронизане нудотою. На противагу цьому відчуттю мислитель стверджує особливі, безпосередні, цілісні людські стосунки.

Отже, центральне місце в творах Сартра займали проблеми свободи та відчуження в житті людини, взаємовідношення людини і світу, сенсу життя. Аналізуючи форми виявлення буття в людській реальності, мислитель прийшов до думки про її триєдину сутність, що об'єднує «буття-в-собі», «буття-для-себе» та «буття-для-іншого». При цьому передбачалося, що неодмінне зіткнення відчуженої людини з буттям викликатиме «нудоту», тобто непереборне відчуття відсутності сенсу індивідуального та соціального життя. Це відчуття, на думку мислителя, є однією з основних передумов свободи. Адже той, хто оволодів свободою – пізнав сенс життя, котрий полягає у відсутності сенсу.

Постійно підкреслюючи ворожість зовнішнього світу по відношенню до людини, Сартр стверджував, що людина прагне подолати цю ситуацію. І що саме подолання знаходиться в основі людської потреби і всього людства. Виправдовуючи і пропагандуючи активну життєву позицію кожної людини, мислитель відзначав, що соціальна цінність особистості вимірюється в кінцевому рахунку її «проектом», тобто світовідчуттям, пов'язаним зі змінами навколишньої дійсності. І якщо не відрізнити «проект» як

«подолання» від обставин, то взагалі не лишиться нічого, окрім інертних проектів, і історія зникне.

Розвиваючи уявлення своїх попередників про зв'язаність проблеми відчуження і свободи, Сартр створив оригінальне вчення про свободу, що стало не тільки принципово важливим результатом його філософії, але і всього екзистенціалізму. Заперечивши роздуми з приводу дефіциту свободи, мислитель проголосив, що людина, перш за все є вільною. Стверджуючи, що природа людини не може бути ані доброю, ані злою, Сартр наполягав на тому, що свобода корениться в самій природі людини і є невід'ємною її частиною. Аналізуючи свободу переважно в контексті індивідуальної свідомості і самосвідомості, мислитель дійшов висновку, що свобода постає як сутність, джерело і єдина можливість істинно людської поведінки та існування. На думку філософа, людина цілком і завжди є вільною, в іншому випадку її просто немає. Проголошуючи своєрідну приреченість людини до свободи, Сартр підкреслював невідчужуваність її. Приреченість людини до свободи, за Сартром, не виключає, а, навпаки, передбачає усвідомлену боротьбу за неї. Утверджуючи свою свободу діями, людина має «проекувати» і створювати сама себе у відповідності до високих стандартів гуманізму і соціальної відповідальності.

Підкреслюючи соціальну відповідальність людей за все, що відбувається у світі, мислитель особливо наголошував на персональній відповідальності кожної окремої людини за все, що відбувається за її участю або неучастю. В його творчості особливо лунають мотиви відповідальності людини перед іншими людьми і особливо перед самим собою. Категорично заперечуючи ідею запрограмованості людини державою і суспільством, Сартр наполягав на праві та обов'язку людини формувати власну особистість. Сформульований мислителем головний принцип екзистенціалізму – людина є лише те, що вона сама з себе робить – став суттєвим вкладом духовне життя людини. Зауважуючи про важливість вибору для людини в будь-якій ситуації її життя, мислитель підкреслював,

що свобода має місце тільки в ситуації, а ситуація існує через свободу. Людська реальність завжди стикається з протиріччями і перешкодами, які вона не створювала. Бути вільним означає не досягати того, чого прагнули, а саме визначатися до прагнення, іншими словами, це означає обирати самому.

Розглядаючи відчуження, як правило, в ракурсі моральних та психічних орієнтацій людини, Сартр все ж брав за основу своїх міркувань з цього приводу відношення людини до оточуючої дійсності. Основним імпульсом, що приводить до руху всі механізми діалектики в соціальному житті, за Сартром, виступає «рідкість» («брак», «потреба»), тобто одвічна недостатність предметів споживання. Саме «рідкість» є базисним людським відношенням (це стосується не тільки природи, але і людей), оскільки саме вона детермінує самовизначення людини як творця історії.

На думку Сартра, чим більш схожими є потреби людей, тим більш ворожими виявляються їх стосунки в, так би мовити, практичному полі. Виходячи з цього, людина для іншої людини постає чужим видом. Життя людей таким чином перетворюється на відчайдушну боротьбу з потребою, в котрій вона перетворює природні речі в знаки та знаряддя власної діяльності. Тим самим, на думку мислителя, людина олюднює матерію і матеріалізує та обезлюднює себе. Так виникає світ «антилюдини». Сартр стверджував, що людина відчужується від власної сутності, втрачає її заради існування людських речей. В ході прогресу людських знань «матерія», завдяки існуючим у ній людським протиріччям стає рушійною силою історії. Джерело історичної необхідності складається як результат відчуження людської свободи в матеріальний світ. Перетворюючись таким чином на свою протилежність, тобто на річ, людина тим самим створює антилюдський світ, для якого є характерним розбіжність результатів діяльності з усвідомлено поставленими цілями. Саме тому у відчуженому світі, в котрому остаточно зазнала поразки правда життя, ми здобули єдину впевненість, а саме впевненість у власному безсиллі.

Сартр стверджував, що саме процеси відчуження і самовідчуження людини породжують вічний закон – перетворення людської практики на антипрактику, цілей – на антицілі, свободи – на необхідність. Опинившись в такій ситуації, людина не може не боятися власної свободи та не страшитися бути єдиним джерелом цінностей світу і нести на собі весь його тягар.

Свобода, на думку мислителя, не надає сенсу світу, не є засобом, що єднає людей навколо певної визначеності, вона представляє собою лише абсурдність, що не має кінця. Передбачаючи, що «ніщо» виступає у якості вихідного принципу людського існування та основи свободи людини, Сартр дійшов висновку, що покликанням людини є тільки самотнє переживання власної свободи здійснення численних рішень та виборів, не обумовлених нічим, окрім них самих. Реалізація «самого себе» в будь-якій ситуації і життя у згоді з самим собою в постійній тривозі і усвідомленні своєї нікчемності – такими уявлялися Сартру форми вивільнення індивідуальної свідомості в умовах відчуження як вічної дійсності. Що ж залишається людині? Чи може людина подолати власне «ніщо»? Існує принаймні два варіанти виходу на цьому шляху. Перший полягав у тому, що людина втікає від власної свободи і досягає певної, відносно постійної форми життя. Це проявляється у тому, що людина прагне бути такою, якою її бачать інші, жити, як всі. Другий варіант полягав у наступному: у бунті проти традиційної моралі, запереченні релігійних постулатів.

Заперечуючи Бога, людина на думку мислителя, стає більш відповідальною за своє життя. Людина має діяти так, ніби їй належить замінити собою відсутнього Бога. Іншими словами, бути людиною – це прагнути бути Богом. Без цього ж прагнення людини немає. Виходить, що вічний спадок людини не бути тим, чим є і бути тим, що не є. І людина даремно втрачає себе, адже її буття це лише вічна відстрочка.

Заперечуючи гуманність і розумність основних соціальних інститутів сучасного суспільства, Сартр говорив про їх відчуження від людини, бо вони тільки що і роблять, що нівелюють особистість кожної людини., придушують

її. Тож, всією своєю творчістю мислитель виражав протест та тривогу проти панування пагубних ілюзій, омани і монополізації людського життя і наполегливо шукав шляхів послаблення відчуження та самовідчуження. Ці шляхи пролягали через ствердження самоцінності вільного та відповідального вибору людини.

Величезний вплив у розвиток уявлень про тотальність відчуження в сучасному світі вніс видатний французький мислитель ХХ століття Альбер Камю. Філософські уявлення мислителя з самого початку носили доволі радикально - ірраціоналістичний характер. Мислитель був певен, що світ сам по собі є нерозумним, а історія людського мислення – це історія покаяння у власному безсиллі. Вся історія наукових знань, на думку мислителя, є безперервною боротьбою почуття та розуму. Крізь тисячоліття сходять до нас первісна ворожість світу. Адже стаючи самим собою, світ вислизає від нас. Людина не може пізнати ні світ, ні саму себе, в чому зізнається Камю: «Нічим не заповнити рову між достовірністю мого існування та змістом, котрого я прагну йому надати. Я назавжди відчужений від самого себе» [60, с. 33].

Приреченість людини на смерть (та головне філософське питання Камю: чи варте життя того, щоб його прожити), страх, абсурдність і трагізм буття людини у світі складають величезний простір для панування відчуженості її від світу. Трагічна відчуженість людини не дозволяє злитися з непорушним світом, котрий протистоїть історії з її хвилюваннями та суєтою. І якщо Всесвіт раптово позбавляється ілюзій та пізнань, то людина опиняється у ньому зайвою. Йдеться про те, що абсурд та його джерела знаходяться не в самому світі і не в самій людині, але в їх спільному суперечливому існуванні, що передбачає вибір людиною бунту в якості світоглядної позиції.

Необхідно зазначити, що в творчості Камю дуже часто відбувалася свого роду підміна аналізу передумов та основ відчуження людини від світу роздумами про абсурдність всього існуючого. На кінець додамо, що до сфери

відчуження та самовідчуження людини мислитель відносив зв'язки між людьми, також історію та суспільство в цілому. Згідно з поглядами Камю, корінні протиріччя між внутрішнім світом людини та оточуючою дійсністю, виступають як постійно зростаюча прірва. Також мислитель заперечував уявлення про те, що ніби осягнення божественної першооснови світу здатне перетворити існування людини, зняти конфлікти, що породжені відчуженням. У зв'язку з цим вимальовуються два варіанти існування людини: або вона невільна і за зло відповідальний Бог, або ж навпаки, людина вільна і несе відповідальність за все, але тоді Бог не є всемогутнім. Далі, передбачаючи можливість вирішення трагічного протиріччя людини з природою та з самою собою у втечі від суспільства, Камю тим не менше зміг продемонструвати й інші варіанти подолання відчуження та абсурдності існування людини в сучасному світі. Не зважаючи ні на що, мислитель закликає людину до стоїчного протистояння абсурдності світу, навіть якщо все це є безнадійним.

Підводячи підсумок підрозділу варто зазначити, що представники нерелігійного напрямку екзистенціалізму А. Камю, Г. Маркузе, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер та ін. через центральні категорії «творчості», «свободи», «вибору» та ін. прагнуть примирити людину з відчуженим світом. Подолати відчуженість, викоринити її з життя людини їм попри все не вдається. Адже людина не може вийти за межі «нещасної свідомості» в реальному, земному світі. Оскільки світ є абсурдний (Камю), потрібно вміти в ньому жити і ставити абсурдні запитання. Бунт – це духовний протест, на відміну від соціального (з цим, мабуть, погодяться всі екзистенціалісти). Проблема вибору і свободи поступово переростає в проблему міжособистісного спілкування і взаємного співчуття. Людська діяльність, як і вся історія, не мають сенсу. Встановити зв'язок між собою люди можуть лише у випадку співчуття один до одного, бо це дозволяє відволіктися від трагізму власного відчуження.

Висновки до третього розділу:

Третій розділ, що має назву «Перспективи розв'язання проблеми відчуження в екзистенціальній антропології» був присвячений аналізу наступних аспектів:

1. Розглянули постановку філософсько-антропологічної проблеми відчуження. Погляди російських мислителів М. Гоголя та М. Достоевського багато в чому визначили розвиток філософської думки в наступному столітті. На шляху подолання відчуження мислителі зробили свій вибір – релігійний, зокрема християнський. І для мислителів ХХ століття постало як мінімум два варіанти вирішення проблеми відчуження: релігійний вибір або вибір, що базується на власних зусиллях людини через посередництво категорій «свободи», «творчості» тощо.

2. Показали зв'язок феномену відчуження із сакральним виміром людського буття, тобто у зв'язку з Богом. Дана позиція стала логічним продовженням шляху, запропонованого російськими мислителями, і що полягав у зверненні людини до Бога, бо самотужки людина не в змозі розв'язати конфліктність буття. Ми проаналізували онтологічні засади феномену відчуження на прикладі творчості релігійних мислителів, котрі на думку автора, найяскравіше представили проблему самовідчуження та міжособистісного відчуження: М. Бердяєва, С. К'єркегора, Г. Марселя, Е. Муньє, К. Ясперса. С. К'єркегор поставив питання відчуженості від світу, Г. Марсель та М. Бердяєв наполягали на комунікації людини з Богом, а Ясперс на філософській вірі. Е. Муньє прагнув віднайти певний соціальний ідеал людини, в якому б співпадало її особистісне і суспільне життя, що не є окремими сферами і які б базувалися на християнській традиції. В цілому, мислителі прагнули з'ясувати можливість зняття внутрішньої напруги сучасної людини через співвіднесення її з Богом.

3. Проаналізували суб'єктивні переживання відчуження особистості від зовнішнього світу та прагнення його подолати власними зусиллями.

Представники даного підходу прагнуть знайти відповіді на ці ж вічні запитання, проте на принципово інших засадах. Мислителі нерелігійного характеру А. Камю, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гасет, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер та ін. прагнуть примирити людину з відчуженим світом через вибір, творчість, свободу та ін. Але подолати відчуження, викоринити її з життя людини їм попри все не вдається, бо буття є абсурдним і розколотим.

Для екзистенційної філософії в різних її варіантах характерне прагнення показати, що почуття відчуження, самотності та ін. не є результатом суто зовнішніх і випадкових обставин життя людини, але корениться в самому її бутті, в способі існування «Я». В цьому сенсі буття особистості з самого початку постає самотнім, відокремленим та відчуженим, навіть якщо людина цього і не відчуває. Проблема відчуження в екзистенціалізмі витікає з протиставлення раціонального та інтуїтивного пізнання, внутрішнього людського існування – зовнішньому, природному і соціальному, світу. Отже, вільна людина є повністю відповідальною за своє світовідчуття та світорозуміння. Вона має обрати самостійно власні цінності, і якщо людське життя має сенс, то тільки той, котрий людина сама йому надасть.

Врешті, екзистенціалісти зробили акцент на емоційно-психологічній стороні феномена відчуження. Вони відображають відчуття безсилля, відсутності смислу всього існуючого та самого існування (Камю), аксіологічну кризу, кризу культури, мистецтва (Бердяєв, Марсель, Ясперс), зростаюче відчуження між людьми, втрату автентичності особистості (Сартр). Всі ці суб'єктивні переживання пов'язуються із залежністю людини від знеособленого світу буденності і масової культури. Але екзистенціалісти не дали цілісної картини відчуження. Вона ніби розпорошена на явища дегуманізації, самотності, абсурдності буття тощо.

РОЗДІЛ 4. ВНУТРІШНЄ «Я» ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЇЇ ВІДЧУЖЕНОСТІ ВІД СВІТУ

4.1. Екзистенціали усамітнення, самотності та відчуження як невід'ємні виразники внутрішньої сутності сучасної людини

Кожна людина має особливу потребу у «власному просторі» (так званий «життєвий простір особистості»), який можна розглянути принаймні у двох аспектах: або як іманентну потребу у перебуванні на самоті з собою (усамітнення), або ж як певну дистанцію для комфортної комунікації людини.

Стосовно аспекту дистанціювання під час комунікації, то тут йдеться про власний простір, неодмінним атрибутом якого постає категорія «межі». Влучно описує зазначений аспект американський мислитель, трансценденталіст Генрі Торо у своїй праці «Уолден, або Життя в лісі»: «В моєму маленькому будиночку я відчував часом лише одну незручність: неможливість відсунути від гостя на належну відстань, коли ми починали говорити великі думки великими словами» [див.: 169]. Мислитель обстоював позицію, згідно з якою, між людьми, як і між націями, повинні бути природні широкі межі і навіть нейтральна зона. Бо перебуваючи надто близько, люди втрачають саму можливість комунікації між собою. Адже, якщо кинути у тиху воду надто близько два каменя, то кола, що виникнуть в результаті цього, зіштовхнуться. Цей приклад мислителя демонструє те, що якщо ми бажаємо найбільш тісного спілкування, ми повинні не тільки мовчати, але віддалитися одне від одного настільки, щоб голоси не можна було почути. «Коли наша бесіда переходила на більш піднесені та важливі теми, ми поступово відсували стільці до протилежних стін, але і тоді нам не вистачало місця» – продовжував мислитель у своїй праці [див.: 169]. Як бачимо, дотримання меж життєвого простору особистості сприяє забезпеченню внутрішнього комфорту людини під час комунікації, а порушення їх

призводить до внутрішнього неспокою і, врешті, до відсторонення від іншого.

Говорячи про інший аспект «внутрішнього простору», то як вже зазначалося, потреба в усамітненні (відособленні) є іманентною, і без неї неможливо зберегти і створити своє «Я». З якого моменту людина починає відчувати свою окремішність та відособлення від інших? На думку деяких дослідників це стається на четвертому-п'ятому році життя людини і пов'язується з певною диференціацією уявлень про себе: коли нерозділене і початково злите уявлення перетворюється на складну структуру «Я-образ» [106, с. 95].

Категорія «усамітнення» є співзвучною категорії «самотності», інколи ми зустрічаємось з визначенням усамітнення як «позитивної самотності» (цей аспект буде розкрито в ході роботи). Дійсно вони є складовими буття людини, але мають принципово різне значення для неї. В цьому сенсі цікавим видається погляд на усамітнення та самотність та межі їх взаємодії.

Деякі мислителі представляють категорію самотності в наступних аспектах: як самотність-«бездомність», що говорить про невизначеність ролі і смислу людського перебування у світі. Йдеться про неприкаяність людини в нескінченності та про відсутність встановленої гармонії людини зі світом (позиція Бубера, К'єркегора, Ніцше, Паскаля, екзистенціалістів).

Як самотність-незліянність, себто йдеться про початкову і нездоланну відокремленість існування «Я» від іншого існування (екзистенціалізм, феноменологія).

Наступний аспект самотності – це самотність-відповідальність, іншими словами «приреченість» кожної людини на самостійний вибір власної позиції та діяльності та пов'язану з цим неможливість перекладання відповідальності на когось іншого (позиція Сартра та інших екзистенціалістів).

Нарешті, останній аспект, котрий розглядає самотність-усамітнення, як добровільне уникнення контактів з іншими людьми, що має на меті зосередитися на якійсь справі або ж на самому собі (позиція Г. Торо та інших

трансценденталістів) [див.: 39].

Представники психології (Вейс, Бубер, Фромм-Рейхман, Мустакас та ін.) розглядають самотність і як проблему, і як ресурс особистісного росту. Якщо мислителі розглядають самотність як проблему, то феномену надають статусу гостро суб'єктивного, індивідуального, унікального переживання. Однак, за всієї унікальності будь-якого переживання самотності, існують елементи, що є загальними для всіх його проявів, а саме: повна заглибленість в самого себе, цілісність цього почуття; особлива форма самосприйняття – відчуження; відчуття втрати і краху. Головна небезпека самотності, на думку мислителів, полягає у тому, що чим більше людина зосереджується на собі, тим менш осмисленим стають її взаємозв'язки з іншими.

Як вже зазначалося, поряд з поглядом на самотність як на проблему, існує погляд на неї як на ресурс особистісного росту. В цьому випадку самотність виступає ознакою особливої зустрічі людини з універсальними «архетипами», під час якої може відбутися момент самовизначення, набуття самості. Але для того, щоб самотність стала ресурсом, необхідне її прийняття на екзистенційному рівні, а не боротьба та подолання її. Мислителі обстоюють думку, що без відділення не можливий ріст, він передбачає індивідуалізацію, самоконтроль, здатність стояти на власних ногах, незалежність. Зазначається, що людині життєво необхідно навчитися переживати та терпіти самотність. Саме це формує доступ до внутрішніх ресурсів, що дозволяють жити зі своєю екзистенційною ситуацією. В даному випадку самотність не ізолює людину, не є причиною розколу її внутрішнього «Я», а навпаки, посилює індивідуальну цілісність, чуттєвість та людськість [137, с. 91].

Зазначимо, що тільки в XIX столітті в історії західної думки трансценденталістами: Р. Емерсоном, Е. Олкоттом, Т. Паркером, М. Руллером, Г. Торо та іншими вперше були розрізнені «самотність» та «усамітнення» як окремі феномени. Не можна не зауважити, що сама категорія «самотності» вживається мислителями в різних смислах: або як

усамітнення людини з природою, або ж як переживання людиною своєї чужості натовпу. Цю нечіткість можна пояснити прагненням трансценденталістів не стільки строго та академічно проаналізувати феномен, скільки інтуїтивно його відчувати та пережити. Тим не менше, понятійну різницю між самотністю та усамітненням мислителі вже намітили, хоча і не виразили в чіткій термінології.

На думку трансценденталістів, людська особистість містить у собі безмежне духовне багатство, котре обмежується буденним середовищем. Саме усамітнення та близькість до природи, на переконання мислителів, знімають ці обмеження. Усамітнення від людей в лоні природи в даному контексті позиціонується не як замкнутість, а навпаки, як налагодження зв'язку з величним космосом, сприйняття в собі його величі, єдності та гармонії. Більше того, для самої людини найбільш необхідною є не близькість до натовпу, а саме близькість до природи, що виступає джерелом життя людини.

Продовжуючи розрізнення самотності та усамітнення, трансценденталісти надавали першому негативного значення, а другому – позитивного. В цьому сенсі самотність розглядається як хвороблива відірваність людини від природи, як відчуження людини від самої себе як частки світової гармонії, що виникає в натовпі і буденності суспільного життя. Усамітнення ж має зовсім інше смислове навантаження для людини: воно має позитивний вимір, оскільки «воно – не притулок від світу, а, навпаки, шлях до світу, умова для самопізнання та самовдосконалення» [див.: 169].

Можна простежити певну схожість позицій на проблему усамітнення у трансценденталістів та екзистенціалістів: і перші, і другі вважають його благотворним для людської особистості. Стосовно ж самотності, тут їх погляди різняться. Причиною цього є різне бачення світу і місця людини у ньому. На відміну від екзистенціалістів, трансценденталісти сприймають світ як гармонійне ціле і відчують себе в ньому комфортно, «як вдома», тому

вони не поділяють думки початкової самотності людини. Але саме на цьому положенні і будують свої концепції екзистенціалісти, чия філософія буквально пронизана настроями людської «бездомності». В цьому сенсі буття людини з самого початку є самотнім, відокремленим, навіть якщо сама людина цього не відчуває. Приміром, С. К'єркегор вважав, що одна людина для іншої не може бути нічим іншим, як перепорою на її шляху. А цінність самотності, на думку С. К'єркегора, полягає у тому, що вона веде людину до Бога. На переконання М. Хайдеггера, перебування людини у світі може бути справжнім лише за умови дистанціювання від людей. Ж.-П. Сартр вбачав в «іншому» перешкоду, обмеження «моєї» свободи, котру губить та відчужує «інший», відповідно, мислитель теж визнає життєву необхідність усамітнення.

Цікавою є думка стосовно самотності, що була проголошена у XVII столітті відомим французьким мислителем Б. Паскалем, і що в певному сенсі випередила час. Але в умовах сьогодення вона постає як ніколи актуальною. Мислитель дійшов до висновку, що насправді причиною самотності людини є внутрішній страх перебування на самоті з собою та своїми думками. В результаті вона активно шукає порятунку від самотності в розвагах. Мислитель звернув увагу на деякі розбіжності у поведінці людей: замість того, щоб перебувати у спокої, про який вони часто мріють, вони нестримно прагнуть розваг. Це здавалося дуже дивним філософу доти, доки він не дійшов думки, що справжній смисл будь-яких авантур не у досягненні цілей, які були поставлені людьми, а у втечі від самих себе. Ось чому людина боїться залишатися на самоті з собою. Мислитель говорить про те, що все своє життя людина прагне спокою, але ніколи не досягне його, бо «скука», що вкорінена в саму людську природу, робить це неможливим: «Так минає все життя. Шукають спокою в боротьбі з деякими перешкодами. Тільки-но останні подолані, спокій робиться нестерпним, оскільки доводиться думати або про біди, що вже існують, або про такі, що загрожують у майбутньому. Навіть якщо б здавалося, що звідусіль ми захищені від негод, то нудьга,

користуючись своєю особливою владою, не забарила би піднятися з глибин серця, де вона глибоко вкорінилася від природи, і наповнила би розум своєю отрутою.» [129, с. 105].

Таким чином, феномен самотності виступає у Б. Паскаля як беспорядність людини у Всесвіті і як незатишність перебування людини наодинці зі своїми думками.

Загалом, феномен самотності у багатьох авторів наділяється близьким, але аж ніяк не однаковим змістом. Вище ми розглянули аспекти, в котрих даний феномен розглядається в філософії і психології. Феномен самотності як предмет дослідження є предметом зацікавлення не тільки філософії, психології, але і соціології та інших наук. Головна відмінність даних підходів від філософського підходу полягає у тому, що, приміром, соціологічний та психологічний підходи досліджують емпіричні закономірності самотності (наприклад, проводять численні опитування, з'ясовують схильність людей до самотності, враховуючи при цьому вік, професію тощо). Філософія ж абстрагується від даних питань: її цікавлять не особливості переживань почуття самотності у тих чи інших індивідів, а саме глибинні «буттєві» і духовні підстави, з яких бере початок феномен самотності. Разом з тим, зазначимо, що філософський підхід разом з психологічним і соціологічним є такими, що доповнюють одне одного і відображають сам феномен в його багатомірності. Але ми не маємо на меті досліджувати в роботі проблему самотності як такої, бо даний феномен має багато вимірів та аспектів, та становить окрему філософську проблему. Тому ми обмежуємось поглядами на самотність в контексті усамітнення та відчуження.

В філософській літературі ми зустрілися з поглядами на самотність як на позитивну та негативну. Позитивною самотністю, в даному випадку, називають усамітнення.

Як відомо, для нормального розвитку людини є необхідним певне чергування інтенсивного отримання інформації та відчуттів з періодами занурення в самого себе для того, щоб дану інформацію переробити та

переосмислити. Але далеко не кожна людина може навчитися заглиблюватись у себе і розмірковувати в присутності інших, більшість все ж вимушена час від часу шукати схованку для свого усамітнення. Але самота повинна врівноважуватися спілкуванням. Ліміт спілкування, що сприймається як самотність, означає не просто роз'єднання в середовищі людей, але й недостатність близьких стосунків з ними [106, с. 153]. Тож, здорова особистість завжди має потребу в усамітненні. Зазначимо, що усамітнення розглядається деякими дослідниками як єдиний варіант суб'єктивно позитивного прояву самотності в житті людини [75, с. 51]. Перш за все позитивний прояв самотності має виражатися в стійкості людини, що визначає її здатність до пластичності, гнучкості, до можливостей змінювати саму себе тощо. Отже, на думку частини дослідників, періоди позитивної самотності (усамітнення) є необхідними для людини, і вона неодмінно їх шукатиме.

Зважаючи на зазначений вище поділ самотності на позитивну та негативну, зазначимо, що не всі дослідники визнають даний поділ. Частина мислителів не визнає позитивну самотність (тобто усамітнення) за справжню, і повністю розводить «самотність» та «усамітнення» як окремі феномени. Ми погоджуємося з цією позицією, і обстоюємо думку, що ці два явища потрібно розглядати окремо. Дослідники, що не визнають зазначеного поділу, надають статусу справжньої саме негативній самотності, котра розглядається як хворобливий, нестерпний стан, що руйнує людину та призводить до її деградації. Говорячи про самотність та ізоляцію (в сенсі усамітнення), Н. Покровський вважав, що на відміну від об'єктивної ізолюваності людини, котра може бути добровільною та сповненою внутрішнього смислу, самотність є відображенням важкого розладу людини, пануванням дисгармонії, страждання, кризи «Я» [84, с. 41].

Вивчаючи феномен самотності, дослідникам важко дійти до певних висновків стосовно нього. Домінуючим все ж є підхід, коли феномен самотності наділяють наступними характеристиками як: відірваність людини

від співтовариства людей, родини, історії, гармонічної природної світобудови. Було визначено, що самотність супроводжується внутрішніми стражданнями людини, внутрішньою кризою, почуттям безнадійності, залишеності, непотрібності, втрати свого місця серед інших, станом «екзистенційного вакууму», врешті, розпадом «Я». Нерідко самотність може супроводжуватися драгівливістю, відчуженістю, комплексом провини, суму, іноді агресією, запереченням моральних норм. Переживання спустошеності руйнує внутрішній світ особистості, її таємні, глибинні надії, формує кризовий стан, що порушує психічне благополуччя й здоров'я [156, с. 30].

Досліджуючи феномени усамітнення та самотності як виразників внутрішньої сутності людини, зазначимо, що у філософії та психології виділяють декілька видів негативної самотності. Перший вид самотності був названий «самотністю, що відчужує». В даному контексті доречним є залучення проблематики відчуження та його впливу на самотність.

Відповідно до поглядів українського дослідника проблеми самотності М. Мовчана, цей вид самотності пов'язаний з переважаючою дією механізмів обособлення в структурі особистості людини, крайньою формою яких виступає відчуження: від інших людей, цінностей, норм, певної групи, світу в цілому. В даному випадку, на думку мислителя, процеси ідентифікації діють в межах свого «Я», індивід усвідомлює свій стан і часто розуміє, чим він обумовлений [106, с. 160].

Самотність у сенсі відчуження розглядали Т. Адорно, Г. Маркузе, Д. Рісмен, К. Роджерс, Г. Салліван, Е. Фромм, Ю. Хабермас та ін.

Цікавим видається питання ролі відчуження у складі феномену «відчужуюча самотність». Даний феномен розкриває двобічний характер дії механізму відчуження, що призводить до утворення певної дистанції між суб'єктом та об'єктом. Гостре переживання самотності спричинюється крайнім ступенем відчуження. А відчуження призводить до того, що власні спогади, знайомі місця, інші люди стають людині чужими, а взаємовідносини з ними розцінюються нею як такі, що не мають сенсу. З часом у свідомості

людини відбувається накопичення відчужуваних об'єктів, в результаті чого суб'єкт починає втрачати зв'язок з навколишнім світом. В цьому стані людина встановлює певну дистанцію між собою та оточуючим світом та не допускає психологічної близькості з ним. Коли відчуження починає прогресувати, людина втрачає зв'язок з власним «Я»: воно починає уявлятися нею як дещо стороннє та чуже. Не можна сказати, що людина втрачає власне «Я», скоріше вона втрачає приналежність цього «Я» самій собі. «Я» реально існує, людина знає його характеристики та особливості, але воно поступово переходить у розряд об'єктів, що будуть, як і все інше, піддаватися відчуженню. Життя стає нікчемним та порожнім. А взаємодія з новим об'єктом може зацікавити лише з метою «змазування коліс» механізму відчуження. Когнітивна сфера задіяна як інструмент, що пізнає те, від чого потім потрібно буде відмовитися [75, с. 54].

Другим видом негативної самотності виступає так звана «самовідчужуюча самотність», що обумовлена механізмами ідентифікації людини. Звикаючи ототожнювати себе з іншими людьми, людина поступово втрачає своє «Я», що стає для неї чужим. Відбувається саморозчинення та знеособлення людини. Звідси і назва цього виду самотності. Під час гострого переживання даного виду самотності, на думку М. Мовчана, людина інтуїтивно починає шукати шляхів позбавитися від цього загрозливого почуття, намагається втекти від нього до людей, прагне бути для них корисною, сподівається знайти в спілкуванні з ними підтвердження свого буття, власної значущості. А коли це не вдається, тоді людину охоплює тривожне почуття власного «Я».

В дослідженні ми акцентуємо увагу не на фізичній віддаленості людини від інших, а саме на екзистенційній самотності та усамітненні. Своєрідною аксіомою всіх сучасних теорій самотності, на думку сучасного мислителя М. Покровського, стало визнання того, що фізична ізоляваність людини далеко не завжди знаходиться по сусідству з самотністю [84, с. 41]. Самотність не тотожна буттю на самоті, що може будити суб'єктивну

активність у формі концентрації внутрішніх духовних потенцій творчої особистості, сприяти розкриттю її індивідуальності. Самотність – це не фізична ізольованість, оскільки можливе переживання «самотності вдвох», в натовпі, у близькому оточенні. Самотність також не тотожна суму й депресії [21, с. 28-29]. Ще в XVII столітті Р. Декарт висловив думку: «Усамітнення слід шукати у великих містах» [див.: 163, с. 407].

Продовжуючи, зазначимо, що в 50-ті роки минулого століття відомий американський соціолог Девід Рісмен ввів термін «самотнього натовпу». Ми підвели до важливого, з нашої точки зору, аспекту перебування сучасної людини у світі – життя у великому місті. Важливим, в даному контексті, видається розглянути проблеми усамітнення, самотності та відчуження, що є яскравими характеристиками життя людини взагалі, але в даному контексті ці характеристики мають власне забарвлення. Велике місто – це великі можливості, але життя у ньому пов'язане з великим тиском на людину і тотальним відчуттям відчуження та дистанціювання від собі подібних.

Простір сучасного міста роз'єднує людей, стверджує російський дослідник Б. Марков. Він (простір) є невербальним, а візуальним, бо через шум і швидкість люди не можуть спілкуватися, натомість реклама та вітрини дають простір уяві і перекреслюють звичну межу між вигадкою та реальністю. Даний простір організований з розрахунку на замкнуту в свої думки людину. В транспорті, на роботі, в кафе тощо людина закривається, і вже не є відкритою для розмов [97, с. 11].

Один з головних представників «філософії життя» XIX-XX ст. німецький філософ і соціолог Георг Зіммель, досліджуючи життя людини у великому місті, стверджував, що психологічною основою людини великого міста є підвищена нервовість життя, що відбувається через швидку та безперервну зміну зовнішніх та внутрішніх вражень, а внутрішні взаємозв'язки жителів великих міст формально характеризуються замкненістю та відокремленістю. Мислитель вважав, що почасти це психологічна обставина, а почасти – право людини на недовіру, з якою ми

ставимося до відносно швидкоплинних елементів міського життя. В результаті цієї замкненості людина може не знати в обличчя свого сусіда, котрий живе поряд протягом багатьох років. На думку Зіммеля, в глибині цієї зовнішньої замкненості лежить не тільки байдужість, але і (частіше, ніж ми це усвідомлюємо) деяка відраза, взаємна відчуженість і віддаленість, котрі при першому більш близькому зіткненні одразу переростають в ненависть та боротьбу. Весь внутрішній лад таких людських стосунків складається з різноманітних ступенів симпатії, байдужості і відрази короткого або тривалого характеру. Дійсно, самотність людини у великому місті, відчуття «чужого серед своїх» сучасної людини є проблемою, що є справді актуальною в наші дні, адже нерідко найгостріше людина відчуває самотність в ситуаціях інтенсивного й часом примусового спілкування в міському натовпі, в колі власної родини або в колі друзів та знайомих. Іншими словами, ми частіше буваємо більш самотніми серед людей, ніж в тиші власних кімнат. Але, врешті, мислитель приходиться до думки, що існуюча у великих містах антипатія (первинна стадія прихованого антагонізму практичного життя), допомагає у створенні відстані між людьми та віддаленню їх одне від одного, без чого життя у великому місті було би просто неможливим. Різновиди та ступені антипатії, ритм її зародження та зникнення, форми якими вона задовольняється – все це створює разом зі сполучними мотивами єдине ціле життя великого міста. Те, що в останній з початку виглядає руйнуючим елементом, виявляється одним з елементарних факторів соціального розвитку [див.: 56].

Деякі дослідники (зокрема, Б. Марков) вважають, що сучасна людина є ворожою по відношенню до суспільства. Ворожість тут переростає у відчуження. І вже не існує будь-якої спільної мети, що здатна поєднати їх в єдине ціле. Робиться припущення, що головною причиною зазначеної ворожості між людиною та суспільством є існування у великих містах відмінностей. Багатоманітність людей, що різняться за кольором шкіри, звичаями, мовою, освітою, соціальним та економічним положенням тощо,

здається справжнім джерелом ненависті. Але, ті ж автори стверджують, що дане припущення не підтверджується через те, що мультикультурні міста сучасності існують протягом тривалого часу, і в них мирно співіснує те, що раніше виганялося як чуже. Так, велике місто не має спільної культури, але не варто забувати про те, що ті, хто в минулому боровся за національну ідентичність досягав цього шляхом заперечення всього інакшого та чужого. Врешті, робиться наступне припущення: можливо велике місто якось знімає ці старі відмінності, що слугували раніше джерелом серйозних конфліктів. Приміром, мультинаціональна Америка, котра прагне зберегти єдність і виховує у своїх громадян патріотизм. Тут відмінності допускаються, що має яскравий прояв в моді, рекламі тощо [97, с. 182].

Однією з центральних тем літератури ХХ століття є відхід від дому, розрив з сім'єю. Як зазначають деякі дослідники, розрив з ґрунтом та корінням – це новий тип соціального руху, котрий супроводжував процес міської революції: багато молодих людей залишили провінції, села в пошуках свободи, щастя, від тиску оточуючих, що часом надто добре знають одне одного і тому часто причиняють сильне морально-психологічне страждання...Людина прагне встановити дистанцію, і робить рішучий крок – пориває зв'язки зі звичним середовищем, відчужується від нього.

Масові міграції, процеси урбанізації, інтенсивна взаємодія та взаємовплив абсолютно різних культурних, релігійних традицій, активний тиск ЗМІ тощо стають причиною «розпаду» суспільства, продуктом якого постає явище маргіналізації. В межах проблематики відчуження, самотності та усамітнення нам видається доцільним розглянути проблему маргінальної особистості.

Термін «маргінал», «маргінальність» був запропонований американським соціологом Р. Парком, котрий використовував його при дослідженні міжетнічних конфліктів в двадцятих роках ХХ століття, соціально-психологічних аспектів адаптації провінційних мігрантів до урбанізованих умов життя. Розглядаючи проблему особистості людини в

аспекті взаємодії соціальних та етносоціальних груп, Р. Парк та його послідовник Е. Стоунквіст увели поняття «особистість на межі двох культур», «межова особистість». Властивостями таких людей є домінуючий стан невизначеності зв'язків з друзями, постійний страх бути відкинутим, постійні сумніви в щирості оточуючих. Наведемо класичний приклад маргінальної особистості: людина в пошуках роботи залишає звичне середовище (приміром невелике місто, село), норми провінційної культури вже підірвані, але міські ще не засвоєні. Людина, яка в даному випадку опинилася у стресовій ситуації, повинна мати необхідні базові умови для встановлення нових зв'язків на новому місті: житло, школи, лікарні тощо. Але частіше, на жаль, людина не має необхідних можливостей для біль-менш комфортного прилаштування до нових умов, і вона опиняється в ситуації відчуження від звичного та нового.

Як описував явище маргінальної людини російський дослідник Б. Марков, «маргінал – це явище ландшафтне, геологічне в тому смислі, що утворено особливими складками, рубцями, слідами, надрізами, розривами, що наносяться життям на людське тіло і перш за все на його шкіру» [97, с. 210]. Дослідник зазначав, що сліди цих рубців проникають в маргінальний дискурс, котрий не можна зрозуміти, інтерпретувати, а для того, щоб наблизитись до його розуміння, його необхідно пережити. Також Марков дає визначення маргіналів як людей, що підвішені між двома світами – жорстокою буденністю, де панує порядок суспільного тіла, і духовністю, з її романтичними ідеалами.

Сучасне місто, що базується на принципі дистанціювання, дало свободу людині, що залишила провінційне поселення, але при цьому загострило жагу контакту. Це бажання вже не задовольняється моральними чи родинними зв'язками, адже вони є порушеними. Тож, великою проблемою для маргінальної людини (і не тільки), стає те, що в ситуації, в котрій вона опинилася, вона не може реалізовувати одну з головних потреб людини – потребу в комунікації. Це посилює відчуття самотності, відчаю, і відчуження

(в негативному аспекті). На засіданні Королівської медико-психологічної асоціації в Лондоні її президент Ервін Стенгель в своїй доповіді *«Одиночество и молчаливость современного общества»* висловив думку, що ми все менше спілкуємося одне з одним, все менше і менше говоримо між собою [див.: 84, с. 45]. У людини з'являється небезпечна звичка віддавати перевагу в якості співбесідника неживим предметам – радіо, телебаченню, газетам, тварин – людям У відношенні до маргінальної особистості дефіцит спілкування продиктований певною вимушеністю: і радіо, газети, телебачення тощо замінюють людині живе спілкування, психологічно створюючи відчуття присутності іншої людини.

Свідоме або вимушене обмеження міжособистісних контактів, непорозуміння з оточенням, байдужість мають суттєві соціально-психологічні наслідки, серед яких: зниження особистої активності, мінімізація контактів з оточенням; підвищення конфліктогенності взаємодії з іншими людьми; втрата почуття причетності до того, що відбувається в житті мікросоціуму і, як наслідок, протиставлення себе оточенню [165, с. 237]. Людина починає сприймати дійсність як хитку та ворожу, як далеку від неї. І не дивно, що людину в цій ситуації охоплюють почуття незадоволеності власною діяльністю, почуття страху, агресії тощо.

Тому дослідники визначають важливим елементом поведінки маргінала так звану девіацію, аномію, які характеризують маргінальну свідомість, і що в свою чергу можуть привести до явища делінквентної поведінки людини.

Вітчизняний дослідник проблематики делінквентної поведінки в межах проблеми відчуження О. Тимченко визначає специфічні ознаки відчуження, котрі є найсуттєвішими у розумінні причин делінквентної поведінки людини. Серед них дослідник визначає: по-перше, відчуження людини в період первинної соціалізації. Йдеться про відсутність належного включення дитини в соціальну структуру батьками, педагогами та ін. В результаті соціально-психологічна ізоляція і непорозуміння з мікросередовищем можуть призвести до психічних розладів, зануренням у власний світ, дезадаптації,

кримінальної поведінки тощо. По-друге, відчуження сприяє соціальній аномії, формуванню відчуття відстороненості від необхідності жити за законами держави, своєї соціальної групи. Це сприяє антисоціальній спрямованості людини. По-третє, приховане або відкрите осудження громадськості викликає у людини відповідну реакцію у формі агресії, яка спочатку оцінюється самою людиною як захист, а потім перетворюється на деструктивну і злочинну поведінку. Розмежування індивіда і групи за провиною групи, на думку, О. Тимченка, дуже часто стає причиною жорстоких злочинів з боку відчуженого. Ці дії є помстою суспільству або конкретній особі за байдужість та зневагу [165, с. 239].

Отже, в цілому, маргінальна ситуація характеризується наступними ознаками: розрив соціальних зв'язків людини зі своїм середовищем, неможливість людини віднести себе до певної спільноти, стимуляція появи у людини ознак втрати контролю над собою, вираз себе через індивідуальні чи групові форми протесту. Все це, на думку деяких дослідників, підсилює процес атомізації, порушення соціальних зв'язків, відчуження від соціального оточення. Втративши корені звичного оточення, людське «Я» розпиляється, мотиви поведінки починають формуватися поза ціннісною структурою, моральні орієнтири перестають діяти для такої людини. Йдеться про своєрідну хворобу духу, яка боляче вражає людину, викликає протест і небажання сприймати нове. Наслідком культурного схрещування, про який ми говоримо відносно маргінальної людини, стає психічний розлад та розщеплення свідомості, оскільки маргінальна людина стоїть перед проблемою розірвання зі своїм минулим. Її входження в нове середовище стає проблематичним, бо вона людина двох культур, двох світів [6, с. 103].

Підсумовуючи, зазначимо, що поняття маргінальності використовують нині для визначення граничності, периферійності по відношенню до будь-яких соціальних спільностей: класових, культурних, національних тощо. Останнім часом, це поняття застосовують для визначення пограничних, проміжних явищ, надаючи йому негативного відтінку. Маргіналізація в її

типовій формі – це, по-перше, втрата об'єктивної належності індивіда до конкретної спільноти без наступного входження в іншу спільність, і по-друге, втрата даним індивідом суб'єктивної ідентифікації з певною групою. Структура ж маргінальності складається з багатьох елементів, серед яких дослідники виділяють: особистість, соціальні групи, соціальні відносини; події, що відбуваються та їх причини, які можуть мати об'єктивні характеристики соціального стану, або суб'єктивні характеристики (психологічне самопочуття); поведінкові характеристики; фактори, що впливають на глибину та гостроту особистісної та соціальної ізоляції. Також варто зазначити, що маргінальність може бути викликана як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. До зовнішніх можна віднести економічний фактор, стан соціуму, культури тощо, але маргінальність в сучасних умовах скоріше вкорінена у внутрішнє буття суспільства.

Самотність, дефіцит спілкування, відчуження людини від суспільства, від подій, що відбуваються навколо, відчуття покинутості тощо сприяють втечі людини від реального у так званий «віртуальний світ». Це не є проблемою суто маргінальної особистості, чи людини у великому місті, на сьогоднішній день це стало проблемою, що стосується всіх і кожного окремо.

В історії розвитку цивілізації відбулося декілька інформаційних революцій. Перша з них пов'язана з винаходом писемності. Друга з винаходом книгодрукування. Третя – з появою радіо і телебачення. І, нарешті, остання пов'язана з появою мікропроцесорних технологій, персональних комп'ютерів. В інформаційному суспільстві змінюється не тільки виробництво, але і шкала цінностей, стрімко зростає попит на інформацію [132, с. 29].

Четверта інформаційна революція, котра породила комп'ютери, що в свою чергу дали людині доступ до інформації, розширила можливості в отриманні інформації, збагатила життя людини новими знаннями, стала джерелом розваг та відпочинку. Масове впровадження електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) в побут та промисловість, а також поява

мережі Інтернет і численних комп'ютерних ігор пропонує сучасній людині цілий паралельний світ, спілкування та перебування в якому є надто далеким від реальності. Як зазначає російський дослідник проблеми самотності Лебедєв В., на сьогоднішній день чітко виявився новий психологічний феномен, що отримав назву «залежність людини від віртуального світу». Основним симптомом даного виду наркоманії є заміна звичайної комунікації людини з людиною головним чином комунікацією з ЕОМ [84, с. 109].

Доцільно зазначити, що у людини взагалі є здатність поринати у світ фантазій і там переховуватися від труднощів реального життя, які вона не може вирішити. Це є характерним для людства, котре почало переміщатися у світ фантазій з тих самих пір, коли печерні люди почали малювати на стінах картини. Адже свідомість також в певній мірі можна віднести до феноменів віртуальності, коли картина світу, що ним відображається, не в повній мірі співпадає з реальністю. Особливо така розбіжність проявляється тоді, коли ми читаємо фантастичні твори, дивимося фільми про інші світи тощо. Можна зробити припущення, що Інтернет лежить не тільки в руслі технічного прогресу, але і в основі еволюції людства. Але технічний прогрес не завжди обертається для людини благом, в даному випадку ми говоримо про небезпеку і залежність від віртуального світу і всього, що з ним пов'язано.

Загрозливим є не саме існування віртуального світу, а те, що людина настільки стає відчуженою оточуючій дійсності, оточуючим людям та всьому світу, що повністю поринає у віртуальний світ, і починає жити у ньому, як в реальному. Особливу загрозу, на думку американських вчених, становлять так звані графічні чати, котрі напряму відривають людину від зовнішнього світу і є причиною крайньої форми відчуження людини. Річ у тому, що раніше віртуальне спілкування обмежувалося лише повідомленнями, то графічний чат представляє собою ціле життя. Графічний чат – це віртуальний палац, світ, в якому кожний учасник представлений у вигляді графічного образу. У віртуальному палаці життя нагадує суцільну вечірку: зміна персонажів, образи учасників переміщуються, вони обмінюються репліками,

можуть щось нашіптувати одне одному так, щоб їх не чули інші, можуть дружити, можуть усамітнюватися в окремих віртуальних кімнатах і т.д.

Продовжуючи думку, зазначимо, що Інтернет пропонує сучасній людині велике розмаїття таких віртуальних міст на будь-який смак, враховуючи навіть вік користувача: для дітей (окремо для хлопчиків і дівчат), підлітків, для дорослих. Нове покоління починає жити новим, віртуальним і відчуженим життям.

Цілком закономірно постає питання: відчуженою людина стає в наслідок перебування у віртуальному світі, або ж самотня та відчужена людина шукає спасіння у віртуальному світі? Однозначної відповіді, мабуть, дати не можливо.

З точки зору психології, віртуальний світ дає людині наступне: по-перше, людина може створити собі бажаний образ (бо таку людину, як правило, не влаштовує те, що вона має в реальному житті); по-друге, анонімність, що притаманна віртуальному спілкуванню, котра дозволяє кожного разу експериментувати зі своїм образом. І, в певному сенсі, це дає людині відчуття безпеки від розчарування. І, по-третє, та найголовніше – інтерактивність, яка створює ілюзію реального живого спілкування у віртуальному світі.

Отже, що ж пропонує сучасній людині віртуальне місто, і чого не може дати реальне? Рекламуючи віртуальні світи, їх розробники наголошують на тому, що в місті людина може створювати віртуальні товари, віртуальні предмети мистецтва, влаштувати власне будівництво, спілкуватися в чаті або голосом, здійснювати мандрівки по численним примітним місцям віртуального світу тощо. Кожен вільний обрати найбільш комфортний для себе спосіб віртуального існування – участь у співтовариствах за інтересами, створення власного неповторного образу тощо. Людину зацікавлюють тим, що у віртуальному просторі вона може здійснити всі свої нереалізовані задуми та втілити їх саме у віртуальному світі. А ефект присутності та якісна візуалізація сприяють зближенню людини з віртуальним світом.

Розробники віртуальних світів не залишили поза увагою дітей і «влучно» зауважують, що наші діти все більше часу проводять у віртуальних світах (створених спеціально для них). Варто зазначити, що вперше проблема залежності від віртуального світу чітко виокремилася, коли комп'ютеризація охопила великі маси людей, і до роботи та ігор стали залучені підлітки. Діти, як відомо, є майбутнім держави, а тому проблема масового захоплення і перебування дитини у віртуальному світі, у світі комп'ютерних ігор готують не радісну перспективу: відчужене покоління. Тоді спеціалісти в області медицини заговорили про «комп'ютерну наркоманію». Але це не відобразилося на активності впровадження все нових ігор, чатів, віртуальних світів для молоді та дітей.

Компанія з дослідження інформаційних та комерційних подій «Virtual Worlds Management» робила прогнози (на 2009 рік), що існує, планується чи активно розробляється понад 200 віртуальних світів, орієнтованих саме на дітей та молодь. В цих світах діти часто створюють свій «аватар» (картинка чи фотографія, що уособлює користувача), і за його допомогою пізнають уявний всесвіт. Дітей зацікавлюють тим, що в цьому світі вони можуть спілкуватися, прикрашати віртуальні кімнати, можуть завести собі віртуального улюбленця, котрого вони можуть виховувати, годувати, доглядати. Віртуальні світи дозволяють дитині будь-якого віку створити свій унікальний профіль, зазначають розробники віртуального простору. Наголошується, що не залежно від того, як ти виглядаєш в реальному світі, ти можеш увійти у співтовариство, де всі є рівними, де немає упереджень стосовно статі, раси, віку, віросповідання. Дитина створює таким чином нову особистість, що дає їй можливість виразити себе у інший спосіб, бути впевненим і чесним у важливих для них питаннях. Але хіба не є загрозовою ситуація, коли дитина, прийнявши свій «новий», віртуальний образ за реальний, втрапить своє реальне «Я»? І навіть бути впевненим та чесним у віртуальному світі, коли потрібно бути таким у реальному? Таким чином, створюється штучне відчуження дитини від реального світу.

Дослідники зазначають, що не кожна дитина ризикує захворіти «комп'ютерною хворобою», а лише та, котра має схильність до неї. Частіше за все, це підлітки, що відчують труднощі в адаптації до складного дорослого світу, хто не вміє налагодити стосунки зі своїми однолітками, в кого немає взаєморозуміння з батьками. За ствердженням дослідників, таких підлітків сьогодні дуже багато. Вони тікають у віртуальний світ, світ з намальованими друзями та ворогами, щоб не брати участь в реальному світі, де їх не розуміють. Російські дослідники проблеми комп'ютеризації (Е. Булін-Соколова, А. Семенов та ін.) вважають, що головною причиною «комп'ютерної наркоманії» на сьогоднішній день є нестача уваги до дитини в першу чергу зі сторони батьків. Батьки, як правило, завжди вирішують свої проблеми, поглинуті роботою, зароблянням грошей тощо, і дуже часто головним співбесідником дитини стає машина: вона поважає його думку, уважно «слухає» та «відповідає». З часом машина стає єдиним другом, і вийти з цього світу дитині вже не хочеться [84, с. 110].

Мова вже йде не про потребу в усамітненні, що є іманентною, і навіть не про самотність, мова йде про негативне відчуження від світу, що несе собою деструкцію. Така людина є поза соціумом і поза реальним життям.

Отже, підсумуємо сказане вище: ми представляли усамітнення, самотність та відчуження невід'ємними виразниками внутрішньої сутності сучасної людини. Але уточнимо, що зазначені феномени стосуються не тільки умов сучасності, адже є вічними супутниками людини. Проте, особливості, що дані феномени набувають саме в умовах сьогодення надають їм власного змісту та забарвлення. Приміром, життя людини у великому місті, що розчинює її у масі людей; процеси урбанізації, масові міграції, різні культурні, релігійні традиції напряду мають відношення до проблеми маргінальної особистості, що постає дезорієнтованою та відчуженою від звичного устрою життя, але так і не пристосованою до нового життя. Залежність від віртуального світу, де часто людина шукає спасіння від самотності, відчаю, відчуження. Залишається відкритим питання, чи

віртуальний світ робить людину відчуженою від реального світу, чи все-таки відчужена людина стає заложником віртуального світу, знаходячи в цьому світі підтримку та розуміння. Усамітнення, якого завжди прагне людина, самотність, що розглядається нами як негативне явище, відчуження, що має амбівалентний статус (позитивний і негативний) – постають в сучасному суспільстві феноменами, які трансформуються разом з людиною, але ніколи не зникнуть з її буття.

4.2. Феномен відчуження в культурному вимірі буття сучасної людини

В умовах тотальної глобалізації сучасного світу набуває особливої актуальності проблема або питання кризи культури. Питання це сьогодні має тим більшої ваги, адже культура як спосіб людського буття взагалі все в більшій мірі набуває тенденції універсалізації існування людської цивілізації. В цьому контексті знову і по-новому може бути поставлене і питання про відчуження в культурі. Феномен відчуження був значною проблемою для багатьох філософів ХХ століття, більше того, сама культура ХХ століття стала культурою відчуження, що знайшло свій адекватний вияв в багатьох її явищах, а також у відображенні цих явищ в мистецтві, філософії, психології, публіцистиці [113, с. 265].

Життя сучасної людини є невід'ємною складовою певної культурної традиції. Вона є учасником культурних переплетінь, усвідомлює вона це чи ні. Відстань між проголошеними ідеалами та оточуючою дійсністю підриває всю систему традиційних цінностей і провокує почуття невдоволеності та страху. Відчуження від культури як вияв внутрішнього протесту людини все яскравіше проявляється в сучасних реаліях життя. Не випадково в філософській літературі виникає поняття «культурної самотності», що є передумовою культурного відчуження. Культурна самотність пов'язується з переживаннями людини стосовно власних ідеалів, уявлень та цінностей, що були сформовані в певному культурному середовищі, але котрі перестали знаходити відгук і розуміння з боку оточуючих. Серед факторів, що обумовлюють дані переживання постають такі як: міграція (часті переїзди людей на проживання в іншу країну, місто, село), швидка переорієнтація суспільства на нові цінності (найчастіше у зв'язку з революціями, великими реформами. У таких ситуаціях типові «конфлікти батьків і дітей», що представляють стару і нову культуру). Нарешті, швидкий інтелектуальний розвиток окремої особистості, що робить проблематичним спілкування з близькими людьми [див.: 39].

В цілому, домінуючий культурологічний підхід до проблеми відчуження полягає в тому, що відчуження пов'язується з особливостями сучасної культури. Вважається, що розвиток культури набув некерованого характеру, і що вона собою несе прогресуюче відчуження, оскільки викривлює природу людини та суспільства. Саме ж суспільство розглядається відчуженим від традиційних цінностей і таким, що орієнтоване у більшості своїй на матеріальне (позиція Е. Жільсона, А. Швейцера, О. Шпенглера та ін.) Також існує думка, що сучасна культура позбавлена загальної основи, об'єднуючого принципу (Т. Адорно, Ж. Бодріяр, Ф. Джеймсон, Ж. Еллюль та ін.). Головна думка багатьох досліджень полягає в констатації того факту, що культура втратила цілісність і ділить людину на фрагменти, що стало причиною глибокої кризи, яка виявляється у відчуженні результатів діяльності людини від самої людини та її намірів. Сама людина в умовах техногенної цивілізації перетворилася з мети на засіб. Тому мотиви відчуження простежуються все яскравіше.

Якщо говорити про сучасну вітчизняну розробку даної проблеми, то варто зазначити про дослідження О. Александрової, Р. Ануфрієвої, О. Запорожченка, О. Кудряшової, Ю. Кам'янської та ін., роботи котрих торкаються проблем співвідношення культури та відчуження.

О. Кудряшова, займаючись проблемою відчуження людини в соціокультурному просторі, представляє відчуження як загрозу та руйнівний фактор для культуротворчості людини. Дослідниця вважає, що відчуження викликає духовну кризу та домінування споживацьких цінностей. В даному випадку проблема споживання пов'язується зі спрямуванням людиною своєї активності на оволодіння матеріальними благами. В результаті, матеріальні блага та економічне збагачення стають сенсом життя людини і, таким чином, людина втрачає саму себе, духовно зубожіє і, врешті, відбувається процес руйнації людини як особистості. Дослідниця вважає, що духовний світ людини занепадає через нехтування культурним, естетичним, а фрагментарне сприйняття реальності, мозаїчна культура призводять до відчуження

свідомості. Відчуження ж свідомості посилюється через ідеологічну експансію споживацьких цінностей та заміну традиційної культури масовою [80, с. 187]. О. Кудряшова не просто констатує негативність наслідків відчуження в соціокультурному просторі, але й вважає, що їх можна зменшити і, більше того, подолати. Дослідниця покладає надії у цьому сенсі на пробудження істинної соціокультурної активності людини, на актуалізацію та реалізацію її культуротворчого потенціалу, і, на вироблення ідеологічно спрямованої та науково-обґрунтованої стратегії культурного розвитку всієї нації. А можливість подолання відчуження вона вбачає у зміні аксіологічних пріоритетів, завдяки зростанню освітнього та інтелектуального рівня населення. Ліквідація відчуження людини в соціокультурному просторі, на думку дослідниці, може стати реальним та дієвим антикризовим механізмом сучасності.

Цікавим є інший погляд на співвідношення культури та відчуження, котрий ми знову представимо поглядами вітчизняних дослідників, де відчуження розглядається як форма розвитку самої культури.

О. Александрова досить цікаво розглядає феномен відчуження у взаємозв'язку з культурою. Дослідниця проводить думку, що відчуження як свідомо форма свідомого розвитку культури є станом людини, що подолала в собі частковість і не відчуває себе покиненою у світі, яка знайшла себе у відчуженні шляхом виходу з останнього [3, с. 3]. Культура в даному випадку розглядається як процес, динаміку і форму розвитку якого забезпечує відчуження. Ці два феномени, культура і відчуження, дослідницею розглядаються не як полярні, а як парні історичні явища. Продовжуючи думку, зазначимо, що культура репрезентується як процес, в якому присутні буття і небуття, і саморух яких може відбутися тільки завдяки відчуженню, котре також є процесом, але свідомо покладеним і таким, що долає стан історичного відчуження. Дослідниця розрізняє історичне відчуження, що своїм підґрунтям має недорозвиненість людського духу, що заземлений усвідомленням поцейбічності, та відчуження, що базується на індивідуальній

самореалізації, творчості і таким чином рухається в напрямі відбудови матеріально-духовної цілісності людини.

Продовжуючи думку вітчизняної дослідниці проблеми відчуження О. Александрової, дослідниця Ю. Кам'янська зазначає, що з одного боку, культура як артефакт стихійно залучає індивіда до історичного стану відчуження, вводячи його у світ «другої природи», в стан канону, тобто мертвої культури, а з іншого боку, «жива культура» як діалектичний стан розуму та віри не дає змоги ні на мить застигнути у спокої та байдужості. У першому випадку, усвідомлюючи реальний світ, людина стає, так би мовити, «приземленою». Буття, учасником якого є людина, намагається підкорити її, нав'язує умови порядку та гри, формуючи певний стиль свідомості та моралі. Все це зводить повноту пізнання, на думку дослідниці, до логічних визначень світу, до його раціонального пояснення. В другому випадку, коли йдеться про «живу культуру», що прагне постійного пошуку, культура веде людину до дисгармонії відчуження через усвідомлення до дистанціювання себе від нього. Саме тут культура перетворюється у творчість, адже, як відомо, тільки вона є апарадигмальною. У творчому злеті людина стає по той бік реальності (або, як ще кажуть, «не від світу цього»), знаходить своє сокровенне «Я» через злиття з трансцендентним. Творчість розглядається як стан людини, що знайшла себе у відчуженні шляхом виходу з останнього. З такої точки зору, сутність людини не тільки не вичерпується сутністю світу, а взагалі лежить поза його межами. Істинне «Я» людина знайде поза реальним світом, відчужуючись від нього [62, с. 118].

Розглянувши деякі підходи стосовно взаємозв'язку відчуження та культури, ми не можемо не звернути увагу на один з аспектів розвитку культури, а саме на її «технічний» вимір. В даному контексті є поширеним підхід щодо співвідношення культури та техніки, котрий обстоює наступну позицію: що сучасна культура повністю підкорилася техніці та технологіям, котрі стали самодостатньою та автономною силою, що детермінує весь культуротворчий процес сучасності (включаючи людські потреби, цінності,

мораль, і в цілому, світогляд). Цей підхід можна назвати почасти справедливим, адже повсякденне життя сучасної людини, починаючи з дозвілля і закінчуючи трудовою діяльністю, обертається навколо техносвіту.

В результаті, в філософській літературі зазначена поява нового типу людини – «технічної людини». Підкреслюється також, що протягом століть в будь-якій культурі був присутній елемент сакрального, що було свідченням того, що людина усвідомлювала свою обмеженість і залежність від природних сил та обставин. В умовах сучасності змінюється відчуття світу: сучасна техніка та технології дозволяють людині набути видимості ілюзорної влади над світом. В цьому контексті стверджується відчуження засобів від мети. Засоби суспільства завжди мають бути матеріальними, цілі ж завжди трансцендентними, проте техніцизм спотворює це співвідношення: засіб, перебиваючи собою мету, перетворюється на нову мету. В цьому сенсі влучними видаються слова М. Бердяєва, котрий вважав, що в технізованому світі, не дивлячись на всю зовнішню активність, послабленою постає активність самого людського духу [53, с. 66]. Йдеться про те, що відчуженість людини від природи та її існування в чужій раціоналізованій та технізованій реальності є причиною відчуттів самотності, абсурдності, відчаю і т.п.

Поряд з цим підходом співіснує протилежний підхід, що тлумачить техніку не як протистояння буттю та природі людини. Дослідники, що обстоюють дану позицію, представляють техніку, так само як і культуру – як спосіб осягнення дійсності. Лише різницю вбачають у тому, що техніка сприяє появі того, що донедавна було прихованим, у той час коли культура є виявом піклування про те, що вже виникло. Яскравою в цьому сенсі є позиція відомого німецького мислителя Петера Козловського, котрий вважав, що є помилкою говорити, що техніка ґрунтується на засадах лише матеріального, а культура – на засадах духовного світу. Мислитель вважав, що техніка одночасно є феноменом обох світів (матеріального і духовного). Вона є полем діяльності людського духу, бо твориться не як природа «з себе», а за

допомогою людини [70, с. 215].

Отже, ми представили деякі існуючі на сьогодні підходи у питанні співвідношення відчуження і культури. Більшість дослідників обстоюють позицію некерованості самої культури, що «за допомогою» прогресуючого відчуження викривлює природу людини і суспільства. А саму людину репрезентують відчуженою від традиційних цінностей, орієнтованою суто на матеріальне, і до того ж, техногенна цивілізація повністю поглинула її та перетворила з мети на засіб. Другий підхід, котрий ми представили вітчизняною філософською думкою (О. Александрова, Ю. Кам'янська та ін.), представляє відчуження як свідому форму розвитку самої культури. І саме завдяки відчуженню людина долає в собі частковість.

Продовжуючи, в певній мірі, останній з зазначених підходів, що не розглядає відчуження як суто негативне явище, пропонуємо ще один варіант співвідношення культури і відчуження (що видається не зовсім прийнятним з точки зору застиглому уявленню про відчуження). Дану концепцію яскраво представляє російський дослідник відчуження як амбівалентного явища – Олексій Мурашов, концепцію якого ми розглянемо. Дослідник представляє відчуження як амбівалентне явище в тому числі у взаємозв'язку з сучасною культурою. Але спершу зазначимо, що під відчуженням дослідник має на увазі деякий процес або стан відділення, роз'єднання, чужості у всіх його смислах та формах, в самому широкому смисловому вимірі: починаючи від Гегеля, через Маркса, Дюркгейма, Вебера, Шпенглера і Фройда, Ясперса, Камю, Сартра – до Хайдегера і Фромма. Амбівалентність розуміється як подвійність або двозначність в прояві феномена. Поняття культури Мурашов також використовує в досить широкому контексті: як характеристику людського буття в цілому. При цьому мається на увазі універсалізм сучасної культури для цивілізації в цілому, без традиційного поділу на «Схід» та «Захід» та виділення культур за етнічною ознакою або іншим ознакам.

Здавалось би, зазначає О. Мурашов, що якщо відчуження з розвитком культури постійно зростало, адже саме так представляли відчуження майже

всі мислителі (особливо екзистенціалістського та гуманістичного спрямування), то ступінь чужості і роз'єднаності в сучасному світі повинні були вже давно досягти деякої критичної точки. Відчуження мало б стати домінантною тенденцією розвитку людського співтовариства і його культури, що неминуче загрожувало б перспективам цивілізації як унікальної цілісності. В певному смислі, це є дійсно так, в будь-якому випадку, саме такі оцінки сучасної культурної ситуації все частіше виголошуються, і ця думка, на сьогоднішній день є домінуючою. З цією позицією важко сперечатися і, мабуть, не варто. Адже відчуження є невід'ємною і провідною характеристикою сучасного світу, що підтверджується його проявами в культурних феноменах [113, с. 266].

Індивідуалізм і роз'єднаність західних суспільств, почуття абсолютної і тотальної самотності, фальшивість повсякденних людських стосунків, безвідповідальність спілкування в мережі Інтернет, ворожа людині техніка, лицемірна преса, мистецтво, що підносить деструкцію в культ постмодерністського мистецтва – це є неповним переліком «ликів» відчуження в сучасній культурі. До цього можна додати і більш масштабні процеси: відчуження від природи і екологічні проблеми, збільшення відстані між так званими розвинутими країнами та тими, що розвиваються, субкультурами тощо.

Між тим, зазначає Мурашов, поряд з цими процесами паралельно існують прямо протилежні процеси і тенденції. Для прикладу можна взяти тісну політичну, економічну, суспільну, і загальну культурну інтеграцію, численні екуменічні релігійні рухи в Європейському співтоваристві, що мають на меті об'єднати людство в цілому. Тож, цілком закономірно виникає питання: котрий з векторів в контексті відчуження є домінуючим або стане таким в майбутньому? Отож, що ж все-таки стоїть за амбівалентністю відчуження в сучасній культурі: його загрозливе наростання або, навпаки, – бажане подолання? Звісно, на дані питання дати відповіді не легко, або навіть не можливо. Почнемо з того, що сам феномен відчуження є амбівалентним за

своєю природою, принаймні ми розглядаємо його саме так. Відчуження одночасно виступає і як специфічний спосіб буття людини (джерело і засіб прогресу, рефлексивна даність свідомості і спосіб пізнання, інструмент становлення, сутнісна самотність), і як глибока екзистенційна проблема, що породжена саме такою проїнятістю людського буття відчуженням. Інакше кажучи, відчуження явлене нам не тільки амбівалентно, але цілком діалектичним чином: воно і спосіб буття людини (позитив), і екзистенційна проблема в людському існуванні (негатив). В цьому сенсі, як спосіб життя і життєва проблема воно представляє собою діалектичне протиріччя, що лежить в основі розвитку і прогресу, і зняти його повністю або не можливо, або це означало би заміну культурного способу існування людини, або ж необхідним є заміна відчуження в культурі деяким іншим, альтернативним феноменом.

В межах даної амбівалентно-діалектичної теорії, котру представляє Мурашов, існує думка, що в усіх секторах життя людини відчуження множиться та наростає кількісно і якісно, але разом із цим приховано дозрівають і передумови його подолання. Адже будь-яка з відомих нам культур обов'язково є ворожою та репресивною стосовно людини, ґрунтується на обмеженні її свободи, і в цьому є її смисл.

Людина створює чужу і ворожу собі культуру, а згодом – відчужується від неї, іншими словами, відбувається зняття відчуження, відчуження відчуження (принцип заперечення заперечення). В цьому контексті, якщо людство починає відчувати і розуміти наростання відчуження, то скоріше за все, мабуть, це означає наближення чергового «переходу кількості у якість», в даному контексті це можна розцінювати як зміну культурних парадигм. Тому є досить важливим, на думку деяких дослідників, своєчасно і точно спостерігати подібні процеси і тенденції їх розвитку для того, щоб не сплутати тенденції подолання відчуження з ілюзіями такого подолання [див.: 113, с. 266].

Продовжуючи дослідження, зазначимо, що відчуження є іманентною

властивістю будь-якої культури. Це виявляється в тому, що культура як така завжди є ворожою по відношенню до всього нового, інакшого. Причиною цього є те, що культура завжди базувалася на єдиному і незмінному принципі – уніфікації. Навіть маргінальні та субкультурні утворення, що знаходяться в опозиції до загальноприйнятих норм, і ті системно влаштовані так, що є нетерпимими до іншого. Вважається, що в культурі еволюційно долається тільки її зміст, але відчуження як принцип завжди залишається незмінним.

Мурашов зазначає, що сьогодні люди поринають в різні «альтернативні» співтовариства, котрі є альтернативними лише за формою, бо базуються все на тому ж системному принципі неприйняття іншого. В цих співтовариствах людина прагне сховатися від зовнішнього світу і принести туди свою субкультуру, та бути тим, ким вона прагне бути. Але дане середовище є закритим і відгородженим від домінуючої культури та світу. Дослідник проводить аналогію даних середовищ з резерваціями і проводить думку, що потрібно не адаптуватися до середовища, не бігти від нього в спеціальні «ніші», а так би мовити, «переформатувати» середовище таким чином, щоб у ньому стало можливим співіснування різного, для чого є необхідною відмова від будь-яких проявів тоталітаризму. А це, на думку Мурашова, означає зміну основ побудови культури і, відповідно, вихід до істинного подолання відчуження – в Інше.

Говорячи про взаємозв'язок феноменів культури та відчуження, цікавим видається один з аспектів самої культури, а саме, явище масової культури. Значення відчуження як протесту в умовах масовості, стандартизації життя постають в даному випадку як ніколи актуальним.

Дамо коротку характеристику зазначеному явищу. Масова культура є характеристикою стандартизованих духовних благ, котрі існують в сучасному суспільстві. Домінуючими стають «блага», котрі відповідають індустріально-комерційним формам виробництва і розповсюджуються за допомогою індустрії засобів масовій комунікації (пресі, телебаченню, звукозапису, відеозапису, кіно). Масова культура є духовним сурогатом, що

розрахований на поверхове та формальне сприйняття культурних надбань, що спираються на побутову чуттєвість людини. Джерелом масової культури постає розсудливість, що спрямовується на формування шаблонної, стереотипної особистості людини, що є здатною лише до споживання, до повторення, але аж ніяк не до створення нового. Масова культура і не вимагає цього від людини, вона не потребує самовдосконалення людини.

Якщо визначати провідні риси масової культури, то можна виділити наступні: розважальність, побутова сентиментальність, смакування насилля, культивування сили та успіху, конформізм, розповсюдження споживацького світогляду. Великого значення має той факт, що масова культура виробляється не масами, а для мас. Тобто відбувається штучне заниження рівня культури населення та пристосування до недорозвинених смаків та однозначних оцінок (добре – погано). І взагалі, популярність масової культури пов'язана насамперед з тим, що вона є модною та доступною майже кожному.

Вітчизняна дослідниця проблеми масової культури М. Мамоненкова відзначає, що майже всі теоретики сходяться на тому, що масова культура з самого початку існувала на користь бізнесу, а вже потім стала брати участь в різних сторонах життя людей.

Серед різноманітності проявів масової культури, дослідниця виділяє такий її напрям як індустрія «субкультури дитинства». Варто відзначити, що культуру та освіту не можна звести до передачі інформації, вони передбачають формування особистісного світу – смаків, почуття такту, переживань, духовного досвіду, що передаються специфічним способом настанов і повчань. Але «субкультура дитинства» переслідує цілі стандартизації змісту і форм виховання дітей. У свідомість дітей впроваджуються уніфіковані навички соціальної та особистої культури.

Наступний напрям – масова загальноосвітня школа, що є продовженням «субкультури дитинства». На підставі типових програм школа залучає дітей до знань про навколишній світ, закладає основи базових

ціннісних установок тощо.

Засоби масової інформації становлять окремий напрям масової культури. ЗМІ транслиують широким верствам населення поточну актуальну інформацію, пояснюють пересічній людині сенс подій, думок, вчинків тощо, інтерпретують цю інформацію в потрібному для того, хто ангажує ЗМІ сенсі. Тобто йдеться про маніпуляцію свідомості людини.

До важливих напрямів масової культури М. Мамоненкова відносить: систему національної (державної) ідеології і пропаганди; масові політичні рухи (партійні та молодіжні організації, маніфестації тощо); масову соціальну міфологію (істеричний «патріотизм», соціальна демагогія, популізм тощо); індустрію розважального дозвілля, що включає масову художню культуру, масові видовищні уявлення, професійний спорт (як видовище для уболівальників), структури по проведенню організованого розважального дозвілля (відповідні типи клубів, дискотеки) тощо [95, с. 27-28].

Зазначене вище дає підставу говорити про те, що сучасна людина, в певному розумінні, змушена перебувати в клітці масової культури, бо де б вона не перебувала – крізь її супроводжують вияви даної культури: розваги, література, музика, мистецтво тощо. Все є стандартизованими та шаблонними. За людину зробили її вибір. За неї вирішили, що їй обрати, що читати, які фільми дивитися, які вистави відвідати, визначили, що є модним, чому потрібно віддавати перевагу тощо. Людині не потрібно думати, адже за неї все вирішили. Через єдиний механізм моди масова культура орієнтує, підчиняє собі всі сторони людського існування: від стилю одягу, до хобі, музичних смаків, від вибору ідеології до форм сексуальних стосунків.

Не дивно, що результатами масової культури постала суцільна деформація ціннісних орієнтацій в суспільстві, перевага суто зовнішніх ефектів, поверховість, нівелювання свідомості, втрата особової культури тощо. На це власне і спрямована масова культура. Також важливо відзначити, що масова культура охопила не тільки пересічну людину. Вона

як феномен характеризується загальністю, а це означає, що в її полоні опинилася еліта, не є виключенням і маргінальні прошарки.

Людина, усвідомлюючи стан, в якому вона опинилася, починає відчужуватися від стандартизованого світу масової культури задля того, щоб зберегти власний світ, своє «Я». Протест – це те, що залишається людині. Відмова від того, що пропонує на сьогоднішній день масова культура – є виявом відчуження. Відчуження як позитивного виміру свідомого вибору людини. Людина встановлює дистанцію та притримується її, захищаючи таким чином власний простір.

Але відмовитись від загальноприйнятих зразків та ідеалів, особливо в умовах, коли всі варіанти прораховані, видається надто важко, а той неможливо. Коли людина усвідомлює безвихідність свого становища – відбувається розрив з культурним світом зокрема та з зовнішнім світом взагалі, відхід від нього, та поринання у власний маленький та автономний світ. В даному випадку масова культура провокує своїм існуванням відчуження від зовнішнього світу. Бо відсутність вибору завжди обертається для людини відчуттям несвободи та відчуттям того, що вона є всього лише маріонеткою.

Отже, відчуження в контексті проблеми масової культури розглядається нами в двох аспектах: в аспекті свідомого дистанціювання від світу шаблонів та стандартів та в аспекті розриву зв'язків із зовнішнім світом взагалі та культурним зокрема, що виливається у поринання людини у власний світ.

Підводячи підсумок підрозділу, зазначимо, що ми прагнули відобразити взаємозв'язок феноменів відчуження та культури.

Ми нагадали про домінуючий підхід стосовно взаємозв'язку культури та відчуження, що полягає в тому, що сама культура несе собою прогресуюче відчуження. Вона ж викривлює природу людини замість того, щоб підносити її. Мислителі, котрі обстоюють дану точку зору (Е. Жільсон, А. Швейцер, О. Шпенглер та ін.) говорять, що суспільство, в якому перебуває людина, є

відчуженим від традиційних цінностей і відзначають, що воно орієнтоване у більшості своїй на матеріальне, а не на духовне. Також ми нагадали про позицію, що підсилює негативні прояви відчуження в культурному вимірі буття людини – це відсутність загальної основи сучасної культури (позиція Т. Адорно, Ж. Бодріяра, Ж. Еллюля та ін.) Але даний підхід в філософській думці був достатньо досліджений, тому ми не акцентували на ньому увагу в роботі, обмежившись лише зазначенням існуючої позиції.

На противагу домінуючому підходу ми представили підхід, що не розглядає відчуження як суто негативне явище, а представляє його як явище амбівалентне. Такий погляд на відчуження зовсім по-іншому дозволяє подивитися на його взаємозв'язок з сучасною культурою. На прикладі поглядів російського дослідника О. Мурашова ми представили даний підхід.

Отже, даний підхід представляє відчуження не тільки амбівалентно, але цілком діалектичним чином: воно і спосіб буття людини (позитив), і екзистенційна проблема в людському існуванні (негатив). В цьому сенсі, як спосіб життя і життєва проблема воно представляє собою діалектичне протиріччя, що лежить в основі розвитку і прогресу, і зняти його повністю або не можливо, або це означало би заміну культурного способу існування людини, або ж необхідним є заміна відчуження в культурі деяким іншим, альтернативним феноменом. Також аргументом виступає той факт, що якщо відчуження з розвитком культури постійно зростало (як представляють відчуження майже всі мислителі), то ступінь чужості і роз'єднаності в сучасному світі повинні були вже давно досягти деякої критичної точки.

Також проблема співвідношення культури та відчуження була яскраво представлена представниками вітчизняної філософської думки. В роботі були представлені погляди О. Александрової, Р. Ануфрієвої, О. Запорожченка, О. Кудряшової, Ю. Кам'янської, М. Мамоненкової та ін.

Розглядаючи взаємозв'язок феноменів культури та відчуження, ми зосередились на одному з аспектів сучасної культури – на явищі масової культури. Цей феномен дає можливість якомога яскравіше проявитися

відчуженню в умовах сьогодення. Тож, ми дійшли до висновків, що в аспекті свідомого дистанціювання від світу шаблонів та стандартів (позитив), та в аспекті розриву зв'язків із зовнішнім світом взагалі та культурним зокрема (негатив) – ось є результат взаємозв'язку масової культури та феномену відчуження.

Ми прагнули відобразити існуючі на сьогоднішній день підходи стосовно відчуження та культури, і намагалися вийти за межі вузького тлумачення відчуження як суто негативного явища. Визнання амбівалентного статусу відчуження дозволяє по-новому осмислити його місце в житті людини, і зокрема в одному з важливих його складових – в культурі.

4.3. Ймовірність подолання відчуження людини в умовах суспільного буття

Звичні та вже традиційні погляди на феномен відчуження, котрі представляють його як проблему, що доконечно вимагає подолання і, відповідно, повинна бути подоланою, на сьогоднішній день втрачають свою актуальність. Проте, це не відобразилося на кількості численних спроб все ж таки його подолати. І на зміну старим з'являються все нові спроби його подолання. Ми обстоюємо думку, що відчуження не може бути подоланим, бо справа не в економічній, політичній кризі, або кризі культури чи свідомості. Справа не в тому, що відчуження є неодмінним атрибутом сучасної епохи. Ми представляємо феномен відчуження в широкому значенні та обстоюємо позицію, що воно було, є та буде супроводжувати життя людини, і буде одвічно вплетеним в її буття. Відчуження є діалектичною протилежністю, і якщо ми подолаємо його негативні характеристики, втратять свій смисл його позитивні характеристики. Отже, ми маємо на меті дослідити та проаналізувати нові спроби подолання відчуження, котрі представлені філософською думкою, зокрема вітчизняною. Адже змінність буття диктує зміну його характеристик, зокрема проявів відчуження, і, можливо, є сенс говорити про зменшення негативних проявів відчуження, а не про його викорінення з буття людини в цілому.

Зарубіжні дослідники проблеми відчуження приділяють все більше уваги вивченню реальних наслідків її дії на особистісному рівні. Подолання відчуження в сенсі викорінення його з буття пов'язується з прагненням людини в будь-який спосіб заповнити внутрішню порожнечу, з якою їй неможливо жити. І говориться про те, що дана порожнеча таки заповнюється, але не завжди найкращим для людини чином. Становище людини у відчуженій системі безпосередньо пов'язується з різноманітними соціальними захворюваннями, показники котрих постійно зростають. Як правило, до таких соціальних захворювань відносять алкоголізм, паління,

вживання наркотиків, злочинність, тимчасові стосунки, самогубство тощо. Під їх дією людина прагне «забутися», зняти нестерпну напругу, але якщо їй це вдається, то лише на короткий час. Частина з названих соціальних захворювань пов'язана з дією несвідомого та витісненими бажаннями, але об'єднує їх те, що всі вони характеризуються тимчасовістю. Вони мають здатність створювати ілюзію зняття відчуження від самого себе та від свого ближнього і, врешті, приводять лише до протилежного – загострення почуття відчуження, самотності, відчаю. Тож можна сказати, що все це є невдалою спробою людини уникнути зустрічі з буттям та самою собою.

Деякі дослідники не погоджуються з наданням відчуженню статусу соціального захворювання і вбачають у цьому вузькість соціально-філософського смислу, також вони заперечують те, що відчуження є характеристикою суто людського життя. Таким чином, розглядаючи людське відчуження як особливу форму універсального відчуження, дослідники зазначають, що воно буває або об'єктивно-реальним та істинним, або суб'єктивно-помилковим та ілюзорним. Те саме можна сказати і про характер подолання того або іншого виду людського відчуження. Аналізуючи погляди прихильників та противників вічності відчуження, варто припустити, по-перше, що одні види відчуження (приміром, політичне, соціальне та ін.) історично неминучі, безстрокові та нездоланні; з іншого боку, інші види відчуження (приміром, побутові відчужуючі конфлікти між людьми, соціальними групами) цілком здоланні протягом певного проміжку часу [див.: 131].

Проблемою подолання або зняття відчуження займалися і продовжують займатися представники вітчизняної філософської думки: І. Ковальчук, О. Кудряшова, С. Сарновська, Л. Ткаченко та ін. На наш погляд дуже важливим видається представити саме сучасну вітчизняну філософську думку стосовно зазначеної проблематики, бо її представники враховують специфічні особливості саме українського суспільства, беручи до уваги перебіг подій соціального, політичного, культурного тощо життя людини.

Цікавою, на наш погляд, видається позиція стосовно подолання відчуження І. Ковальчук. Як зазначає дослідниця, різні філософські традиції пропонують відмінні, часом протилежні, шляхи протидії відчуженню. Приміром, якщо звернутися до східної традиції, то протидія відчуженню тут проявляється в заглибленні у внутрішній світ та відмові від активної предметної діяльності. Західна традиція пропонує протилежний шлях, котрий не просто не виключає, а навпаки, передбачає творчу активність людини.

Дослідниця говорить, що фактори, котрі зумовлюють відчуження слід розглядати на рівні окремого індивіда. Ми розділяємо дану точку зору, бо маємо справу не з суспільством, як великим організмом, а з людиною, яка робить можливим існування цього суспільства. Продовжуючи, Ковальчук відносить до основних факторів (котрі спричиняють відчуження) такі як: дисгармонійне співвідношення чуттєвого й розумного, домінування принципу «володіти» над принципом «бути», домінування споживацьких цінностей і т. ін. Дослідниця наголошує, що ми можемо говорити про розв'язання проблеми відчуження насамперед звертаючись до духовної сфери людини. Йдеться про духовне оновлення та формування нової світоглядної парадигми. Проектом подолання відчуження постає революція в різних аспектах буття: антропологічному, соціальному, культурному.

Цікавим є вирішення проблеми подолання відчуження дослідницею. Вона стверджує, що головним чинником, завдяки якому можна максимально гармонізувати відносини між людиною та зовнішнім світом, подолати самовідчуження та різні форми соціального відчуження, є феномен самовдосконалення [67, с. 15]. Самовдосконалення І. Ковальчук визначає як внутрішньо-глибинний принцип моделювання сутності людини, самопроекту її «Я». А основними складовими процесу самовдосконалення постають самоусвідомлення, самопізнання та саморозуміння, взаємозв'язок котрих сприяє формуванню цілісної людини, що здатна знайти свій центр, з якого вона творить свій внутрішній світ.

Але тут виникає питання, яка ступінь самовдосконалення забезпечить

зняття проблеми відчуження в його аспектах? Чи можна ставити питання про зняття феномену як такого, не встановивши межі досконалості? Якщо розуміти під відчуженням одвічну характеристику буття людини, як ми його представляємо, то скоріше самовдосконалення спричинить відчуження більш «витонченіших» його форм, людина подолає одні форми відчуження, але на зміну прийдуть альтернативні. Вся екзистенція людини пронизана «тугою за вічністю», прагненням до того, чого вона не здатна збагнути та опанувати. Самовдосконалення – це безперервний процес, котрий призводить до еволюції духовності. Але на кожній сходинці самовдосконалення людина має справу з іншими формами відчуження. Відчуження забезпечує динамізм, рух, розвиток. Завдяки ньому людина не залишається тою, ким є, вона постійно змінюється. В даному контексті можна зробити припущення, що саме відчуження і постає механізмом самовдосконалення.

В роботі ми зверталися до проблеми відчуження людини в її соціальному вимірі, адже людина є суспільною істотою: вона знаходиться в суспільстві та реалізовує себе в ньому. Але ми прагнули дослідити феномен відчуження як такий, зсередини і тому, певною мірою, свідомо обходили вимір соціального. Все ж, обійти його в повній мірі нам не вдалося, бо природне та соціальне в людині тісно взаємопов'язане, тому розглядати їх окремо видається недоцільним. Тож, на прикладі поглядів дослідниці феномену соціального відчуження Л. Ткаченко, розглянемо феномен відчуження, зокрема подолання проявів феномену, в соціальному зрізі.

Дослідниця, аналізуючи соціальний вимір буття людини, констатує наростання процесів соціального відчуження в умовах сьогодення. До основних проявів соціального відчуження дослідниця відносить втрату національної ідентичності, смисложиттєвих компонент, розповсюдження споживацької свідомості, що створює соціальну напругу в суспільстві тощо. На думку Ткаченко видається можливим зняття соціальної напруги шляхом активного пошуку ефективних моделей і механізмів розвитку всіх сфер суспільства задля забезпечення соціальної захищеності особистості,

реалізації основних прав, самовираження і гідного життя [див.: 168].

Ткаченко досліджує відчуження в політичній та економічній сферах, що нині мають тенденцію до зростання. Вона зазначає, що відчуження в економічному сенсі (що породжує майнове розшарування між людьми) подолати складно, а то й неможливо. Але, не дивлячись на це, вона закликає розвивати індивідуальний хист, в першу чергу до самопізнання. Людина, таким чином, стане на шлях здобуття нових знань, що можуть допомогти їй у ствердженні самої себе та можуть принести їй фінансовий прибуток. Подолання ж суперечностей української економіки вимагає активної державної політики, що є необхідною для прискорення модернізації та наближення до європейських економічних стандартів.

Стосовно політичної сфери, то тут подоланню соціального відчуження має сприяти просвітницька робота державних інституцій, особлива надія серед яких покладається на заклади освіти. Дослідниця наголошує, що людина є політичною істотою, яка стаючи на шлях самопізнання, піднімає себе до державно-політичної істоти. Підводячи підсумок, зазначимо, що дослідниця наголошує, що для формування міцної, конкурентоспроможної держави необхідною є ефективна політична система, що здатна здійснити подібну модернізацію і стати на шлях реалізації національних інтересів.

Врешті, Л. Ткаченко наголошує, що тільки філософія, закликаючи кожну людину до самопізнання, відкриває їй шлях подолання соціального відчуження, оскільки долучає до духовно-пізнавальної та духовно-практичної спадщини людства. Як бачимо, дослідниця покладає великі надії на духовно-пізнавальні здібності людини, і таким чином вбачає в цьому зняття як економічного, політичного, в цілому, соціального відчуження.

Якщо Ткаченко акцентує увагу у питанні подолання відчуження на самопізнанні, то наступна дослідниця проблеми відчуження О. Кудряшова покладає надії в цьому сенсі на культуротворчий потенціал людини, що не лише стає шляхом виходу людства з кризи, але й постає способом подолання відчуження.

Кудряшова вважає, що має бути розроблена державна програма по розвитку культуротворчих потенцій українського суспільства. На цьому шляху вона пропонує наступні напрямки зазначеної програми.

По-перше, дослідниця говорить про зміну ідеології, яку вона представляє як парадигму життєтворчості та культури. Саме відсутність такої ідеології сприяє розшаруванню суспільства та зіткнення інтересів його членів. Дослідниця зазначає, що не йдеться про знищення будь-якої ідеології, а мова йде про вилучення зі свідомості людини ідей та поглядів з антигуманним змістом, що несуть руйнівні наслідки.

Знову ж виникає питання, хіба можна вилучити зі свідомості людини ідеї та погляди «небажаного», з точки зору ідеалів гуманізму, характеру? Прагнення переробити людину протягом історії довели, що попри все, природа людини залишається незмінною: вона є недосконалою і до досконалості їй далеко. Хоча надія на те, що людина стане кращою, пропаганда прогресивних ідеологій, котрі керуються загальнолюдськими цінностями добра та гуманності, заслуговують на увагу.

Кудряшова вважає, що саме такі ідеології мають стати пріоритетними для сучасного українського суспільства. Практичне їх впровадження, на думку дослідниці, можливе завдяки: поширенню престижності професій сфери культури та мистецтва, підтримці талановитої молоді, проведенню більшої кількості мистецьких фестивалів та конкурсів, виділенню грантів на наукові розроблення з проблем культурного розвитку тощо. Також завдяки змінам в системі освіти, що сприятимуть креативності та відходу від стереотипів. Велика роль в даному контексті відводиться розробленню програм поширення загальнолюдських цінностей через ЗМІ, соціальну рекламу, Інтернет тощо.

По-друге, наступним напрямком зазначеної програми Кудряшова представляє внутрішньо особистісні зміни. На думку дослідниці, зі зміною культурної парадигми та поширенням прогресивних ідеологій постає можливим становлення нового типу особистості. Особистості, що візьме на

себе відповідальність за зовнішні та внутрішні зміни. Отже, змінивши своє культурне ядро, людина через культуротворчість здатна подолати кризові явища, що пронизують сучасне суспільство.

Дослідниця, підводячи підсумок, наголошує, що подолання відчуження є можливим завдяки зміні аксіологічних пріоритетів, зростанню освітнього та інтелектуального рівня, активізації творчого потенціалу населення [80, с. 189-190].

На противагу даній позиції, дослідниця С. Сарновська обстоює думку, що додання відчуження, формування нового типу людського спілкування, позбавленого примусовості, вимушеності рольових і статусних обов'язків, принизливої підлеглості та залежності – процес перманентний, і він буде тривати доти, доки існуватиме людське суспільство. Але дослідниця також наголошує на тому, що успіх подолання історичних різновидів несвободи і відокремленості, утворення гуманнішого соціального простору спілкування людей багато в чому залежатиме від інтенсивності індивідуальних зусиль кожної людини по «виросуванню» в собі особистісного начала [148, с. 147].

Підсумовуючи зазначимо, що ми представили деякі з численних спроб подолання феномену відчуження, які представили вітчизняною філософською думкою. Існують численні варіанти вирішення проблеми відчуження в різних галузях знань: в педагогіці, психології, соціології, політології тощо. Ми ж представили філософський погляд на проблему подолання відчуження, що, як відомо, характеризується універсальністю та прагненням осягнення проблеми зсередини.

Деякі дослідники феномену відчуження вважають, що найважливішим чинником у справі подолання відчуження виступає внутрішній механізм самовдосконалення людини (І. Ковальчук). Частина дослідників соціального відчуження висловлюють думки, що відчуження в економічному сенсі подолати складно, а то й неможливо, але закликають людину до самопізнання та до набуття нових знань, що послугують допомогою у самоствердженні людини. Торкаючись політичної сфери, то тут подолання

соціального відчуження має сприяти просвітницька робота державних інституцій, особлива надія серед яких покладається на заклади освіти (Л. Ткаченко).

Деякі дослідники пропонують шлях подолання відчуження, котрий полягає в розробленні спеціальної державної програми з розвитку культуротворчих потенцій українського суспільства. Дана програма має бути реалізована у кількох напрямках: по-перше, це зміна ідеології (за допомогою підтримки талановитої молоді; розробленню програм поширення загальнолюдських цінностей через ЗМІ, соціальну рекламу тощо; змінам в системі освіти і т. ін.). По-друге, завдяки внутрішньо особистісним змінам людини, що мають відбутися в наслідок зміни ідеології (О. Кудряшова).

Деякі ж дослідники обстоюють позицію, що скільки існує суспільство, стільки людина буде спрямовувати свої зусилля на подолання проблеми відчуження. Приймавши факт нездоланності відчуження, частина дослідників все ж наголошує, що подолати історичні різновиди несвободи і відокремленості все ж є можливим завдяки індивідуальним зусиллям кожної людини. (С. Сарновська)

Ми розділяємо останню точку зору стосовно нездоланності феномену відчуження, бо визначаємо відчуження як одвічного супутника буття людини та вважаємо, що воно було, є та буде одвічно вплетеним в її буття. Більше того, людина завжди буде прагнути подолати відчуження, проте ХХІ століття демонструє нам протилежне – зростання різних видів відчуження. Якщо уявити собі статичне людське буття, то можна було б говорити про певне зняття відчуження, але буття характеризується змінами, тому здолавши одні види відчуження на зміну приходять інші, альтернативні. Але, можливо, це нагадує людині про те, що вона далека від досконалості, відчуження спрямовує її до того, щоб ніколи не зупинятися та стверджуватись у своїх пошуках та ставати кращою.

Висновки до четвертого розділу:

В результаті написання четвертого розділу дисертаційного дослідження «Внутрішнє «Я» людини в умовах її відчуженості від світу», ми дійшли до наступних висновків:

1. Звернення до філософських поглядів сучасних вітчизняних дослідників сприяли виявленню найновіших та найактуальніших тенденцій в дослідженні заявленого феномену;

2. Представлення сучасного погляду на взаємозв'язок одвічних виразників внутрішньої сутності людини: усамітнення, самотності та відчуження сприяло системному аналізу сучасного виміру зазначених екзистенціалів. Враховуючи попередні дослідження, ми представили вище згадані проблеми через призму життя людини:

- у великому місті, що становить на сьогоднішній день окрему проблему;

- зважаючи на швидкий темп життя сучасної людини, процеси міграції, урбанізації ми проаналізували проблему маргінальної особистості, прояви відчуження якої постають як захисний механізм, і як результат відокремленості, розірваності попередніх зв'язків;

- поставлене питання про відчуження людини від реального світу шляхом поринання її у віртуальні світи дозволило розкрити нові межі в дослідженні феномену відчуження. Постала гостра проблема залежності людини (від дитини до дорослого) від віртуального світу, в якому вона шукає спасіння від самотності, туги тощо. Цікавим постало питання, чи віртуальний світ робить людину відчуженою від реального світу, чи все-таки відчужена людина стає залежною від віртуального світу, знаходячи в цьому світі підтримку та розуміння.

3. Дослідження феномену відчуження в культурному вимірі буття сучасної людини дозволило відобразити існуючі культурні тенденції та відобразити взаємозв'язок та роль феномену відчуження в системі культури.

Підхід, що розглядає відчуження як явище амбівалентне, дозволив зовсім по-новому подивитися на відчуження в культурному вимірі буття людини. Постало питання, якщо відчуження з розвитком культури постійно зростало, то ступінь чужості і роз'єднаності в сучасному світі повинні були вже давно досягти деякої критичної точки. Як спосіб життя і життєва проблема відчуження представляє собою діалектичне протиріччя, що лежить в основі розвитку і прогресу, і зняти його повністю або не можливо, або це означало би заміну культурного способу існування людини, або ж необхідним є заміна відчуження в культурі деяким іншим, альтернативним феноменом.

4. Розглядаючи відчуження в культурному просторі, ми проаналізували феномен масової культури, адже її функціонування в умовах сьогодення дає плідну основу для виявлення негативних проявів відчуження. Результатом взаємозв'язку масової культури та феномену відчуження було визначено:

- свідоме дистанціювання від світу шаблонів та стандартів (позитивна вимір);
- аспект розриву зв'язків із зовнішнім світом взагалі, та культурним зокрема (негативний вимір).

5. Логічним завершенням розділу постало дослідження сучасної філософської думки стосовно ймовірності подолання відчуження людини в умовах суспільного буття. На шляху подолання відчуження вітчизняні дослідники пропонують зосереджуватися на самовдосконаленні, на культуротворчому потенціалі українців, наголошують на доцільності впровадження спеціальної державної програми по розвитку культуротворчих потенцій українського суспільства тощо.

В ході дослідження ми дійшли висновку про нездоланність відчуження, адже розглядаємо в роботі відчуження не як історичне явище, а як явище, що є іманентним самому буттю, і як таке, що має негативні та позитивні характеристики. Можна прагнути до зменшення негативних проявів відчуження в житті людини, проте плекання надій стосовно викорінення

відчуження з буття видаються на сьогодні марними.

ВИСНОВКИ

Дане дисертаційне дослідження на тему «Відчуження як екзистенціальна проблема: досвід філософсько-антропологічного дослідження» було присвячене феномену відчуження, що репрезентується як такий, що вкорінений в саме буття людини (тим самим підтверджуючи статус екзистенціальної проблеми). Висновки, до яких ми дійшли в ході написання роботи, дозволяють вийти за межі однозначного тлумачення відчуження як негативного та деструктивного явища, та представити відчуження як амбівалентне явище, що має також не менш важливі позитивні характеристики. Отже, виходячи з заявленої проблематики, ми зробили наступні висновки:

1. Феномен відчуження постає як амбівалентне явище, як певна парадоксальність людського буття, що вкорінена в саму його сутність. Відчуження є необхідним і позитивним явищем, що допомагає людині на шляху набуття внутрішньої цілісності.

2. Позитивність відчуження полягає у тому, що без відчуження людина не почує іншу людину, бо буде чути лише себе. Тут відчуження проявляється у формі заперечення, дистанціювання від себе, певного зречення. Маємо певний парадокс: якщо людина не зрікатиметься себе, то внутрішньо вона ніколи не зможе набути цілісності.

3. Відчуження не може бути привнесене ззовні, чужим людині, бо те, що вкорінене в саму її сутність, чужим бути не може. І доки відчуження не виходить за межі іманентності, воно є явищем, на співіснування з яким людина приречена існувати.

4. Погляди М. Гоголя та Ф. Достоєвського мали значний вплив на формування філософської думки в ХХ столітті. Розглядаючи відчуження як суто негативне явище, мислителі шукали шляхів його подолання. Обидва мислителі обирають шлях релігійної віри, прагнучи зменшити руйнівні прояви відчуження, покладаючись на Бога.

5. Проблема відчуження, що представлена у творчості релігійних та нерелігійних мислителів вирішується першими через співвіднесення людини з Богом, а другими через вибір, творчість, свободу та ін.

6. Проблеми усамітнення, самотності та відчуження, що характеризують внутрішнє буття людини, у сукупності дозволили проаналізувати світовідчуття сучасної людини, і дослідити окремі проблеми: людини у великому місті, проблему швидкого темпу життя, проблему маргінальної особистості, втечі сучасної людини у віртуальні світи тощо.

7. Функціонування феномену відчуження в культурному просторі сучасної людини відображає наявність не лише негативної, але й позитивної позиції стосовно відчуження: відчуження як спосіб життя і життєва проблема представляє собою діалектичне протиріччя. Дане протиріччя лежить в основі розвитку і прогресу, і зняти його повністю або не можливо, або це означало б заміну культурного способу існування людини.

8. Виявленню негативних проявів відчуження на сьогодні сприяє явище масової культури. Дослідивши взаємозв'язок феноменів відчуження та масової культури, ми дійшли до висновків про позитивні та негативні наслідки даної взаємодії: свідоме дистанціювання від світу шаблонів та стандартів (позитивний вияв відчуження); та аспект розриву зв'язків із зовнішнім світом взагалі, та культурним зокрема (негативний вияв відчуження).

9. Представники сучасної вітчизняної філософської думки стосовно ймовірності подолання відчуження людини в умовах суспільного буття, пропонують чимало варіантів, серед яких: феномен самовдосконалення, впровадження спеціальної державної програми з розвитку культуротворчих потенцій українського суспільства тощо.

В ході дослідження ми дійшли висновку про нездоланність відчуження, адже розглядаємо в роботі відчуження не як історичне явище, а як явище, що є іманентним самому буттю, і як таке, що має негативні та позитивні характеристики. Якщо феномен має не виключно негативними

характеристиками, але й має важливі позитивні складові, то постає питання доцільності подолання феномену відчуження. Можна прагнути зменшення негативних проявів відчуження в житті людини, проте плекання надій стосовно викорінення відчуження з буття людини видаються на сьогодні марними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Проблемы философии морали. / Т. Адорно; [пер. с нем. М. Хорьков]. – М. : Республика , 2000. – 238 с. – (Библиотека этической мысли).
2. Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Бровко та ін. / – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція» , 1998. – 158 с.
3. Александрова О. В. Відчуження як форма розвитку культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.04. «Філософська антропологія та філософія культури» / О. В. Александрова. – К. , 1996. – 52 с.
4. Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр: свободное сознание и XX век. / Л. Г. Андреев. – М. : Geleos , 2004. – 413 с.
5. Антропологическая проблематика в западной философии: [Сб. ст.] / МГУ имени М. В. Ломоносова, филос. фак., каф. истории зарубеж. философии; Под ред. М. А. Гарнцева. – М. : Изд-во МГУ , 1991. – 78 с.
6. Ануфрієва Р. Маргінальна особистість: проблеми соціокультурного відчуження / Р. Ануфрієва // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ДНУ , 2001. – 255 с.
7. Арндт Г. Становище людини / Г. Арндт. Пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис , 1999. – 254 с.
8. Базалук О. Сущность человеческой жизни. / О. Базалук – К. : Наук. думка , 2002. – 270 с.
9. Бердяев Н. О назначении человека / Н. Бердяев – М. : Республика , 1993. – 382 с.
10. Бердяев Н. Царство духа и царство Кесаря / Н. Бердяев; [Сост. и послесл. П. В. Алексеева]. – М. : Республика , 1995. – 382 с.
11. Бойко А. Діяльнісний підхід у соціально-філософському аналізі

проблем відчуження та соціального конфлікту / А. Бойко // Мова і культура. – Вип. 4., Т.1. Філософія мови і культури. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго , 2002. – 152 с.

12. Бондаревич І. Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива / І. Бондаревич; М-во освіти і науки України, Запорізь. нац. техн. ун-т – Запоріжжя : ЗНТУ , 2008. – 161 с.
13. Бугера В. Сущность человека / В. Бугера – М. : Наука, 2005. – 299 с.
14. Бондарь Р. Стратегия природы – Стратегия человека / Р. Бондарь – Винница : [Континент-Прим] , 1999. – 71 с.
15. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода) / [Е. Быстрицкий, В. Козловский, С. Пролеев, В. Малахов; Отв. ред. Е. Быстрицкий]; АН Украины, Ин-т философии. – К. : Наук. думка , 1992. – 173 с.
16. Валеев Д. Три лика: [О человеке] / Д. Валеев.– М. : Мысль , 1990. – 269 с.
17. Вдовина И. Французский персонализм (1932-1982): Учеб. пособие для филос. фак. ун-тов / И. Вдовина.– М. : Высш. шк. , 1990. – 151 с.
18. Відчуження: минувшість і сьогодення / [Табачковський В. Г., Андрос Є. І., Ковадло Г. П. та ін.]; НАН України. І-т філософії; [відп. ред. Табачковський В. Г.] – К. : Наук. думка , 1995. – 137 с.
19. Вебер М. Избранное. Образ общества. / М. Вебер; [пер. с нем. М. Левина и др.]. – М. : Юрист , 1994. – 704 с. – (Лики культуры).
20. Великовский С. Умозрение и словесность. Очерки французской культуры / С. Великовский.– М. ; СПб. : Универ. кн. , 1999. – 710 с.
21. Вереїна Л. Самотність як феномен відчуження індивіда від навколишнього середовища / Л. Вереїна, С. Платонова. // Актуальні проблеми психології. [збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.]– К. : «Логос» , 2008. – Т.7, Вип. 14 – 332 с.

22. Войтенко В. Феномен людини. Дванадцять дзеркал / В. Войтенко ; Мед.-біол. дослід. т-во «Гіппократ». – К. , 1999. – 57 с.
23. Воронова Г. Життєдіяльність людини як соціально-філософська проблема / Г. В. Воронова. – Запоріжжя : Просвіта , 2007. – 203 с.
24. Волков Ю. Интегральная природа человека: естественнонаучный и гуманитарный аспекты: Учеб. пос. / Ю. Волков, В. Поликарпов / [Ред. Л. Ткаченко]. – Пхеньян : Изд-во Рост. ун-та , 1994. – 282 с.
25. Владимиров В. Розуміння як відчуження: механізми журналістського пошуку / В. Владимиров // Українське журналістикознавство. Вип. 2. – К. , 2001. – с. 35-40
26. Гайденко П. Прорыв к трансцендентному : Новая Онтология XX века / П. Гайденко. – М. : Республика , 1997. – 495 с.
27. Газнюк Л. Соматичне буття персонального світу особистості / Л. Газнюк. – Харків : ХДАФК , 2003. – 356 с.
28. Гальченко Г. Причины и следствия в жизни человека и общества: Лекция п'ята из цикла «Двойственность человека. Эволюция сознания. Проблема формирования общественно-политической элиты» / Гальченко Г., Брицкая И., Локтионов С.; Центр социал.-филос. исслед. – Х. : ЦСФИ , 2010. – 52 с.
29. Гегель Г. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель– Спб. , 1994. – 441 с.
30. Гегель Г. Система наук / Г. В. Ф. Гегель; [Ред. Н. А. Никитина; Пер. Г. Шпета] – Спб. : Наука , 1999 – (Слово о сущем / [Редкол.: Камнев В. М. и др.])
31. Гиренок Ф. Ускользящее бытие / Ф. Гиренок. – М. , 1994. – 220 с.
32. Гоголь Н. Мертвые души / Н. Гоголь – Спб. : Издательский Дом «Азбука-классика» , 2009. – 416 с.
33. Гоголь Н. Повести / Н. Гоголь. – М. : «Художественная литература» , 1979. – 368 с.

34. Гоголь Н. Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ» / Н. Гоголь – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-286-.htm>.
35. Горелов А. Расщепленный человек в расщепленном мире / А. Горелов. – М. : Знание , 1991. – 62 с.
36. Грабовський С. ХХ століття та українська людина. Виклики і відповіді / С. Грабовський. – К. : СтилоС , 2000. – 226 с.
37. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного / [Андрос Є. та ін.]; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К. : Наук. думка , 2010. – 349, [2] с.
38. Гуссерль Э. Феноменология / Э. Гуссерль // Логос. – М., 1991, № 1. – 190 с.
39. Демидов А. Феномены человеческого бытия / А. Демидов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/demid01/txt17.htm>
40. Держко І. Метафізика аксіологічних смислів буття людини / І. Держко. – Львів : Світ , 2009. – 263 с.
41. Діалектика суспільного буття: Монографія / Під ред. д-ра філос. наук, проф. І.О. Ялі. – Донецьк : ДонДУЕТ , 2004. – 105 с.
42. Діденко В. Нинілогія людського буття / В. Діденко. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т» , 2008. – 209 с.
43. Достоевский Ф. Преступление и наказание: Роман / Ф. М. Достоевский – СПб. : Издательская Группа «Азбука-классика» , 2009. – 672 с.
44. Достоевский Ф. Полн. Собр. соч.: В 30 Т. / Ф. М. Достоевский. – Л. , 1985. – Т. 28. – Кн. 1.– С. 63.
45. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку: (колективна монографія у 3х кн.) / За ред. М. Михальченка, В. Скотного. – К. ; Дрогобич : Інформ. - ред. відділ ДДПУ ім. І. Франка , 2009. – 2009, кн. 1. – 242 с.

46. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм ; [пер с фр. с сокр.; под ред. В. Базарова.] – М. : Мысль, 1994.— 399, [1] с.
47. Дюркхайм К. О двойственном происхождении человека / К. Дюркхайм. – СПб. : Импакс , 1992. – 159 с.
48. Ерофеев В. Найти в человеке человека: Достоевский и экзистенциализм / В. Ерофеев. – М. : Зебра Е: Эксмо , 2003. – 286 с.
49. Железнов Ю. Природа человека и общества: Введ. в экол.-филос. антропологию: Учеб. пособие / Ю. Железнов; Междунар. независимый экол.-политол. ун-т. – М. : МНЭПУ , 1996. – 195 с.
50. Жильсон Э. Философ и теология / Э. Жильсон; [Пер. с фр. К. Демидова]. – М. : Гнозис , 1995. – 189 с.
51. Зайцев М. Особистісне буття в смисловому полі європейської культури / Зайцев М.; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова , 2008. – 199 с.
52. Западная философия: итоги тысячелетия [сост. В.М. Жамиашвили, общ. ред. А.В. Перцев]. – Екатеринбург : «Деловая книга», Бишкек: «Одиссей» , 1997. – 656 с.
53. Запорожченко А. Гуманизация и отчуждение человека: проблемы и перспективы: монография / А. Запорожченко, В. Кавалеров. – Одесса «Астропринт» , 2005. – 120 с.
54. Запорожченко О. В. Феномен відчуження в умовах сучасного соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. В. Запорожченко. – Одеса , 2001. – 19 с.
55. Заслуженюк В. Родители и дети: Взаимопонимание или отчуждение?: Кн. для родителей / В. Заслуженюк, В. Семиченко. – М. : Просвещение : АО «Учеб. лит.» , 1996. – 191 с.
56. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hpsy.ru/tags/41/>

57. Иванов Ю. Мерцающий мир. Гипотеза ускользающей реальности или эволюция человека в природе / Ю. Иванов; Самар. гос. пед. ун-т, Добровол. о-во «Истоки» им. П. К. Иванова. – Самара : Ореховка , 2002. – 70 с.
58. История и общество: проблемы развития человека : Препр. докл. сов. ученых к XVIII Всемир. филос. конгр. «Филос. понимание человека» (Великобритания, Брайтон, 21-27 авг. 1988 г.): [Сб. тез сов. философов / Ред.-сост. В. В. Платковский]. – М. : Б. и. , 1988. – 168 с.
59. Калинаускас И. Наедине с миром / И. Калинаускас. – К. : Дошкол. воспитание : Октябрь , 1991. – 281 с.
60. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; Пер. с фр. – М. : Политиздат , 1990. – 415 с.
61. Камю А. Посторонний; Падение: Повести / А. Камю; Пер. с фр. Н. Немчиновой. – СПб. : Азбука-классика , 2004. – 224 с.
62. Кам'янська Ю. Проблема відчуження : можливість альтернативи / Ю. Кам'янська // Львівський державний університет імені І. Франка. Вісник. Серія : Філософські науки. – Львів , 1999. – Вип.1. – 116-123 с.
63. Капустин В. Проблема человека в современном материализме / В. Капустин; М-во образования и науки Украины, Донец. нац. ун-т. – Донецк : Ноулидж, Донец. отд-ние , 2009. – 155 с.
64. Карпенко И. Философское пространство культуры : человек философствующий и человек повседневности: Монография / И. Карпенко. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина , 2006. – 292 с.
65. Киселев Ю. Искусство быть самим собой: практ. эзотерика / Ю. Киселев. – Днепропетровск : Ю. Овсянников , 2007. – 326 с.
66. Коваль Й. Проблема відчуження людини / Й. Коваль // Гуманізм і людина в контексті культури. Матеріали людинознавчих читань. Вип. 1., кн. 2. – Дрогобич , 1995. – 278 с.
67. Ковальчук І. Л. Самовдосконалення як чинник подолання відчуження: філософсько-антропологічний аналіз : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / І. Л. Ковальчук. – К., 2009. – 20 с.
68. Коджаспирова Г. Словарь по педагогике / Г. Коджаспирова, А. Коджаспиров. – М. : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
69. Козин Н. Бесконечность. Прогресс. Человек : Статус человека в объективной реальности / Н. Козин; Ред. В. С. Тюхтина. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1988. – 198 с.
70. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурологічні наслідки технічного розвитку / П. Козловський // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки : Хрестоматія/ Упоряд. В. Лях, В. Пазенок. – Київ : Ваклер, 1996. – 428 с.
71. Колізії антропологічного розмислу / Табачковський В., Шалашенко Г., Дондюк А. та ін.; НАН України, Ін-т філософії; [відп. ред. Табачковський В. Г.]. – К. : Парапан, 2002. – 152 с.
72. Кон И. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. Кон. – М. : «Политиздат», 1984 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/konis01/txt07.htm>
73. Кон И. Открытие «Я» / И. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
74. Корженівський А. Антропологічна проблема: Сучасні аспекти / А. Корженівський. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2002. – 59 с.
75. Корчагина Г. Генезис, виды и проявления одиночества / Г. Корчагина. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2005. – 196 с.
76. Кочубейник О. Відчуження переживання як фактор екзистенційних патологій / О. Кочубейник // Актуальні проблеми психології, Т.1: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. – К. : Міленіум, 2006. – Ч.17. – 146 с.

77. Кремень В. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень; АПН України. – 2-ге вид. – К. : Т-во «Знання» України , 2010. – 519 с.
78. Круль Р. Карл Ясперс: Бытие. Вера. Экзистенция / Р. Круль; [отв. ред. В. Н. Вандышев]; М-во образования и науки Украины, Сум. гос. ун-т. – Сумы : Изд-во СумГУ , 2010. – 150 с.
79. Кувакин В. Твой рай и ад: Человечность и бесчеловечность человека (Философия, психология и стиль мышления гуманизма) / В. Кувакин. – СПб. : «Алетейя», М.: «Логос» , 1998. – 360 с.
80. Кудряшова О. Культуротворчий потенціал і відчуження людини у соціокультурному просторі / О. Кудряшова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Зб. наук. праць. Вип. XXII. – К. : Міленіум , 2009. – 352 с.
81. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / В. П. Культенко. – К. , 2004. – 17 с.
82. Кьєркегор С. Страх и трепет : [Этич. трактаты] / С. Кьєркегор ; [Пер. с дат., коммент. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева; Общ. ред., сост. и предисл. С. А. Исаева]. – М. : Республика , 1993. – 382 с.
83. Лакруа Ж. Избранное. Персонализм / Ж. Лакруа. – М. : Российская политическая энциклопедия , 2004. – 608с.
84. Лебедев В. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции: учебное пособие для вузов / В. Лебедев – М. : Юнити-Дана , 2002– 408 с.
85. Левит К. От Гегеля к Ницше: революционный перелом в мышлении XIX века: Маркс и Кьєркегор. / К. Левит ; Пер. с нем. К. Лощевского; Под ред. М. Ермаковой, Г. Шапошниковой. – СПб. : Владимир Даль , 2002. – 670 с.
86. Лепп І. Християнська філософія екзистенції / І. Лепп; Пер. з фр.

- В. Лях, О. Марштупенко. – К. : Унів. вид-во «Пульсари» , 2004. – 143 с.
87. Лисеев И. Философская концепция человека и глобальные проблемы современности / И. Лисеев – М. : О-во «Знание» РСФСР , 1987. – 39 с.
88. Ліщинський В. Психологічні наслідки відчуження як специфічного сприйняття навколишнього світу / В. Ліщинський // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ , 2007. – Вип. 12. – Ч.1. – 300 с.
89. Льовкіна О. Г. Проблема відчуження в соціальній філософії Франкфуртської школи (спроба осмислення в контексті глобалістики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. Г. Льовкіна – К. , 2003. – 18 с.
90. Любутин К. Человек в философском измерении: от Фейербаха к Фромму / К. Любутин ; Псков. обл. ин-т повышения квалификации работников образования ; [Науч. ред. Н. С. Рыбаков]. – Псков , 1994. – 131 с.
91. Лютий Т. В. Розумність нерозумного / Тарас Володимирович Лютий. – К. : ПАРАПАН , 2007. — 420 с.
92. Лютий Т. В. Культура масова і популярна: теорії та практики / Т. В. Лютий, О. А. Ярош. – К.: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України , 2007. – 124 с.
93. Малышев А. Философские размышления в начале 21 столетия / А. Малышев. – К. : ВСЦ «Прометей» , 2003. – 131 с.
94. Мамедов Б. Философия одной души / Б. Мамедов. – Издательство «Европа» , 2007. – 288 с.
95. Мамоненкова М. Проблеми масової культури в сучасному світі / М. Мамоненкова // Вища школа: проблеми і пошук (філософія, культура, політика, методика): Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За редакцією Прядко Н. А. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські береги» , 2007. – 60 с.

96. Маноха І. Психологія потаємного «Я» / І. П. Маноха; Ред. Ю. Медюк. – К. : Поліграфкн. , 2001. – 446 с.
97. Марков Б. Храм и рынок. Человек в пространстве культуры / Б. Марков. – С-Пб. : Алетейя , 1999 – 304 с.
98. Маркузе Г. Одномерный человек: Исслед. идеологии Развитого Индустр. О-ва / Г. Маркузе ; [предисл., примеч. и пер. с нем. А. Юдина ; Под ред. А. Жаровского]. – М. : REEL-book , 1994. – 340 с.
99. Марсель Г. Опыт конкретной философии / Г. Марсель; [пер. с фр. В. Большакова, В. П. Визгина; Общ. ред., послесл. и примеч. В. П. Визгина] – М. : Республика , 2004. – 222 с.
100. Марсель Г. Проблематичный человек / Г. Марсель // Человек и общество: проблемы человека на XVIII всемирном философском конгрессе, Вып.1. – М., 1990. – 96 с.
101. Марсель Г. Трагическая мудрость философии: Избр. работы / Г. Марсель ; [Пер. с фр. Г. М. Тавризян]. – М. : Изд-во гуманит. лит. , 1995. – 215 с.
102. Маслак О. Природне право і проблема подолання відчуження у правовій сфері суспільства / О. Маслак // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали п'ятої міжнародної науково-теоретичної конференції 26-27 травня 2006 р. м. Київ. // Книга 1. Філософські аспекти альтернативних моделей розвитку суспільства. – К. : Фенікс , 2006. – 176 с.
103. Матошко А. В поисках своей жизни / А. Матошко – К. : Азимут-Украина , 2008. – 351 с.
104. Мережковский Д. Л. Толстой и Достоевский. Вечные спутники: [Сборник] / Д.С. Мережковский. – М. : Республика , 1995. – 623 с.
105. Мировоззрение. Духовность. Ценности: Сб. науч. ст., Вып. 7, 8 / ВГПУ; Науч. ред. А. П. Горячев. Волгоград : Перемена , 2000. – 128 с.
106. Мовчан М. Самотність як феномен буття особистості : Монографія / М. Мовчан. – Полтава : РВВ ПУСКУ , 2009. – 265 с.

107. Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини / Е. Морен ; Пер. з франц., післямова М. Собуцького, К. : КАРМЕ-СІНТО , 1995. – 208 с.
108. Московка М. Відчуження сучасного студентства від політичної культури / М. Московка // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29-31 травня 1995 р. / За заг. ред. О. В. Киричука, М. І. Михальченка, М. М. Слюсаревського. – К. , 1995. – 264 с.
109. Мошненко О. Відчуження в музиці / О. Мошненко ; Ред. І. Г. Піленко ; М-во культури і туризму України, Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури і мистецтв. –К. , 2007. – 47 с.
110. Мунье Э. Манифест персонализма. / Э Мунье; Пер.с фр. И.С. Вдовина – М. : Республика , 1999. – 559 с.
111. Мунье Э. Надежда отчаявшихся / Э Мунье; Пер.с фр. И.С. Вдовина – М. : Искусство , 1995. – 236 с.
112. Мунье Э. Персонализм / Э Мунье; Пер.с фр. и примеч. И.С. Вдовина. – М. : Искусство , 1992. – 143 с.
113. Мурашов А. Амбивалентность отчуждения в современной культуре. / А. Мурашов // Дефиниции культуры: сборник трудов участников Всероссийского семинара молодых ученых. Томск , 2001. – 263-267 с.
114. Мурашов А. Диалектика отчуждения в российской ментальности / А. Мурашов // Исторические корни российской ментальности. Материалы Всероссийской научной конф-ции. Томск , 2002. – 65-69 с.
115. Мурашкин М. Проблемы самодостаточности. Античность и современность / М. Мурашкин. – Дніпропетровськ: Поліграфіст , 1998. – 315 с.
116. Наука. Ценности. Человек: Межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. С. Позднейвой. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та , 2001. – 100 с.

117. Невельська-Гордєєва О. Природа відчуження в нормативному полі / О. Невельська-Гордєєва // Проблеми законності: Респ. міжвід. Наук. зб. – Х , 2006. – Вип. 78 – с.149-155.
118. Невлева И. Философия: Учебное пособие / И. Невлева. – Харьков : Консум , 2001. – 432 с.
119. Некита А. Імагінативні підвалини процесів соціального відчуження та особистісні передумови його подолання / А. Некита // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: альманах. Зб. наукових праць / Відп. ред.: М. М. Бровко, О. Г. Шутов. – К. : Знання , 2000. – 343 с.
120. Немчинов І. М. Гоголь vs Уваров у контексті «офіційної народності» 1830-40-х років / І. Немчинов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В.П. Андрущенко (голова) ; М-во освіти і науки, Нац. пед. Ун-т імені М.П. Драгоманова. – К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова , 2010. – Вип. 24 (37). – 216 с.
121. Немчинов І. Структури «свого» та «чужого» у російській ідентичності: дослідження з філософії історії в Росії XVIII-XIX ст. / І. Немчинов – Вінниця : О. Власюк , 2009. – 120 с.
122. Новиков Б. Отчуждение: сб. статей / Б. В. Новиков. – К. : Четверта хвиля , 2009. – 376 с.
123. Облова Л. Об отчуждении неотчужденно / Л. Облова // Філософія і наука за умов формування інформаційного суспільства: морально-етичні та світоглядні проблеми: Тези Всеукраїнської наукової конференції «XXII Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського», 9-11 лютого 2010 року/ Відп. за випуск В. Петрушенко. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка» , 2010. – 148 с.

124. Орлов В. Человек, ускорение, научно-технический прогресс: Комплекс. науч. прогр. Минвуза РСФСР «Филос. материализм и актуал. пробл. современности» / В. Орлов, Т. Васильева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та , 1990. – 192 с.
125. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство , 1991. – С. 177-189.
126. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры. – М. : Искусство , 1991. – С. 133-159.
127. Отчуждение и гуманность / Пер. с нем. – М. : «Прогресс» , 1967. – 232 с.
128. Отчуждение как социокультурный феномен: (Тез. докл. всесоюз. науч.-практ. конф., 16-18 апр. 1991 г., Симферополь) / Науч. редактор И. Кальной. – К. : О-во «Знание» Украины , 1991. – 87 с.
129. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль; Пер. с фр. – М. : REFL-book , 1994. – 528 с.
130. Первые Гоголевские чтения. Н. В. Гоголь: загадка третьего тысячелетия. Сб. докладов. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gogol.ru/gogol/stati/gogol_i_dostoevskii/
131. Пивоваров Д. Понятие отчуждения: альтернативные подходы / Д. Пивоваров – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0054%2804_04-2007%29&xsl=showArticle.xslt&id=a08&doc=./content.jsphttp://hpsy.ru/tags/41/
132. Позднева С. Компьютеризация науки: сущность, функции, перспективы развития / С. Позднева, М. Кувшинов // Наука. Ценности. Человек: Межвуз. сб. науч.тр. / Под ред. С.П. Позднейвой. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та , 2001. – 100 с.
133. Попович М. Раціональність і виміри людського буття / М. Попович. – К. : Сфера , 1997. – 290 с.

134. Предборська І. Мінливість, соціум, людина / І. Предборська. – Суми : Вид-во «Слобожанщина» , 1995. – 135 с.
135. Проблема людини в сучасній філософії / Андрієнко Л., Андрієнко О., Голоднік Д. та ін. ; за наук. ред. Л. Нікітіна; М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : ДонНУЕТ , 2008. – 218 с.
136. Проскуликов Є. Емануель Левінас: з відчуження до відповідальності // Наукові записки. Серія «Філософія» / Є. Проскуликов. – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія» . – Вип. 5., 2009. – 220 с.
137. Прохоренкова Е. Влияние одиночества на духовное развитие человека / Е. Прохоренкова // Человек и культура: Сборник статей и тезисов. – Тюмень : Издательство Тюменского государственного университета , 2001. – 180 с.
138. Психоанализ и культура. Избранные труды К. Хорни и Э.Фромма / Сост. А. М. Руткевич; Отв. ред. Г. В. Бурменская. – М. : Юристъ , 1995. – 623 с.
139. Пухликов В. Человек и общество: К проблеме гуманизации социально-филос. мышления / В. Пухликов; Отв. ред. Б. Глинский; АН СССР, Моск. каф. философии. – М. : Наука , 1990. – 139 с.
140. Радугин А. Персонализм и католическое обновление: (Критика методол. основ катол. модернизма) / А. Радугин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та , 1982. – 178 с.
141. Райда К. Екзистенціальна філософія: традиція і перспективи / К. Райда. – К. : ПАРАПАН , 2009. – 325 с.
142. Рено А. Эра индивида: К истории субъективности / А. Рено; Пер. с фр. С. Рындина, под. ред. Е. Самарской. – СПб. : Даль, 2002. – 472 с.
143. Рикер П. Время и рассказ / П. Рикер ; Пер. Т. В. Славко. – М. ; СПб. : Унив. кн. и др., Т. 1. , 2000. – 313 с.
144. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія; Любов і справедливість /

- П. Рікер; Пер. с фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. – К. : Дух і літера , 2002. – 104 с.
145. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер; Пер. з фр. В. Андрушко, О. Сирцова. – К. : Дух і Літера , 2000. – 450 с.
146. Савостьянова М. Перспективы человека разумного: эволюция или адаптация? / М. Савостьянова. – К. : Парапан , 2005. – 165 с.
147. Савруцкая Е. Образ жизни и исторические формы общения / Е. Савруцкая. – Казань : Изд-во Казан. ун-та , 1989. – 261 с.
148. Сарновська С. Проблема спілкування в контексті сучасних форм відчуження / С. Сарновська // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: (Альманах): Зб. наук. пр./ Відп. ред. М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К. : ТОВ «Міжнародна фін. агенція» , 1998. – 172 с.
149. Сартр Ж.-П. Стена / Ж.-П. Сартр ; Пер. с фр. Е. Плеханова. – Спб. : Азбука-классика , 2006. – 224 с.
150. Сартр Ж.-П. Тошнота / Ж.-П. Сартр; Пер. с фр. Ю. Яхниной. – Спб. : Азбука-классика , 2003. – 256 с.
151. Сафронов И. Философские проблемы единства человека и природы / И. Сафронов ; Санкт- Петербург. ун-т экономики и финансов. – Спб. , 1992. – 159 с.
152. Секлитова Л. Становление души, или парадоксальная философия / Секлитова Л., Стрельникова Л. – М. : Амрита-Русь , 2003, Т.1. – 316 с.
153. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Л. Ситниченко. – К. : Либідь , 1996. – 176 с.
154. Слотердайк П. Критика цинічного розуму / П. Слотердайк; Пер. з нім. – К. : Тандем , 2002. – 544 с.
155. Сморгж Л. Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект). Монографія / Л. Сморгж. – К. : МІЛП , 2001. – 384 с.
156. Собчик Л. Введение в психологию индивидуальности / Л. Собчик. – М. : Изд-во МГУ , 2000. – 512 с.

157. Соловьев О. Человеческое «я» и его неистинна / О. Соловьев. – К. : Ника-Центр , 2007. – 412 с.
158. Социологический энциклопедический словарь/ Под ред.акад. РАН Г. В. Осина. – М. , 1998, С. 229
159. Станкевич Л. Проблемы целостности личности : (Гносеолог. аспект). / Л. Станкевич. – М. : Высш. Школа , 1987. – 132, [2] с.
160. Степаненко І. Метаморфози духовності в ландшафтах буття / І. Степаненко; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ОВС , 2002. – 255 с.
161. Суковатая В. Лицо другого: телесные образы другого в культурной антропологии / В. Суковатая ; М-во образования и науки Украины, Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина , 2009. – 518 с.
162. Суртаева Н. Конфликтное взаимодействие – основная причина дезадаптации учащихся / Н. Суртаева, Н. Милованова, О. Иванова // Химия в школе .– 2003. – № 6.
163. Таранов П. Философская афористика. Заповеди, притчи, наставления / П. Таранов. – М : Острожье , 1996 – 575 с.
164. Тейлор Ч. Джерела себе : Творення новочас. ідентичності / Ч. Тейлор; Заг. ред. пер. з англ. А. Васильченка. – К. : Дух і літера : Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» , 2005. – 691 с.
165. Тимченко О. Соціально-психологічне відчуження особистості делінквентності / О. Тимченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – Донецьк , 2006. – №2 – с. 235-240.
166. Типсина А. Немецкий экзистенциализм и религия / А. Типсина. – Л. : Издательство Ленинградского университета , 1990. – 152 с.
167. Ткаченко Л. Об'єктивні причини феномена соціального відчуження / Л. Ткаченко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної

- академії: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 31. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА , 2007. – 238 с. (с. 13-18)
168. Ткаченко Л. Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні: Автореф.дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук. 09.00.03. / Л. Ткаченко. – Запоріжжя , 2008. – 17 с.
169. Торо Г. Уолден, или Жизнь в лесу / Г. Торо. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vse-knigi.su/book/20613>
170. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koob.ru/toffler/futuroshok>
171. Тузова Т. Ответственность личности за свое бытие в мире: Критика концепций фр. экзистенциализма / Т. Тузова ; Под ред. А. А. Михайлова; АН БССР, Ин-т философии и права. – Минск : Наука и техника , 1987. – 156 с.
172. Тюріна Т. Духовна педагогіка: витоки, сутність і перспективи розвитку / Т. Тюріна. – Львів : СПОЛОМ , 2005. – 274 с.
173. Уильямс Т. Орфей спускается в ад / Т. Уильямс. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.rus.ec/c/52/doc/Uilyams_Orfeys_pusketsya_v_ad.253852.doc.zip
174. Фетисов В. Познание человека как диалектический процесс / В. Фетисов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та , 1979. – 96 с.
175. Філософія Гегеля і сучасність: Зб. наук. пр. присвяч. філос. творчості Гегеля. / Філосо. фак.; [за ред. А. Карася, І. Добропас]. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка , 2002. – 168 с.
176. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи / Булатов М., Загороднюк В., Малеев К., Солонько Л.; [Ред. М. О. Булатов] ; Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К. : СтилоС , 2001. – 243 с.
177. Філософські проблеми людинознавства / [М. Сидоренко, В. Троянський, М. Марчук та ін.; За ред. М. Сидоренка] ; Буковинська держ. мед. акад. – Чернівці , 2005. – 207 с.

178. Фльорко Л. Я. Самотність людини як проблема сучасної європейської філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук 09.00.05 «Історія філософії» / Л. Я. Фльорко. – Львів, 2006. – 20 с.
179. Фрейд З. Психоаналитические этюды / Пер. с нем.; Составление Д. И Донского, В. Ф. Круглянского; Послесл. В. Т. Кондрашенко; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 608 с.
180. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/fromm_yerih/imet_ili_byt)
181. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм; Пер. с англ.; Под ред. Д. А. Леонтьева. 2-е изд. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 224 с.
182. Фромм Э. Пути из большого общества / Э. Фромм // Проблема человека в западной философии: Переводы / Сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с.
183. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? / Ю. Хабермас; Пер. с нем. М. Л. Хорькова; Науч. ред. Е. Л. Петренко. – М.: Весь Мир, 2002. – 143 с.
184. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева; [Отв. ред. Б. В. Марков] – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.
185. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; Пер. В. В. Бибихина. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.
186. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // Проблема человека в западной философии: Переводы / Сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с.
187. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет / М. Хайдеггер; [Пер. с нем., сост., коммент. Михайлова А. В. и др.] – М.: Гнозис, 1993. – 332 с.
188. Хорни К. Наши внутренние конфликты: Конструкт. теория невроза / К. Хорни. – СПб.: Лань, 1997. – 237 с.

189. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни; Пер. с англ. В. В. Старовойтова. – М. : Айрис-пресс , 2004. – 463 с.
190. Чалин М. Философия отчаяния и страха / М. Чалин. – М. : Госполитиздат , 1962. – 162 с.
191. Человек и культура : Сборник статей и тезисов. – Тюмень : Издательство Тюменского государственного университета , 2001. – 180 с.
192. Человек : Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX век. / [Редкол. : И. Т. Фролов (Отв. ред.) и др. ; Сост. П. С. Гуревич]. – М. : Республика , 1995. – 526 с.
193. Чухина Л. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. Критический очерк / Л. Чухина; Академия Наук Латвийской ССР. Институт истории. – Рига : Зинатне , 1980. – 285 с.
194. Шевцов В. Буття / В. Шевцов. – Д. : АРТ-ПРЕС , 2006. – 275 с.
195. Шелестова Л. Про об'єктивні і суб'єктивні чинники відчуження дитини від школи / Л. Шелестова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 6, кн. 1. – с. 299-307
196. Шкловский В. Искусство как прием / В. Шкловский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transformations.russian-literature.com/node/15>
197. Это человек : Антология / [Сост. П. С. Гуревич ; Редкол.: П. С. Гуревич (Отв. ред.) и др.] – М. : Высш. шк. , 1995. – 318 с.
198. Ясперс К. Собрание сочинений по психопатологии [В 2 т.] / К. Ясперс.– М.: Изд. центр «Академия»; СПб. : Белый кролик , 1996. – Т.1. – 349 с.